

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 1 (382)

Religiooniteadus. Teadusreligioon: Kaks loengut	
<i>Richard Dawkins</i>	3
<i>Tõlkinud Tanel Toobik</i>	
Sallivuse pööramine	
<i>Toomas Kiho</i>	50
Elumälestused: Nähtu — kuuldu — mõeldu. (Katkend)	
<i>Johannes Haller</i>	52
<i>Tõlkinud Hanna Miller</i>	
Hiiumaal sündinud mees, kellest sai 20. sajandil enim loetud saksa ajaloolane	
<i>Hanna Miller</i>	133
“Võimuvaakum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel	
<i>Peeter Kaasik</i>	137
<i>Arvustus:</i> Soliidne ja tänuväärne trükis. Ene-Margit Tiit, Liina-Mai Tooding. <i>Statistikaleksikon</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019. 335 lk.	
<i>Leo Võhandu</i>	172
Abstracts	
.....	174
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXXI	
<i>Herbert Normann</i>	183

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafikaseeria “Märkide salapärane elu”

lk 49, 51, 136, 171, 173:

MARKO KEKIŠEV MA (1963) on lõpetanud Eesti Kunstiakaademia disainerina 1986. aastal, reklaamifirma Kolm Karu üks loojatest, töötanud reklaamiagentuuris Zavod BBDO graafilise disaineri ja kujundusjuhina, praegu Kõrgema Kunstikooli Pallas meediadisaini osakonna professor, lisaks õpetab Eesti Kunstiakaademias graafilist disaini ja tegutseb oma stuudios Siirup graafilise disainerina. Haapsalu Graafilise Disaini Festivali (alates 2007) asutaja ja eestvedaja.

RELIGIOONITEADUS. TEADUSRELIGIOON

Kaks loengut

Richard Dawkins

Tõlkinud Tanel Toobik

RELIGIOONITEADUS

Ärevusega hinges ja alandlikul meelel tulen vanimast ingliskeelse maailma ülikoolist siia, küllap suurimasse omataolisse.¹ Minu ärevust ei vähenda pealkirjad, mille ma vahest rumalast peast korraldajatele palju kuid tagasi andsin. Igaüks, kes pisendab religiooni, ükskõik kui leebelt, võib oodata erakordselt lepitamatuid vihakirju. Kuid just tõsiasi, et religioon selliseid kirgi kütab, köidab teadlase tähelepanu.

Minu kui darvinisti tähelepanu köidab religiooni juures selle priiskav pillavus, barokse tarbetuse liialdav demonstreerimine. Loodus on ihne arvepidaja: ta veeretab sõrmede vahel iga penni, vaatab kella, karistab pisimatki raiskamist.² Kui metsloom sooritab harjumuspäraselt mõnd kasutat tegevust, soosib looduslik

USAs Harvardi ülikoolis 19. ja 20. novembril 2003 sarjas “Tanneri loengud inimväärtustest” peetud ettekanded. Avaldame autori loal.

¹S.t Oxfordi ülikoolist Harvardi ülikooli. *Toim.*

²Looduslik valik, ütleb Charles Darwin, “peab iga päev, iga tund kogu maailmas kõige nõrgemategi muutuste üle ülitäpset arvestust, hei-

valik temaga konkureerivaid isendeid, kes pühendavad selle asemel oma aja ellujäämisele ja paljunemisele. Loodus ei saa endale kergemeelseid *jeu d'esprit*'sid³ lubada. Seal valitseb halastamatu utilitarism, isegi kui see alati nii ei näi.

Ma olen darvinist ja loomade käitumise uurija, s.t etoloog, ning Niko Tinbergeni⁴ suuna järgija. Seepärast ei tohiks teid üllatada, et räägin loomadest (arvamata siin selle mõiste alla inimesi, peaksin lisama, kuna pole ühtki mõistlikku looma definitiooni, mis meiesugused välja jätaks). Isase paradiisilinnu saba, ükskõik kui toretsev see näib, tooks tagasihoidlikuma välimuse korral kaasa emaste karistuse. Sama käib aja ja vaeva kohta, mida isane lehtlallind kulutab oma lehtonni ehitamisele. Mõnel linnul, näiteks pasknääril, on veider komme sipelgapesas "supelda" ja sel moel sipelgatele otsekui peale käia, et nad tema sulestikku tungiksid. Keegi ei tea kindlalt, mis kasu sellest on; võib-olla on tegu mingit laadi hügieeniga, sulestiku puhastamisega parasiitidest. Ma tahan lihtsalt öelda, et ebakindlus üksikasjades ei takista ega tohikski takistada darvinistidel üsna veendunud uskumast, et millekski peab see hea olema.

Selline enesekindel hoiak on esile kutsunud vaidlusi — vähemalt Harvardis, kui mitte mujal —, ja vahest olete kuulnud halvustavat, kuid täiesti põhjendamatut väidet, et funktsionaalsed hüpoteesid on lihtsalt kontrollimatud muidujutud.⁵ See on nii

tes kõrvale need, mis on halvad, ning säilitades ja võimendades häid. Ta tegutseb vaikselt ja märkamatuks ükskõik kus ja millal, kui selleks ainult võimalus avaneb, täiustades iga orgaanilist olendit" (*On the Origin of Species*. London: John Murray, 1859. [Eesti k: *Liikide tekkimine loodusliku valiku teel*. Tlk Mart Niklus. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, 2012, lk 112. *Toim.*]). Siin ja edaspidi autori märkused, kui ei ole öeldud teisiti.

³Vaimumäng, mõttemäng (prantsuse k). *Toim.*

⁴Nikolaas (Niko) Tinbergen (1907–1988) oli Hollandi etoloog ja ornitoloog, üks etoloogia rajajaid ning 1973. aasta Nobeli füsioloogia- ja meditsiiniauhinna laureaat (koos Karl von Frischi ja Konrad Lorenziga). *Toim.*

⁵Inglise k *Just So Stories* — sellist pealkirja kannab Rudyard Kiplingi lasteraamat, milles autor teadlikult fantaseerides selgitab, miks

naeruväärne väide, et ainus põhjus, miks see laialt omaks on võetud, peitub omamoodi riiakas stiilis, millega seda on propageeritud ja mis — pean vastumeelselt ütlema — pärineb Harvardist. Et kontrollida mingi käitumise funktsionaalset hüpoteesi, pole vaja teha muud, kui luua katseolukord, kus seda käitumist ette ei tule või kus selle tagajärjed kõrvaldatakse. Lubage mul tuua üks lihtne näide, kuidas kontrollida funktsionaalset hüpoteesi.

Järgmine kord, kui toakärbes teie käele maandub, ärge ajage teda kohe ära; vaadake, mis ta teeb. Te ei pea kaua ootama, et näha, kuidas ta esijäsemed otsekui palves kokku paneb ja neid siis väänutama hakkab, nagu sooritaks mõnd nõudlikku rituaali. See on üks viis, kuidas kärbes end puhastab. Teine on tiiva nühkimine sama külje tagumise jalaga. Samuti hõõruvad kärbsed omavahel keskmist ja tagumist või keskmist ja esimest jalga. Enda hooldamisele kulub neil nii palju aega, et iga darvinist peab seda otsekohe ellujäämise seisukohast ülioluliseks tegevuseks.⁶ Ja see on kontrollitav hüpotees.

Katset on sobiv korraldada aheldatud kontrollpaarilise⁷ meetodil. Pange kaks ühesugust kärbest väikesele vaatlusalale ja jälgige neid. Iga kord, kui kärbes A end puhastama hakkab, peletage mõlemad lendu. Pärast kaht tundi sellist režiimi pole kärbes A end kordagi puhastada saanud. Kärbes B on seda see-eest päris ohtralt teinud. Teda on õhku peletatud sama palju kordi kui esimest kärbest, kuid see pole olnud seotud tema tegevusega sel

loomad on sellised, nagu nad on (nt miks leopardi nahk on täpiline). Teaduses on see fraas (*just-so stories*) üle võetud tõestamatu jutustava seletuse tähenduses. *Toim.*

⁶Seda enam — ja see ei olegi nii paradoksaalne, kui tundub —, et enda puhastamine lõpeb tihti silmapilksel surmaga. Kui läheduses juhtub näiteks olema kameeleon, on kehahooldus väga suure tõenäosusega viimane asi, mida kärbes teeb. Kiskja pilku püüab sageli liikumine. Liikumatu saakobjekt jääb märkamatuks. Lendavat sihtmärki on raske tabada. End puhastava kärbe edasi-tagasi liikuvad jäsemed ärritavad kiskja liikumisandureid, kuid kärbes ise on istuv sihtmärk. Tõsiasi, et kärbsed nii suure osa ajast enda puhastamisega tegelevad, ehkki see on nii ohtlik, räägib selle tegevuse väga suurest ellujäämisväärtusest.

⁷Inglise k *yoked control*. *Tlk.*

hetkel. Nüüd korraldage *A*-le ja *B*-le hulk võrdluskatseid. Kas puhastamata tiivad on *A* lennuvõimet kahjustanud? Mõõtke seda ja võrrelge *B* omaga. Kärbsed maitsevad jalgadega ning seetõttu on mõistlik oletada, et “jalapesu” hoiab selle meeleeelundi töökorras. Ilmunud on kirjeldusi järeleproovitud meetoditest, kuidas mõõta kärbsede maitsemisläve. Võrrelge piirkontsentratsiooni, mille juures *A* ja *B* suhkrut maitset tunnevad. Võrrelge, kui kergesti nad haigestuvad. Ja viimase katsega võrrelge kummagi kärbse võimet kameeleoni eest pääseda.

Korrake katset paljude kärbsespaaridega ja analüüsige tulemusi statistiliselt, võrreldes iga *A*-d tema paarilise *B*-ga. Ma olen valmis kihla vedama, et *A*-kärbestel on märkimisväärselt kahjustada saanud vähemalt üks võime, mis oluliselt mõjutab nende ellujäämist. Minu enesekindlus tuleneb ainuüksi darvinistlikust veendumusest, et looduslik valik poleks lasknud neil mingile tegevusele nii palju aega kulutada, kui see poleks kasulik olnud. See ei ole “muidujutt”; arutluskäik on läbinisti teaduslik ja see on otsast lõpuni katseliselt kontrollitav.

Kahejalgsete ahvide religioosne käitumine nõuab tohutult aega. See neelab hiigelhulgal vahendeid. Keskaegse katedraali ehitamisele kulus sadu inimsajandeid. Kirikumuusika ja usulise sisuga maalikunst olid peaaegu ainsad asjad, millega tegelesid nende alade talendid keskajal ja renessansis. Tuhanded, vahest miljonidki inimesed surid — lastes end tihti enne piinata —, et jääda ustavaks mingile religioonile, eelistades seda teisele, temast vaevu eristatavale. Vagad inimesed on oma jumalate eest surnud ja nende nimel tapnud, nende pärast paastunud, oma selja verelle piitsutanud, eluaegse tsölibaadiga nõustunud ja end usu nimel üksildasse vaikimisse mõistnud. Keegi ei tee seda tüüpi nimekirju paremini kui Steven Pinker⁸ ja ma toon tema raamatust *Kuidas mõistus töötab* näite neist iseäralikest probleemidest, millega te

⁸Steven Pinker (sünd 1954) on Kanada juudi päritolu USA psühholoog, 2003. aastast Harvardi ülikooli psühholoogiaprofessor (just sel aastal ja selles ülikoolis pidas Dawkins oma ettekande). Ka Pinkeri enda Tanneri-loeng “Puhas leht, õilis metslane ja kummitus masinas” on *Akadeemias* ilmunud (2019, nr 8, lk 1383–1413). *Toim.*

Ameerika Ühendriikides silmitsi seisate — ma ei tea, kas selle pärast või sellest hoolimata, et põhiseaduse järgi on kirik riigist lahutatud:

Küsitluste järgi usub üle veerandi tänapäeva ameeriklastest nõidadesse, peaaegu pool vaimudesse ja pool kuradisse ning pooled ameeriklased usuvad, et esimene Moosese raamat vastab sõnasõnalt tõele; 69% usub inglitesse; 87%, et Jeesus tõusis surnuist üles; ja 96% usub jumalasse või mingisse universaalsesse vaimu.

Üldisemat pilti vaadates märgib Pinker:

Ühes kultuuris teise järel usuvad inimesed, et hing elab pärast surma edasi, et rituaalid muudavad füüsilist maailma ja toovad nähtavale tõe ning et haigusi ja õnnetusi põhjustavad ja leevendavad vaimud, tondid, pühakud, haldjad, inglid, deemonid, keerubid, džinnid, kuradid ja jumalad.⁹

Kuigi üksikasjad kultuuriti varieeruvad, pole teada ainsatki kultuuri, milles puuduksid üht või teist laadi aeganõudvad, kulukad, vaenu õhutavad, viljakust ohvriks toovad usurituaalid. Kõik see on suur mõistatus igapähele, kes mõtleb darvinistlikult. Me pakkusime seletuse, miks pasknäärud sipelgapesas käivad; minu vana õpetaja Niko Tinbergen tegi katseliselt kindlaks, miks kajakad tühjad munakoored pesast ära viivad (munakoored äratavad tähelepanu ja meelitavad ligi kiskjaid). Kas pole religioon mitte väljakutse, *a priori* solvang darvinismile, nõudes samasugust seletust? Miks me palvetame ja harrastame kulukat tegevust, millele paljudel üksikjuhtudel kulub peaaegu kogu meie elu?

Muidugi tuleb kohe lisada täpsustavaid selgitusi. Usuline käitumine on darvinismi asi ainult siis, kui see on laialt levinud, mitte mõni veider anomaalia. Ilmselt see on üldlevinud ja probleem ei kao kuhugi ainult sellepärast, et üksikasjad kultuuriti varieeruvad. Nii nagu keele puhul on ka siin alusnähtus universaalne, kuigi avaldub igas piirkonnas isemoodi. Mitte kõik inimesed pole usklikud, nagu annab tunnistust suurem osa siinsetest haritud

⁹Steven Pinker, *How the Mind Works*. New York: Norton, 1997, lk 554.

kuulajatest. Kuid religioon on inimlik universaal: igal kultuuril kõikjal maailmas on oma usustiil, mida isegi uskmatud tunnistavad kui selle ühiskonna normi, nii nagu igal kultuuril on oma riietumisstiil, kurameerimisstiil ja serveerimisstiil.

Kas see võib olla hiljutine nähtus, esile kerkinud pärast seda, kui meie geenid olid loodusliku valiku suurelt jaolt läbi teinud? Religiooni kõikjalolek räägib vastu selle mõtte mis tahes lihtsale versioonile. Kuid sellegipoolest leidub üks versioon, mille esitamine ja kaitsmine on täna minu eesmärk. Kalduvus, mida looduslik valik meie esivanemates eelistas, ei olnud religioon *per se*. Selle kasu seisnes muus ja ainult juhuslikult ilmutab see end religioosse käitumisena. Me saame religioosusest käitumisest aru alles pärast seda, kui oleme ta ümber nimetanud. Jällegi on igati loomulik, et etoloogina toon ma näite loomariigist, jättes inimesed kõrvale.

Võimuhierarhia tehti esimest korda kindlaks kanade juures nokkimisjärjekorrana. Iga kana õpib ära, millisest isendist ta võitluses jagu saab ja millisele alla jääb. Väljakujunenud võimuhierariiaga karjas näeb otsest võitlust harva. Stabiilses kanakarjas, kus lindudel on olnud aega oma nokkimisjärjekord välja selgitada, munevad kanad rohkem mune kui pidevalt vahetuva koosseisuga kuudis. Selle põhjal võiks arvata, et võimuhieraria kui nähtus annab mingi eelise. Kuid see ei ole hea darvinism, sest võimuhieraria avaldub rühma tasemel. Talunikele võib karja tootlikkus korda minna, kuid looduslik valik sellest ei hooli.

Darvinisti meelest ei ole õiguspärane küsida, “milline on võimuhieraria ellujäämisväärtus?”. Õiged küsimused on “milline on tugevamatele kanadele alistumise individuaalne ellujäämisväärtus?” ja “milline individuaalne ellujäämisväärtus on nõrgemate kanade karistamisel, kui nad ei alistu?”. Darvinistlikud küsimused peavad tähelepanu koondama tasemele, kus võib esineda geneetilist muutlikkust. Üksikute kanade kalduvus agressiivsusele või allaheitlikkusele on õige sihtmärk, sest see kalduvus varieerub geneetiliselt või võib seda kergesti teha. Rühmanähtused kui sellised, näiteks võimuhieraria, ei varieeru geneetiliselt, sest rühmadel ei ole geene. Vähemalt on väga raske välja mõelda, kuidas võiksid rühmanähtused mingis iseäralikus mõttes geneeti-

lisele muutlikkusele alluda. Te võite seda üritada mingi versiooni abil sellest, mida ma olen nimetanud *laiendatud fenotüübiks*,¹⁰ kuid ma olen liiga skeptiline, et teid sellel teoreetilisel teekonnal saata.

Minu mõte on muidugi selles, et religioon võib olla midagi võimuhierarhiataolist. “Milline on religiooni ellujäämisväärtus?” võib olla vale küsimus. Õige küsimus võiks olla midagi seesugust: “Milline ellujäämisväärtus on seni veel täpsustamata individuaalsel käitumisel või psühholoogilisel tunnusel, mis teatud tingimustes avaldub religioonina?” See küsimus tuleb ümber sõnastada, enne kui saame talle mõistliku vastuse anda.

Kõigepealt pean tunnistama, et teised darvinistid on asunud kohe ümbersõnastamata küsimuse kallale ja pakkunud otseseid darvinistlikke eeliseid religioonile endale — mitte psühholoogilistele kalduvustele, mis juhuslikult avalduvad religioonina. On mõningaid tõendeid, et religioon kaitseb inimesi stressiga seotud haiguste eest. Need tõendid ei ole kuigi head, kuid see pole ka üllatav. Üks asi, mida arst saab patsiendi heaks teha ja mida ei tohiks tähtsusetuks pidada, on pakkuda talle lohutust ja sisendada temasse kindlustunnet. Minu arst ei harrasta sõna otseses mõttes käte pealepanemist. Kuid nii mõnigi kord on mul mõnest kerge-
mast vaevusest aidanud otsekohe üle saada rahulik, kindlustunnet sisendav häääl ja intelligentne nagu stetoskoobi kohal. Platseeboefekt on hästi dokumenteeritud. Libatabletid, millel puudub igasugune farmakoloogiline toime, parandavad tõestatavalt tervist. Just sellepärast tuleb ravimikatsetustes võrdlusvariandina kasutada platseebot. Ja just sellepärast näivad homöopaatilised ravimid mõjuvat, kuigi on nii lahjad, et neis on sama palju aktiivseid koostisosi kui platseebos: null molekuli.

Kas religioon on meditsiiniline platseebo, mis pikendab elu sellega, et vähendab stressi? Võib-olla, kuigi see teooria peab en-

¹⁰*Extended phenotype* on Dawkinsi kasutuselevõetud mõiste ja ühtlasi tema 1982. a ilmunud raamatu pealkiri. Dawkinsi järgi ei tuleks fenotüübi all mõista mitte ainult geenide toimimise otseseid tagajärgi, nagu valkude süntees ja kudede kasv, vaid kogu mõju, mida geenid organismi sise- ja väliskeskkonnale avaldavad. *Toim.*

ne läbima skeptikute kadalipu, kes osutavad paljudele juhtudele, kus religioon mitte ei vähenda stressi, vaid hoopis suurendab seda. Igal juhul on platseeboteooria minu arvates liiga armetu, et seletada sellist ülemaailmse levikuga ja kõikjale tunginud nähtust nagu religioon. Ma ei usu, et meil on religioon sellepärast, et meie usklikud esivanemad oleksid selle abil stressi maandanud ja seetõttu teistest kauem elanud. Ma ei usu, et see teooria on oma ülesande täitmiseks piisavalt avar.

On teisi teooriaid, millel pole darvinistlike seletustega üldse mingit pistmist. Ma mõtlen selliseid väiteid nagu “religioon rahuldab meie uudishimu universumi vastu ja selgitab meie kohta selles”. Või „religioon pakub lohutust. Inimesed kardavad surma ja neid tõmbab religioonide poole, mis lubavad, et me elame surma üle”. Mingi psühholoogiline tõde võib neis peituda, kuid iseenesest ei ole need darvinistlikud seletused. Steven Pinker on öelnud:

See tõstatab ainult küsimuse, *miks* pidi mõistus arenema selliseks, et talle pakuvad lohutust uskumused, mida ta näeb selgesti väärad olevat. Külmetav inimene ei leia lohutust usust, et tal on soe; lõviga vastamisi sattunud inimest ei rahusta veendumus, et see on küülik.¹¹

Surmahirmuteooria darvinistlik versioon peaks kõlama järgmiselt: “Uskumine surmajärgsesse ellu lükkab sageli edasi hetke, mil see usk proovile pannakse.” See võib olla tõsi ja võib olla väär — võimalik, et tegu on lihtsalt ühe variandiga stressi- ja platseeboteooriast —, kuid ma ei hakka seda siin uurima. Tahan ainult öelda, et just *nii* tuleb darvinistil küsimus ümber sõnastada. Psühholoogilised väited — et mingi uskumus on inimestele meelepärane või vastumeelne — seletavad vahetut, mitte algpõhjust.

Darvinistid peavad vahetute põhjuste eristamist algpõhjustest väga tähtsaks. Vahetud küsimused viivad meid füsioloogia ja neuroanatomia valda. Vahetutes seletustes pole midagi halba. Nad on tähtsad ja nad on teaduslikud. Kuid mind huvitab täna darvi-

¹¹Pinker, *How the Mind Works*, lk 555.

nistlik algpõhjuse seletus. Kui kanadalase Michael Persingeri¹² sugused neuroteadlased leiavad ajast “jumala keskuse”, siis tahavad minusugused darvinistlikud teadlased teada, miks jumala keskus inimesel arenes. Miks need meie esivanemate seast, kel oli geneetiline kalduvus jumala keskuse kujunemisele ajus, jäid suurema tõenäosusega ellu kui nende konkurendid, kel seda kalduvust polnud? Darwinistlik küsimus algpõhjuse kohta ei ole parem ega põhjalikum ega teaduslikum kui vahetu neuroloogiline küsimus. Kuid see on just see küsimus, millest ma täna räägin.

Mõni väidetav algpõhjuse seletus osutub tegelikult hoopis rühmavaliku teooriaks või on mõnel juhul seda varjamatultki. Rühmavalik on vaieldav idee, mille järgi darvinistlik valik toimub isendirühmade vahel samamoodi, nagu see toimub rühmas isendite vahel. Cambridge’i antropoloog Colin Renfrew oletab näiteks, et ristiusk jäi püsima teatud liiki rühmavaliku tulemusena, sest edendas mõtet rühmasisestest ustavusest ja vennalikust armastusest. Ameerika evolutsionist David Sloan Wilson esitab enam-vähem samasuguse väite oma raamatus *Darwini katedraal*.¹³

Toon ühe väljamõeldud näite demonstreerimaks, milline võiks olla religiooni rühmavaliku teooria. Käredalt agressiivse sõjajumalaga hõim võib lahingutes hõimu, kelle jumal kuulutab rahu ja harmooniat, samuti hõimu, kel pole üldse jumalat. Sõdalased, kes usuvad, et märtrisurm saadab nad otse paradiisi, võitlevad vapralt ja on varmalt valmis elu loovutama. Nii on teatud tüüpi religiooniga hõimudel suurem tõenäosus hõimuvahelises valikus püsima jääda, alistatud hõimu kariloomad röövida ja naised endale konkubiiniks võtta. Säärased edukad hõimud sigitavad tütarhõime, kes eralduvad ja sigitavad omakorda tütarhõime, ning kõik nad kummardavad ühist hõimujumalat. Pange tähele, et see ei ole sama mis väita sõjaka religiooni *idee* püsijäämist. Mui-

¹²Michael A. Persinger (1945–2018) oli USA-Kanada psühholoog ja neuroteadlane, 1971. aastast kuni surmani Kanada Ontario osariigi Laurentiani ülikooli psühholoogiaprofessor. Uuris muu hulgas neurobioloogia meetoditega religioosset tundeid ja hoiakuid, samuti inimeste nn paranormaalset kogemusi. *Toim.*

¹³David Sloan Wilson, *Darwin’s Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.

dugi jääb ka see püsima, kuid praegusel juhul on tähtis, et püsima jääb seda ideed kandev inimrühm.

Rühmavaliku teooriatele on esitatud hirmuäratavaid vastuväiteid. Selle vaidluse osalisena pean ma ettevaatlik olema, et mitte lasta end meie tänasest teemast liiga kaugele eksitada. Õigupoolest aetakse tõeline rühmavalik, nagu minu hüpoteetilises näites sõjajumalast, kirjanduses sageli segamini millegi muuga, mida *nimetatakse* rühmavalikuks, kuid mis tegelikult osutub hõimuvallikuks või vastastikuseks altruismiks. Või aetakse valik rühmade vahel segamini valikuga isendite vahel, kes elavad rühmaeluviisi loodud eripärastes tingimustes.¹⁴

Need meie seast, kes rühmavalikule vastu vaidlevad, on alati tunnistanud, et põhimõtteliselt võib see siiski toimuda. Probleem on selles, et kui seada see vastamisi valikuga isendi tasemel — nagu siis, kui rühmavalikut esitletakse individuaalse eneseohverduse seletusena —, on isendi tasemel toimuv valik tõenäoliselt tugevam. Meie hüpoteetilises märtrite hõimus jääb lõpuks enamiku võitlejate vapruste tõttu võitjate poolele ka üksik omakasupüüdlik sõdalane, kes jätab märterluse kolleegide hooleks. Kuid erinevalt neist jääb tema ellu, ja naistest ümbritsetuna on tal märksa paremad võimalused oma geenide edasiandmiseks kui tema langenud seltsimeestel.

See on ülemäära lihtsustav kunstlik näide, kuid illustreerib alalist pinget rühma- ja individuaalse valiku vahel. Individuaalse eneseohverduse rühmavalikuteooriad on alati seestpoolt õõnestavad. Kui need kaks valiku taset karvupidi kokku lähevad, jääb enamasti peale individuaalne valik, sest selle käive on kiirem. Matemaatiliste mudelite abil on väidetavalt leitud teatud tingimused, mille juures rühmavalik võiks toimida. Väidetavalt loovad religioonid inimehõimudes just sellised erilised tingimused. See on teooria, mida oleks huvitav lähemalt uurida, kuid siin ei hakka ma seda tegema.

Selle asemel pöördun tagasi küsimuse ümbersõnastamise mõtte juurde. Mainisin ennist kanade nokkimisjärjekorda; selle

¹⁴Kõigi nende segaduste näiteks on David S. Wilsoni eluaegne ristisõda selle kaitseks, mida tema nimetab rühmavalikuks.

aluseks olev idee on minu teesi seisukohast nii keskse tähtsusega, et loodetavasti andestate mulle veel ühe loomanäite, mis peaks asja päris selgeks tegema. Koiliblikad lendavad küünlaleeki ja tegu ei paista olevat juhusliku õnnetusega. Nad püüavad kõigest väest end põletusohvriks tuua. Me võiksime seda nimetada ennastohverdavaks käitumiseks ja küsida, kuidas saab darvinistlik loodustlik valik sellist asja soosida. Ma tahan aga jällegi öelda, et meil tuleb küsimus ümber sõnastada, enne kui saame kas või üritadagi sellele mõistlikku vastust anda. Tegemist ei ole enesetapuga. Nagu selgub, on näiline enesetapp tahtmatu kõrvalnähtus.

Kunstlik valgus ilmus öösse hiljuti. Enne seda olid ainsad öötuled Kuu ja tähed. Et need asuvad optilises lõpmatuses, on nende kiired paralleelsed, mis teeb neist ideaalse kompassi. On teada, et putukad kasutavad taevakehi sirgjooneliseks liikumiseks. Sama kompassi, kuid ümberpööratud märgiga, võivad nad pärast röövretke kasutada koju naasmiseks. Putukate närvisüsteem on vilunud selliste ajutiste rusikareeglite kehtestamises nagu “võta niisugune kurss, et valguskiired langeksid su silma 30-kraadise nurga all”. Et putukatel on liitsilmad, tähendab see ühe kindla ommatiidi¹⁵ eelistamist.

Kuid selline valguskompass toetub väga tugevalt eeldusele, et taevakeha asub optilises lõpmatuses. Kui see on teisiti, pole kiired paralleelsed, vaid lahknevad nagu ratta kodarad. Närvisüsteem, mis rakendab 30 kraadi rusikareeglit küünlaleegile, nagu oleks see Kuu, juhib liblika mööda veatut logaritmilist spiraali otse tulle.

Keskeltläbi on see ikka veel hea rusikareegel. Me ei märka neid sadu liblikaid, kes joonduvad vaikselt ja tõhusalt Kuu või mõne ereda tähe või kas või kauge linna tulede järgi. Me näeme ainult neid, kes vastu meie tulesid pekslevad, ja esitame vale küsimuse. Miks kõik need liblikad enesetapu sooritavad? Peaksime hoopis küsima, miks neil on närvisüsteem, mis juhib neid sel teel, et hoiab automaatselt fikseeritud nurka valguskiirte suhtes, kasutades niisiis taktikat, mida me märkame alles siis, kui see neid

¹⁵Ommatiid on liitsilma elementaarüksus, nn osasilmake. *Toim.*

alt veab. Kui küsimus on ümber sõnastatud, kaob ka igasugune müstika. Pole kunagi olnud õige nimetada seda enesetapuks.

Rakendagem seda õppetundi nüüd religioosle inimekäitumisele. Me näeme suurt hulka inimesi — mõnes piirkonnas küünib nende osakaal saja protsendini —, kelle veendumused on ilmselges vastuolus nii tõestatavate teadusfaktide kui ka konkureerivate religioonidega. Seejuures nad mitte ainult ei usu neid asju, vaid pühendavad ka aega ja vahendeid neist veendumustest tulevatele kulukale tegevusele. Nad on valmis nende nimel surema, isegi tapma. Meid paneb see kõik imestama, nii nagu pani imestama liblikate “eneseohverduslik” käitumine. Hämmastunult küsime, miks. Kuid jällegi tahan ma öelda, et võib-olla me esitame vale küsimuse. Religioosse käitumisena võib õnnetul ja äpardunud moel avalduda mingi põhjapanevam psühholoogiline kalduvus, mis teistsugustes oludes oli kunagi kasulik.

Milline psühholoogiline kalduvus see võis olla? Mis vastab siin Kuu paralleelsetele kiirtele kui kasulikule kompassile? Ma pakun ühe võimaliku vastusevariandi, kuid pean samal ajal rõhutama, et see on ainult näide seda sorti asjast, millest ma räägin. Palju tähtsam kui mis tahes konkreetne vastus tundub mulle olevat üldine idee, et küsimus peab olema õigesti sõnastatud.

Minu konkreetne hüpotees käib laste kohta. Rohkem kui ühegi teise liigi puhul sõltub meie ellujäämine varasemate põlvkondade ammutatud kogemustest. Teoreetiliselt võiksid lapsed ka oma kogemuse najal selgeks saada, et krokodillidest kubisevas veekogus ei maksa ujuda. Kuid pehmelt öeldes on valikueelis sellistel lapseajudel, mis järgivad lihtsat rusikareeglit: usu alati, mida täiskasvanud sulle ütlevad. Kuula oma vanemate sõna, kuula hõimujuhtide sõna, eriti kui nad räägivad pühalikul, ähvardaval toonil. Kuula sõna ja ära esita küsimusi.

Ma ei ole kunagi unustanud kooli kabelis peetud hirmutavat jutlust, mida ma lapsena kuulsin. Hirmutavat tagasivaates: tol ajal võttis mu lapseaju selle vastu just nii, nagu jutlustaja soovis. Ta rääkis loo rühmast sõduritest, kes raudtee ääres rividrilli tegid. Otustaval hetkel juhtis miski seersandi tähelepanu kõrvale, mistõttu tal jäi andmata peatumiskäsk. Sõdurid olid nii hästi koolitatud

küsimusi esitamata käsklustele alluma, et jätkasid marssimist otse läheneva rongi ette. Praegu ma seda lugu muidugi ei usu, kuid üheksa-aastaselt uskusin. Iva on selles, et jutlustaja soov oli sisen-dada meisse lastesse arusaama orjalikust ja tingimusteta kuuletu-misest käsklustele, olgu või absurdsetele, kui millestki *voorus-likust*. Ja mis minusse puutub, siis arvan, et me *pidasimegi* seda vooruseks. Juurdlesin endamisi, kas minul oleks jätkunud vaprust oma kohust täita ja rongi ette marssida.

Tõtt-öelda ei usu ma, et jutlustaja oleks seda religioosseks sõ-numiks pidanud. Nii palju kui mina mäletan, oli see pigem mili-taarne kui religioosne, midagi Tennysoni “Kergeratsaväe brigaadi rünnaku”¹⁶ vaimus, mida ta võis väga vabalt ka tsiteerida:

*“Forward, the Light Brigade!”
Was there a man dismayed?
Not though the soldier knew
Someone had blundered.
Theirs not to make reply,
Theirs not to reason why,
Theirs but to do and die.
Into the valley of Death
Rode the six hundred.”*¹⁷

Ülemjuhatuses vaatevinklist oleks hullumeelsus lubada igal sõdu-ril otsustada, kas alluda käskudele või mitte. Sõdureid drillitakse saama nii arvutisarnaseks kui võimalik.

Arvutid teevad seda, mida neil kästakse teha. Nad kuuletu-vad orjalikult ükskõik millistele korraldustele, mis neile ettenäh-tud viisil nende programmeerimiskeeles antakse. Nii teevad nad kasulikke asju, nagu tekstitöötlus ja tabelarvutus. Kuid vältimatu kõrvalsaadusena täidavad nad sama automaatselt ka halbu käs-

¹⁶Inglise poeedi Alfred Tennysoni (1809–1892) kuuesalmiline luu-letus, kirjutatud 1854. a pärast seda, kui inglaste kergeratsaväe brigaad oli Krimmi sõjas Balaklava lahingus ränki kaotusi kandnud. Mõttetu ja lootusetu rünnak sai alguse kommunikatsiooniveast käsuliinis. *Toim.*

¹⁷“Edasi, kergeratsaväe brigaad!” / Kas kokkus ainuski mees? / Ei, kuigi sõdur teadis, / et keegi oli teinud vea. / Polnud nende asi vastata, / polnud nende asi juurelda, miks, / nende asi oli ainult teha ja surra. / Surmaorgu / ratsutasid need kuussada. *Toim.*

ke. Neil pole ühelgi moel võimalik otsustada, kas mingil käsul on head või halvad tagajärjed. Nad lihtsalt kuuletuvad, nagu seda oodatakse sõduritelt.

Just tingimusteta kuulekuse tõttu on arvutid nii kaitsetud viiruste ja usside vastu. Pahatahtlikult koostatud programmis sisalduv käsk, mis ütleb “Saada koopia minust igale inimesele, kelle aadressi sa sellelt kõvakettalt leiad”, saab lihtviisil täidetud, ja siis täidavad käsu ka teised arvutid, millele see läkitati, nii et levik on eksponentsiaalne. On võimatu ehitada arvutit, mis oleks ühtaegu kasulikult kuulekas ja immuunne nakkuste suhtes.

Kui olen oma ettevalmistustöö hästi teinud, olete ilmselt juba aimanud, millega lõpeb arutluskäik lapse ajust ja religioonist. Looduslik valik varustab lapse aju kalduvusega uskuda kõike, mida tema vanemad ja hõimujuhid talle ütlevad. Ja seesama omadus teeb ta automaatselt vastuvõtlikuks mõtteviiruste nakkusele. Väga veenval põhjusel, nimelt ellujäämiseks, peab lapse aju vanemaid usaldama ja ta peab usaldama hõimujuhte, keda vanemad käsivad tal usaldada. Selle automaatne tagajärg on, et usaldajal pole mingit võimalust head nõuannet halvast eristada. Laps ei saa öelda, et “kui sa jökke ujuma lähed, söövad krokodillid su ära” on hea nõuanne, ent “kui sa täiskuuajal kitse ei ohverda, siis villi ikaldub” on halb nõuanne. Mõlemad tunduvad võrdselt usaldusväärsed. Mõlemad nõuanded pärinevad autoriteetsest allikast, mõlemad on edasi antud pühaliku tõsidusega, mis väärrib austust ja nõuab kuulekust.

Sama lugu on väidetega, mida esitatakse maailma, kosmose, moraali ja inimloomuse kohta. Ja kui laps suureks kasvab ning ise lapsed saab, annab ta kõik selle loomulikult edasi oma lastele — nii tarkuse kui ka rumaluse — sama mõjusel ja kaalukal moel.

Selle mudeli järgi oleks meil alust oodata, et igas geograafilises piirkonnas antakse edasi isesuguseid meelevaldseid uskumusi, millel tõepõhi puudub, kuid mida usutakse sama veendunult nagu kasulikke traditsioonilisi rahvatarkusi, näiteks seda, et sõnnik teeb viljapõllule head. Samuti oleks meil põhjust oodata, et need faktidel mittepõhinevad uskumused arenevad põlvkondade vahetudes edasi, kas siis juhuslikult teisenedes või mingit laa-

di darvinistliku valiku analoogi järgides, ilmutades lõpuks märkimisväärset lahknevust ühisest eellasest. Keeled triivivad oma ühisest vanemast eemale, kui geograafiline eraldatus püsib piisavalt kaua. Sama käib traditsiooniliste uskumuste ja ettekirjutuste kohta, mida antakse edasi põlvest põlve, algselt lapse aju programmeeritavuse tõttu. Tulen selle juurde veel korra tagasi oma teises loengus.

Ja nüüd üks võluv jõuluaegne lugu, mis kunagi ilmus minu lemmiklehes, *Independentis*. Ühe kooli jõulumüsteeriumis mängisid kolme tarka Shadbreet Bains (sikh), Musharaff Khalil (muslim) ja Adele Marlowe (kristlane), kõigil vanust neli aastat.

Ei, see *ei ole* võluv, see on groteskne. Kuidas võib üks normaalne inimene pidada õigeks nelja-aastaste laste sildistamist nende vanemate kosmilis-teoloogiliste vaadete järgi? Et probleemist aru saada, kujutlegem sedasama fotot järgmisel viisil *muudetud* allkirjaga: “Shadbreet Bains (keyneslane), Musharaff Khalil (monetarist) ja Adele Marlowe (marksist), kõigil vanust neli aastat.” Kas siin ei tuleks kaaluda juba süüdistuse esitamist laste väärkohtlemises? Kumatigi ei kostnud religiooni veidra privilegerituse tõttu ainsatki protestipiuku — ega ole ka varem ühegi seesuguse juhtumi puhul kostnud. *Independentis* ilmus rubriigis “Kirjad toimetajale” üksainus kaebus, mittetulundusühingult Campaign for Real Education (Kampaania tõelise hariduse toetuseks), mille esindaja teatas, et mitmeusundiline religiooniõpetus on äärmiselt ohtlik: “Tänapäeval õpetatakse lastele, et kõik usundid on võrdväärsed, mis tähendab, et nende enda omal pole mingit erilist väärtust.”

Kujutage ette pahameeletormi, mis oleks puhkenud, kui allkiri oleks olnud järgmine: “Shadbreet Bains (ateist), Musharaff Khalil (agnostik) ja Adele Marlowe (ilmalik humanist), kõigil vanust neli aastat.” Meil Suurbritannias, kus kiriku ja riigi põhiseaduslik lahutatus puudub, lähevad ateistlikud vanemad tavaliselt vooluga kaasa ja lasevad koolidel oma lastele õpetada mis tahes usundit, mis kultuuris domineerib. Veebikülg the-brights.net on väga hoolikalt kehtestanud reeglid lastele, kes soovivad liituda:

Joonis 1. Shadbreet Bains (sikh), Musharaff Khallil (muslim) ja Adele Marlowe (kristlane), kõigil vanust neli aastat.

Joonis 2. Shadbreet Bains (keyneslane), Musharaff Khallil (monetarist) ja Adele Marlowe (marksist), kõigil vanust neli aastat.

“Otsuse saada Brightiks¹⁸ peab langetama laps ise. Ükski noor inimene, kellele on öeldud, et ta peab või peaks hakkama Brightiks, *ei saa* olla Bright.” Kas on võimalik hetkekski ette kujutada, et katoliku kirik sõnastaks sellise ennast piirava juhise?

Meie ühiskond, sealhulgas mittereligioosne osa sellest, on omaks võtnud pöörase idee, et on igati õige ja normaalne kleepida väikestele lastele külge religioosseid silte, kuigi ühtki teist seesugust silti heaks ei kiideta. Palun, palun teadvustage seda endale ja tõstke lärmi iga kord, kui kuulete, et midagi sellist on juhtunud. Laps ei ole kristlasest laps ega muslimist laps ega juudist laps, vaid kristlike, muslimi või juudi vanemate laps. Niisugune terminoloogia oleks muide oivaline vahend ka laste endi teadlikkuse suurendamiseks. See külvaks neisse seemne, millest võiks kasvada arusaam, et religioon on midagi sellist, mille nad võivad valida — või valimata jätta —, kui saavad piisavalt vanaks, et seda teha.

Pean veel kord rõhutama, et hüpotees lapse aju programmeeritavusest on ainult üks näide. Liblikate ja küünlaleegi sõnum on üldisem. Darwinistina panen ma ette terve komplekti hüpoteese, mille kõigi ühine joon on see, et nad ei küsi, milline on religiooni ellujäämisväärtus. Selle asemel küsivad nad: “Milline ellujäämisväärtus oli metsikus minevikus niisuguse aju omamisel, mis kultuurses olevikus ilmutab end religioonina?” Peaksin siinkohal lisama, et laste ajud pole ainsad, mis on säärase liiki nakkusele vastuvõtlikud. Seda on ka täiskasvanute ajud, eriti kui neid on lapsepõlves selleks ette valmistatud. Karismaatilised jutlustajad võivad täiskasvanute seas oma sõnumit väga jõuliselt levitada — nagu oleksid nad haigestunud inimesed, kes panevad aluse epideemiale.

Seni ütleb vaadeldav hüpotees ainult seda, et aju (eriti lapse aju) on nakkusele *vastuvõtlik*. See ei ütle midagi selle kohta, millised viirused aju nakatavad. Mingis mõttes polegi see tähtis. Kõik, mida laps küllalt veendunult usub, kandub edasi tema las-

¹⁸The Brights on 2003. aastal algatatud rahvusvaheline liikumine, mis koondab inimesi, kelle maailmavaade põhineb filosoofilisel naturalismil, s.t ei sisalda midagi üleloomulikku. *Toim.*

tele ja järelikut tulevastele põlvedele. See on pärilikkuse mitte-geneetiline analoog. Mõni ütleb, et tegu pole mitte geenide, vaid meemidega.¹⁹ Ma ei taha hakata teile täna meemetilist terminoloogiat reklaamima, kuid tähtis on rõhutada, et me ei räägi geneetilisest pärilikkusest. Geneetiliselt on teooria järgi pärilik lapseaju kalduvus uskuda, mida talle öeldakse. Just see teeb lapse ajust sobiva mittegeneetilise pärilikkuse kandja.

Kui on olemas mittegeneetiline pärilikkus, kas võiks siis olla ka mittegeneetiline darvinism? Kas lapseaju vastuvõtlikkuse võib lõpuks ära kasutada ükskõik missugune mõtteviirus? Või jääb mõni viirus ellu suurema tõenäosusega kui teised? Siin tulevad mängu teooriad, mis seletavad vahetut, mitte algpõhjust ja mille ma eespool kõrvale jätsin. Kui surmahirm on üldlevinud, võib mõte surematusest mõtteviirusena edukamalt püsima jääda kui konkureeriv idee, mille järgi surm kustutab meie elu nagu küünla. Ja ümberpöörult, ka mõte postuumsest patukaristusest võib püsima jääda — mitte sellepärast, et lastele see mõte meeldiks, vaid kuna vanemad näevad selles kasulikku vahendit nende vaoshoidmiseks. Religioosete ideede üleslugemisele ja neist igäihe “ellujäämisväärtuse” vaagimisele võiks pühendada terve loengu. Olen seda pisut teinud oma essees “Mõtteviirused” (kirjutatud algselt Dan Dennettile²⁰ ja nüüd uuesti ilmunud minu raamatus *Kuradi kaplan*), kuid siin pole mul selleks aega. Tähtis on, et niisugusel ellujäämisväärtusel ei ole selle normaalsel, darvinistlikku tähendust geneetilise ellujäämisväärtuse mõttes. See ei ole normaalne darvinistlik jutt sellest, miks üks geen osutub oma alleelidega võrreldes eelistatuks ja jääb genofondis püsima. Siin käib jutt ühe idee eelistamisest tema konkurentidele ja püsijäämisest “ideefondis”. Just seda arusaama konkureerivate idee-

¹⁹Meemi mõiste (inglise k *meme*) võttis kasutusele Dawkins ise oma 1976. aastal ilmunud raamatus *Isekaas geen. Toim.*

²⁰Essee ilmus Bo Dahlbomi toimetatud raamatus *Dennett and His Critics: Demystifying Mind* (Oxford: Blackwell, 1993). Siinse teemaga seoses vt Taavi Laanpere arvustust “Dennett, Darwin ja vaimufilosoofia” Dennetti raamatu *Darwini ohtlik idee: Evolutsioon ja elu paljumoottelisus* kohta (*Akadeemia*, 2012, nr 7, lk 1303–1309). Ka Dennettilt endalt on *Akadeemias* mitu artiklit ilmunud. *Toim.*

de ellujäämisest ideefondis — või suutmatusest seal ellu jääda — ongi sõna “meem” mõeldud tabama.

Mingem tagasi esmaste põhimõtete juurde ja tuletagem meelde, milles täpselt looduslik valik seisneb. Hädavajalik tingimus on, et informatsioon, mis ennast hoolikalt replitseerib ehk paljundab, oleks olemas alternatiivsetes, konkureerivates versioonides. George C. Williamsi eeskujul²¹ nimetan ma neid versioone koodeksiteks. Arhetüüpne koodeks on geen — mitte füüsiline DNA molekul, vaid info, mida ta kannab.

Bioloogilised koodeksid ehk geenid liiguvad ringi kehade koosseisus, mille omadusi — fenotüüpi — nad on aidanud kujundada. Keha surm toob endaga kaasa kõigi temas sisalduvate koodeksite hävingu, välja arvatud juhul, kui need on enne paljunemise käigus edasi antud teisele kehale. Siit järeldub automaatselt, et geenid, mis mõjutavad positiivselt neid kandvate kehade ellujäämist ja paljunemist, saavutavad konkureerivate geenidega võrreldes maailmas ülekaalu.

Üks *mittegeneetilise* koodeksi tuntud näiteid on nn ahelkiri, ehkki “ahel” ei ole hea sõna. See on liiga lineaarne ega anna edasi kujutlust plahvatuslikust, eksponentsiaalsest levikust. Sama ebaõnnestunud nimetus — ja samal põhjusel — on nn ahelreaktsioonil tuumapommis. Asendagem “ahelkiri” “postiviirusega” ja vaadake seda nähtust darvinisti pilguga.

Oletagem, et te saate posti teel kirja, mis ütleb lihtsalt: “Tehke sellest kirjast kuus koopiat ja saatke need kuuele sõbrale.” Kui te kuulekalt käsku täidate ning teie sõbrad ja nende sõbrad sedasama teevad, levib kiri eksponentsiaalselt ja varsti ulatub kirjameri meile põlvini. Enamik inimesi muidugi sellist labast ja üheülbalist käsku ei täida. Kuid oletagem nüüd, et kirja sisu on järgmine: “Kui te selle kirja koopiat kuuele sõbrale ei saada, tabab teid õnnetus, teile pannakse peale needus ning te surete noorelt ja piinarikkalt.” Suurem osa inimesi jätaaks endiselt kirjad saatmata, kuid märkimisväärne hulk seda tõenäoliselt siiski teeks. Isegi väikesest protsendist piisaks, et protsess käima läheks.

²¹Vt tema raamatut *Natural Selection: Domains, Levels, and Challenges*. New York: Oxford University Press, 1992.

Preemialubadus võib tõhusamgi olla kui karistuse ähvardus. Küllap oleme kõik saanud pisut peenemas stiilis kirju, mis kutsuvad meid üles saatma raha nimekirjas olevatele inimestele ja lubavad, et lõpuks saame vastu miljoneid dollareid, kui eksponent-siaalne plahvatus on edasi nihkunud. Hoolimata meie imestunud küsimusest, kes võiks ometi sellise asja õnge minna, on tõsiasi, et paljud lähevad. On empiiriline fakt, et ahelkirjad ringlevad.

Avaldasime koos Oliver Goodenoughiga ajakirjas *Nature* lühiartikli ühest kuulsast postiviirusest, mõttetust, kuid laialt rännelnud Juuda kirjast. Igas seltskonnas, kus inimesed kokku saavad, on keegi neist suure tõenäosusega Juuda kirja saanud, võib-olla rohkemgi kui üks kord. Juuda kiri ei küsi teilt raha, mistõttu pole vähimatki põhjust uskuda selle tobedat väidet, et kui te kirja edasi saadate, langevad teile sülle muinasjutulised rikkused, kui aga mitte, siis leiate oma õnnetu otsa. Sellest hoolimata on Juuda kiri USA postiteenistuse teatel suurte lainetena üle kogu maakera käinud (meie artikli ilmunise ajaks oli neid laineid olnud vähemalt üheksa²²).

Postiviirused apelleerivad ka inimeste tunnetele. Kuulsaim näide on Craig Shergoldi kiri, millele andis uue hingamise interneti tulek. 1989. aastal diagnoositi üheksa-aastaselt Inglise poisil Craig Shergoldil ajukasvaja. Keegi saatis ringi käima kirja, milles öeldi, et Craigi unistus on jõuda enne surma Guinnessi rekordite raamatusse inimesena, kes on saanud kõige rohkem talle kiiret paranemist soovivaid kaarte. Kirjas paluti poisile kaart saata ja palvekiri teistele edasi läkitada. Just see viimane lause tegi kirjast viiruse. Aastaga oli Craig rekordi purustanud; avalikkuse suure tähelepanu tõttu sai tema juhtumist teadlikuks ka üks hea kirurg, kes teda opereeris, nii et Craig on siiani elus.²³ Kuid kaarte tuli aina juurde. Tööle hakkas internet, ja 1999. aastaks oli talle saadetud veerand miljardit karti. Tolleks ajaks 19-aastaseks saanud Craig palus, et nende saatmine lõpetataks. Kuningas Knud

²²Esimesed teated kirjast pärinevad 1903. aastast. *Toim.*

²³Kuigi kasvajast paranes Craig täielikult, suri ta 21. aprillil 2020 koroonaviirusest tingitud kopsupõletikku. *Toim.*

oli sama edukas tõusuvee peatamisel.²⁴ Kaarditulv jätkus endises tempos, umbes 300 000 kirja nädalas.

Nüüdseks leidub kirjast hulk mutantseid versioone. Mingil hetkel muteerus saa-terveks-kaart visiitkaardiks ja teises viirustüves sünnipäevakaardiks. Craigi vanus muteerus seitsmeks (võib-olla meeldivam kui üheksa) ja seitsmeteistkümneks (vahest seitsme kaudu), kuid igal juhul on ta praegu 23-aastane. Tema nimi muteerus palju kordi. Praegu ringlevate *teisendite* nimekirjas on muu hulgas Craig Shergold (algne metsik tüüp), Craig Sheford, Craig Shirgold, Craig Shelford, Craig Sherford, Craig Sheppard, Greg Sherold ja Greg Sherwood. Kaarte saabub ikka veel hoolimata tema ja ta vanemate korduvatest katsetest nende voogu peatada.

Loo mõte on selles, et kuigi ükski geen pole asjaga seotud, ilmutavad postviirused täiesti ehtsat epidemioloogiat, sealhulgas järjestikuseid üle maailma kanduvaid nakkuslaineid ja uute mutantsete tüvede evolutsioneerumist algsest viirusest.

Ja õppetund religiooni mõistmiseks, ma kordan, seisneb selles, et kui me esitame darvinistliku küsimuse “milline on religiooni ellujäämisväärtus?”, ei pea me silmas pidama geneetilist ellujäämisväärtust. Selle küsimuse tõlge tavapärasesse darvinistlikku keelde kõlaks järgmiselt: “Kuidas aitab religioon kaasa üksikute religioossete inimeste ellujäämisele ja paljunemisele ning seega geneetilise religioonisoodumuse levikule?” Kuid minu mõte on selles, et me ei pea üldse genee mängu tooma. Vähemalt midagi darvinistlikku siin toimub, midagi epidemioloogilist, millel pole geenidega mingit pistmist. Religioossed ideed ise on need, mis otsestes võistluses konkureerivate religioossete ideedega kas jäävad püsima või mitte.

Selles küsimuses on mul mõne oma darvinistliku kolleegiga vaidlusi. Puristlikud evolutsioonipsühholoogid nähvavad mulle umbes midagi sellist. Kultuuriepidemioloogia on võimalik ainult

²⁴Legendi järgi tahtis õukondlaste lipitsemisest tüdinud Inglismaa, Taani ja Norra kuningas Knud Suur (eesti keeles ka Kanut; suri 1035) alamatele näidata, et ta pole kõikvõimas, ning käskis selleks tõusuveel peatuda, mida see aga ei teinud. *Toim.*

sellepärast, et inimese ajul on evolutsioonis välja kujunenud teatud kalduvused, ja evolutsioonilise kujunemise all tuleb meil silmas pidada geneetilist evolutsiooni. Me võime dokumenteerida selliseid ülemaailmseid epideemiaid nagu kuklasse keeratud nokats või järeleaimatud märterlus või ristimine kogu keha vettekastmise teel. Kuid need mittegeneetilised epideemiad tulenevad kõik inimese kalduvusest jäljendada. Ja inimese jäljendamiskalduvust tuleb meil lõpuks ikkagi seletada darvinistlikult, teisisõnu — nende meelet — geneetiliselt.

Ja see on muidugi koht, kus mina pöördun tagasi oma teooria juurde lapsea kergeusklikkusest. Rõhutasin ennist, et tegu on ainult ühe näitega seda tüüpi teooriatest, mida ma tahan arutamiseks esitada. Tavaline geneetiline valik varustab lapse aju kalduvusega uskuda, mida vanemad inimesed talle ütlevad. Tavaline, kõige elementaarsem darvinistlik geenivalik varustab aju kalduvusega jäljendada, seega kaudselt levitada kuulujutte ja linnalegende ning uskuda ahelkirjades sisalduvaid väljamõeldisi. Kuid *arvestades* tõika, et geneetiline valik on seda tüüpi aju loonud, teeb see võimalikuks uut liiki mittegeneetilise pärilikkuse, mis võib saada aluseks uut liiki epidemioloogiale ja võib-olla isegi uut liiki mittegeneetilisele darvinistlikule valikule. Ma usun, et religioon koos ahelkirjade ja linnalegendidega kuulub sellesse nähtuste rühma, mida seletab niisugune mittegeneetiline epidemioloogia — võimalik, et mittegeneetilise darvinistliku valiku lisandiga. Kui mul õigus on, pole religioonil üksikisikutele mingit ellujäämisväärtust ega nende geenidel sellest mingit kasu. Kui keegi üldse kasu saab, siis religioon ise.

TEADUSRELIGIOON

Carl Sagan²⁵ kirjutab oma inspireerivas raamatus *Kahvatusinine täpp*:

²⁵Carl Sagan (1934–1996) oli USA astronoom, astrobioloog, kirjanik, publitsist ja loodusteaduste populariseerija, skeptitsismi ja teadusliku meetodi eestkõneleja ning libateaduse vastane, kes nimetas end sageli ateistiks. *Toim.*

Kuidas on võimalik, et ükski suurem usund pole vaadanud teadust ega järeldanud: “See on parem, kui me arvasime! Universum on palju suurem, kui meie prohvetid ütlesid, uhkem, peenem, elegantsem.” Selle asemel ütlevad nad: “Ei, ei, ei! Minu jumal on väike jumal ja ma tahan, et ta selliseks jääkski.” Religioonil, olgu vanal või uuel, mis rõhutaks universumi suurejoonelisust, nii nagu tänapäeva teadus seda meile näidanud on, võiks minna korda avada sellised harda austuse ja aukartuse varasalved, mis on jäänud peaaegu täiesti kättesaamatuks traditsioonilistele usunditele. Varem või hiljem selline religioon sünnib.²⁶

Saganit süüdistati sageli stsientismis, mis Oxfordi sõnaraamatu järgi on “mõiste, millega tähistatakse (sageli halvustavalt) usku teadusliku teadmise ja meetodi kõikvõimsusse”. Sõnaraamatus on esitatud ka kasutusnäiteid, millest kolm on järgmised:

Stsientism kui usk, et teadus suudab lahendada kõik inimese probleemid, asendab teadusega nii filosoofia, religiooni, kombed kui ka moraali.

Paljudele haritud inimestele näis tõepoolest, et lõpuks ometi avastatakse kõik universumi saladused ja lahendatakse kõik inimelu probleemid. Seda ebausku [---] võime nimetada stsientismiks.

Stsientism kujutab endast sedasama ebausklikku hoiakut, mis varasematel aegadel omistas säärase võimu üleloomulikele jõududele.

“Stsientism” on üks neid sõnu — nagu “reduktsionismgi” —, mida ei tooda kunagi kuuldavale halvaks panuta. Mind ennastki süüdistatakse tihti stsientismis ja vahel otsesõnu teaduse ülen-damises religiooniks — tavaliselt inimeste poolt, kelle arvates “ülendama” on õige tegusõna, mida siin kasutada.

Selles ettekandes ütlen ma otsustavalt lahti igasugusest vaatest, mille järgi teadus on või peaks olema religioon. Kuid ma näen neil vähemalt nii suurt ühisosa, et väitlus sel teemal tasub vaeva. Teadus *ei ole* religioon, kuid ta teeb mõningaid asju, mille suhtes religioon tundis kunagi teatud *droit de seigneur*’i.²⁷ Ma ei

²⁶Carl Sagan, *Pale Blue Dot*. London: Headline, 1995, lk 52.

²⁷*Droit de seigneur* — esimese öö õigus (prantsuse k). *Toim.*

mõtles selle all moraali, pean lisama. Moraalist ei räägi ma täna sõnagi, peamiselt ajapuudusel.

Religioonid toitisid varem sellest samast vaimustunud imestusest, mida me seostame niisuguste teaduskirjanikega nagu Loren Eiseley, Lewis Thomas²⁸ ja Carl Sagan ise. Üks mu õpetajaid, kes mulle meeldis — ta oli anglikaani vaimulik —, rääkis unustamatust hetkest, mis määras tema kutsumuse. Poisikesena oli ta kord aasal kõhuli maas lamanud, nagu vastu rohukamarat. Äkitselt saanud ta ebatavaliselt teadlikuks varte ja juurte sasipuntrast kui terve uuest maailmast, miljardite sipelgate ja mardikate ja mul-labakterite ja teiste mikroorganismide maailmast — kuigi neist viimastest ei pruukinud ta veel midagi teada. Tol hetkel näis mul-la mikromaailm paisuvat ja saavat üheks universumiga ning seda vaatleva poisi hingega. Ta tõlgendas seda kogemust religiooselt ja lõpuks viis see ta preestriametisse. Kuid väga sellesarnast müstilist tunnet kogevad tihti ka teadlased. Ma olen ainult üks paljust, kellele see osaks on saanud.

Vähemalt lapsepõlves ei teadnud mu vaimulik tõenäoliselt *Liikide tekkimise* lõpuridu, seda kuulsat “tihnikusse kasvanud kalda” lõiku, kus “põõsastikus laulavad linnud, kus siia-sinna lendlevad mitmesugused putukad, niiskes pinnases aga roomavad ussikesed”. Kui ta oleks seda lõiku lugenud, oleks see temas kindlasti empaatiat äratanud ja võib-olla oleks see viinud ta preestriameti asemel Darwini vaateni, mille järgi kõik see “on tekkinud meie ümber veel praegugi toimivate seaduste mõjul”.

Niisiis tuleneb otseselt sellest looduse sõjast, näljast ja surmast see kõige ülevam siht, mida veel ette kujutada suudame, nimelt kõrgemate loomade tekkimine. Suursugusus on selles vaates elul, mille koos tema mitmesuguste avaldustega puhus Looja²⁹ esialgu

²⁸Loren Eiseley (1907–1977) oli USA antropoloog, filosoof, kirjanik ja loodusteaduste populariseerija, Pennsylvania ülikooli professor. Lewis Thomas (1913–1993) oli USA arst, luuletaja, etimoloog ja es-seist. *Toim.*

²⁹*Liikide tekkimise* esimeses, 1859. a trükkis, mida tsiteerib Dawkins, Darwin “Loojat” ei maini, väljendudes umbisikuliselt. 1860. a trükkis on see sõna juba sees. *Toim.*

vähestesse või ainult ühte vormi; ning ajast, mil seesinane planeet gravitatsioonijõu seadusele alludes on hakanud tiirlema, on sellest niivõrd lihtsast algusest lahti hargnenud ja hargnevad veel praegugi lõputud, äärmiselt kaunid ja ülimalt imelised vormid.³⁰

Kõik Carl Sagani raamatud, ja ma tahaks loota, et ka minu omad, puudutavad neid varem religiooni monopoliseeritud üleloomuliku aukartuse närvilõpmeid. Seetõttu kuulen ma tihti end iseloomustatavat sügavalt religioosse inimesena. Üks Ameerika korrespondent küsis oma professorilt, kas tal on minu kohta ka mingi arvamus. “Muidugi,” vastas see. “Tema positivistlik teadus on religiooniga kokkusobimatu, kuid ta suhtub loodusesse ja universumisse ekstaatiliselt. Minu silmis see *ongi* religioon!” Kuid kas “religioon” on õige sõna, mida siin kasutada? Ma arvan, et mitte. Sõnad on meie teenrid, mitte isandad, kuid see ei vabanda inimeste aktiivset eksitamist.

Suur osa kahetsusväärsetest arusaamatustest tuleneb sellest, et ei tehta vahet n-ö einsteinlikul religioonil ja üleloomulikul religioonil. Stephen Hawkingi *Aja lühiloo* kirikuulsad viimased sõnad “sest siis me mõistaksime Jumala mõtteid” on pannud inimesed ekslikult arvama, nagu oleks Hawking usklik.³¹ Ursula Goodenough³² näitab ennast oma raamatus *Looduse pühad taarnad* (The Sacred Depths of Nature) läbi ja lõhki ateistina. Ometi käib ta korrapäraselt kirikus ja tema raamatus ning eriti toimetaja kaanetekstides on arvukalt lõike, mis näivad otsekui paluvat, et need kontekstist välja rebitaks ja üleloomuliku religiooni laskemoonana kasutusele võetaks. Ta ise nimetab ennast religioosseks loodusuurijaks.

³⁰Darwin, *On the Origin of Species*, lk 489–490 [eesti k: lk 475–476].

³¹Stephen Hawking, *A Brief History of Time*. New York: Bantam Books, 1988. [Eesti k: “Aja lühilugu: Suurest Paugust mustade aukude ni”. Tlk Ene-Reet Soovik. — *Akadeemia*, 1992, nr 12 – 1993, nr 4.]

³²Ursula W. Goodenough (sünd 1943) on USA Saint Louisis asuva Washingtoni ülikooli bioloogia emeriitprofessor, Religioossete Naturalistide Assotsiatsiooni president, Teadusajastu Religiooni Instituudi nõukogu liige ja ajakirja *Zygon: Journal of Religion and Science* kolleegiumi liige. *Toim.*

Praegune kuninglik astronoom Sir Martin Rees³³ käib kirikus “uskmatu anglikaanina”, “lojaalsusest hõimule”. Ta ei usu millessegi üleloomulikku, kuid tunneb täpselt sedasama imestust, mida universum meis paljudes äratav. Hulk ateistlikke haritlasi nimetab end uhkelt juutideks ja järgib juudi tavasid, enamasti ustavusest iidsele traditsioonile, kuid ühtlasi äraspidisest (minu hinnangul) valmisolekust tembeldada religiooniks meile paljudele ühine einsteinlik imestustunne. Väga paljud teadlased, kes jätavad mulje, et on usklikud, osutuvad tegelikult religioosseks ainult einsteinlikus mõttes. Mis oli siis Einsteini religioon?

Üks tsiteeritumaid Einsteini ütlusi kõlab järgmiselt: “Teadus ilma religioonita on lombakas, religioon ilma teaduseta on pime.” Kuid vaadake konteksti, milles see nii innukalt korratav lause sisaldub. Einsteini kirjelduse järgi on religioon

usk võimalusse, et olemasoleva maailma kohta käivad reeglid on ratsionaalsed, s.t mõistusega hoomatavad. Ma ei suuda kujutleda ühtki tõelist teadlast ilma sellise sügava usuta. Olukorda võiks väljendada kujundi abil: teadus ilma religioonita on lombakas, religioon ilma teaduseta on pime. [...] Kuid ma pean seda väidet siiski täpsustama.³⁴

Ja edasi teeb Einstein ühemõtteliselt selgeks, et ta kasutab sõna “religioon” erilises tähenduses, mis ei jäta mingit ruumi isikulisele jumalale.

Ilmselt oli Einstein väga häiritud viisist, kuidas religiooni kaitsjad tema nime pidevalt oma toetuseks väärkasutasid. Ühes kirjas kirjutab ta:

See oli muidugi vale, mis Te minu religioossete veendumuste kohta lugesite, vale, mida süstemaatiliselt korratakse. Ma ei usu isikulist jumalat ega ole seda kunagi salanud, vaid selgelt väljendanud.

³³Martin Rees (sünd 1942), Inglise kosmoloog ja astrofüüsik, on olnud kuninglik astronoom 1995. aastast. Peale selle on ta olnud Londoni Kuningliku Seltsi president (2005–2010). *Toim.*

³⁴*Science, Philosophy and Religion: A Symposium*. 1941. New York: Conference on Science, Philosophy and Religion in Their Relation to the Democratic Way of Life, Inc.

Kui minus leidubki midagi, mida võiks nimetada religioossuseks, siis on see piiritu imetlus maailma ülesehituse vastu, niipalju kui meie teadus seda avada suudab.³⁵

Einstein ütleb, et tema jumal on Spinoza jumal, ja Spinoza oli seisukohal, et “Jumala loomusse ei kuulu ei aru ega tahe”.³⁶ “Jumala tahe” tähendab lihtsalt looduseseadusi. Lisan veel mõned tsitaadid Einsteinilt, et tema religioonist aimu anda.

Ma olen sügavalt religioosne uskmatu. (See on üpris uut liiki religioon.)³⁷

Ma ei ole kunagi loodusele mingit sihti või eesmärki omistanud ega üldse midagi antropomorfelt tõlgendavat. Mina näen looduses suurejoonelist struktuuri, mida me ainult väga puudulikult suudame mõista ja mis peab aruka inimese täitma alandlikkusega. See on ehtreligioosne tunne, millel pole midagi pistmist müstitsismiga.³⁸

Mõte isikulisest jumalast on mulle üsna võõras ja näib koguni naiivne.³⁹

Niisiis ei olnud Einstein kindlasti teist. Sellise arvamuse peale sai ta korduvalt pahaseks. Kas ta oli deist? Või panteist?

Tuletagem meelde terminoloogiat. Teist usub üleloomulikku mõistusega olendit, kes teeb mingis kombinatsioonis järgmisi asju: vastab palvetele; andestab patud (või karistab nende eest); muutseb õige ja vale pärast ning teab, millal me üht või teist teeme (või isegi *mõtleme*); sekkub maailma asjadesse imetegudega. Deist usub üleloomulikku mõistusega olendit, kelle tegevus

³⁵ 1954. a 3. jaanuari kirjust Erich Gutkindile. *Toim.*

³⁶ Max Jammer, *Einstein and Religion*. Princeton: Princeton University Press, 1999, lk 44. [Eesti k: Spinoza, *Eetika: geomeetrilise korra järgi tõestatud ja viide ossa jagatud*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa, 2016, lk 29.]

³⁷ 1954. a 30. märtsi kirjust Hans Mühsamile. Õieti ütleb Einstein seda umbisikuliselt: *Man wird zum tief religiösen Ungläubigen* — “nii saadakse sügavalt religioosseks uskmatuks”. *Toim.*

³⁸ Albert Einstein, *Einstein sagt: Zitate, Einfälle, Gedanken*. Toim. Alice Calaprice. München: Piper Verlag, 3. tr, 2011, lk 213. *Toim.*

³⁹ 1952. a 17. detsembri kirjust Beatrice Fröhlichile. *Toim.*

piirdub universumit valitsevate seaduste loomisega. Pärast seda deistlik jumal maailma asjadesse ei sekku. Panteist kasutab sõna “jumal” looduse või universumi või nende toimimises valitsevate seaduspärasuste mitteüleloomuliku sünonüümina.

Deistid erinevad teistidest selle poolest, et nende jumal ei vasta palvetele, ei huvitu pattudest ega pihtimisest, ei loe meie mõtteid ja eelkõige ei sekku maailma asjadesse tujukate imetegudega. Panteistidest erinevad deistid selle poolest, et deistlik jumal on mingit laadi kosmiline mõistus, mis loob universumi seadused, samal ajal kui panteistide jumal on universumi seaduste metafoorne või poeetiline *sünonüüm*. Panteism on seksikamaks muudetud ateism. Deism on lahjendatud teism. Tõendid kinnitavad, et Einstein oli panteist, mitte deist, ja just seda ma peangi silmas Einsteini religiooni all. Selle võtab kokku veel üks tsitaat:

Tunda, et kogetava taga peitub midagi meie vaimule kättesaamatut, mille ilu ja ülevus jõuab meieni ainult vahendatult ja nõrga kumana — see on religioosus. Selles mõttes olen ma religioosne.⁴⁰

Selles mõttes olen ka mina religioosne.

On igati alust arvata, et kuulsad Einsteini ütlused, nagu “Isand Jumal on riukaline, aga õel ta ei ole”⁴¹ ja “Tema ei mängi täringuid”⁴² ja “Kas Jumalal oli valikut, kui ta universumi lõi?”,⁴³ ei ole deistlikud ja ammugi mitte teistlikud. “Jumal ei mängi täringuid” peaks tõlkes kõlama “kõigi asjade olemust ei määra juhuslikkus”. “Kas Jumalal oli valikut, kui ta universumi lõi?” tähendab “kas universum võis tekkida mingil muul moel peale sel-

⁴⁰Albert Einstein. Mein Glaubensbekenntnis. 1932. www.einstein-website.de/z_biography/glaubensbekenntnis.html. *Toim*.

⁴¹Einstein lausus need sõnad 1921. a USAs Princetonis sealse ülikooli matemaatikaprofessorile Oswald Veblenile vastuseks teatele, nagu oleks leitud katselisi tõendeid eetri olemasolust (tõendid osutusid ekslikuks). Vt https://todayinsci.com/E/Einstein_Albert/EinsteinAlbert-SubtleQuote800px.htm. *Toim*.

⁴²1926. a 4. detsembri kirjast Max Bornile. *Toim*.

⁴³Selle küsimuse olevat Einstein esitanud oma abilisele Ernst Gabor Strausile. *Toim*.

le, kuidas ta tekkis?”. Einstein kasutab siin “jumalat” puhtmetafoorses, poeetilises tähenduses. Seda teeb ka Stephen Hawking, samuti enamik teisi füüsikuid, kelle keelde lipsab aeg-ajalt religioosseid metafoore. Paul Daviese *Jumala mõistus*⁴⁴ näib hõljuvat kusagil einsteinliku panteismi ja mingi ebamäärase deismi vormi vahel — mille eest talle anti miljonidollarine Templetoni auhind. Ja kui Templetoni auhind juba jutuks tuli, siis Dan Dennett ütles mulle kord: “Richard, kui sa peaksid kunagi raskustesse sattuma. . .”⁴⁵

Dennett, nagu teate, on väga kasulikult hakanud vahet tegema kraanadel ja taevakonksudel.⁴⁶ Kraanad on seletuslikud tööriistad, mis asju tõepoolest ka seletavad. Looduslik valik on kõigi aegade meisterkraana. See on tõstnud elu tema ürgsest lihtsusest keerukuse, ilu ja näilise kavandatuse peadpööravatesse kõrgustesse, mida me praegu imetleda võime. Taevakonksud ei seleta midagi ja nõuavad tavaliselt rohkem seletust, kui ise pakuvad. Seepärast ei lähe ma kaasa nendega, kelle meelest deism, mis seostab universumi tekke loova mõistuse tegevusega, erineb panteismist, mis seda ei tee, ainult ebaoluliste pisiasjade poolest.

Loov mõistus on midagi sellist, mis vajab ise seletust. Darwinistlik evolutsioon pakub mõistuse olemasolule ühe seletuse — ainsa rahuldava seletuse seni esitatutest. Loov mõistus tuli maailma alles *hiljuti*, pika järkjärguliste muutuste protsessi tulemusena, kui aeglaselt evolutsioneerus närvisüsteem või mingit muud laadi arvutuslik masinavärk (mille võis sekundaarselt kavandada väljakujunenud närvisüsteem). Selles mõttes on deism sama halb kui teism: loov mõistus eksisteeris mingil kujul juba enne ja kavandas universumi ning selle seadused ja konstandid, mis kõik kokku viis

⁴⁴Paul Davies, *The Mind of God*. New York: Simon & Schuster.

⁴⁵Nii Richard Dawkins kui ka Daniel Dennett on kritiseerinud auhinda välja andvat John Templetoni fondi religiooni ja teaduse piiri ähmastamise pärast. *Toim.*

⁴⁶Ta teeb seda raamatus *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life* (New York: Simon & Schuster, 1995), mis on ka eesti keeles ilmunud: *Darwini ohtlik idee: evolutsioon ja elu paljumõttelisus*. Tlk Lauri Laanisto, Marika Liivamägi. Tallinn: Varrak, 2011. *Toim.*

lõpuks evolutsiooni teel meile omase loova mõistuse kujunemiseni. Selline raiskav ja priiskav vaade erineb nagu öö ja päev viisist, kuidas Einstein kasutab sõna “jumal” universumi seaduste poeetilise sünonüümina. Universum, mis algab loova mõistusega, on hoopis teist tüüpi universum võrreldes sellega, milles loova mõistuse tekkimist *seletatakse* miljoneid aastaid kestnud evolutsiooniga.

Einsteinlikus mõttes olen ma religioosne. Kuid ma eelistan end mitte nimetada religioosseks, sest minu meelest on see eksitav. See on eksitav seetõttu, et väga suurele osale inimestele seosub religioon millegi üleloomulikuga. Samal põhjusel näeksin ma hea meelega, et sellised füüsikud nagu Einstein, Hawking ja teised oleksid hoidunud ja hoiduksid sõna “jumal” kasutamisest selle eripäraselt füüsikalises metafoorses tähenduses. Füüsikute metafoorne jumal on valgusaastate kaugusel teistide ja tavakeele jumalast, kes sekkub maailma asjadesse, sooritab imetegusid, loeb meie mõtteid, karistab pattude eest ja vastab palvetele. Nende kahe tahtlik segiajamine on minu silmis intellektuaalne riigireetmine.

Edaspidi pean ma siin ettekandes — kui ma just vastupidist ei väida — religioonist kõneldes silmas teistlikku, üleloomulikku religiooni, nii nagu seda mõistab ja praktiseerib enamik inimesi, kes end usklikuks nimetavad.

Teistlikud religioonid on traditsiooniliselt pakkunud vastuseid küsimustele, mille me tänapäeval oleme edasi andnud teadusele; need on kosmoloogiat ja bioloogiat puudutavad küsimused, millele vastavad näiteks Suure Paugu teooria ja evolutsiooniteooria. Meie päevil on aga läinud nii, et kogenumad teoloogid jäta-
vad targu *seletamise* — millega religioon tuleb kehvasti toime — teadusele, mis teeb seda hästi. Selle asemel keskendub teoloogia sääraسته teemadele nagu moraal ja elujuhiste andmine. Teadus ei pretendeeri moraaliprobleemide lahendamisele ega teegi seda hästi. Seejuures pole üldse selge, kas religioon seda paremini teeb. Tegelikult arvan ma, et väga veenvalt saaks põhjendada hoopis vastupidist, kuid see ei ole praegu minu teema.

Tänapäeva sofistlikud teoloogid väidavad, et religioon ja teadus ei konkureeri omavahel, sest nad ei ole otseselt võrreldavad. Nad esindavad ühendusteeta valdkondi, kattumatuid magisteeriume.⁴⁷ Teadus uurib universumi ja asjade olemis- ja toimimisviisi. Religioonil pole selle kohta midagi öelda, kuid tal on oma, sama tähtis valdkond: moraal, väärtused ja “viimsed” küsimused.

Teised püüavad asja kokku võtta nii, et teadus tegeleb kuidas-küsimustega ja religioon miks-küsimustega. Kuid on midagi hulluks ajavat selles enesega rahulolevas rumaluses, millega oletatakse — ilma igasuguse edasise aruteluta —, et miks-küsimustel on mingi universaalne, ülim legitiimsus.

Kui alustada võrdlemisi elementaarsest asjast, siis leidub ühemõtteliselt teaduslikke küsimusi, milles kõik kasutavad rõõmsalt sõna “miks”. Miks on taevas sinine? Miks tõuseb soe õhk üles? Miks on kiskjaid vähem kui nende saakloomi? Isegi tähenduses “mis on selle või teise asja otstarve?” on “miks” tõlgitav teaduslikku keelde. Eelmises loengus küsisin ma, miks linnud sipelgapesa ronivad, ja vastasin: “Et puhastada oma sulestik parasiitidest.” Viisakas darvinistlik tõlge on enesestmõistetav: “Eellaslindudel, kel oli geneetiline kalduvus sipelgapesas käia, oli rohkem järglasi, sest neid tabasid väiksema tõenäosusega parasiitidest tingitud haigused.”

“Mis on bumerangi otstarve?” nõuab hoopis teistsugust vastust ja lähtumist valmistaja või kasutaja tahtlikest kavatsustest. Et tahtlik otstarve on inimteadvuses nii silmapaistvalt esiplaanil, peab osa inimesi ahvatlevaks loodusmaailma kreatsioonistlikku seletust. Ma kahtlustan, et see võib ühtlasi seletada, miks meil tuli 19. sajandini oodata Darwinit, kes lahendaks probleemi, mis tagantjärele vaadates tundub lihtsam kui need rasked probleemid, mille kaks sajandit varem lahendasid Newton ja Galilei ning kaks tuhat aastat varem Archimedes ja Pythagoras.

“Mis on elektrikipirni otstarve?”, “Mis on jaanimardika helen-
duselundi otstarve?” ja “Mis on Päikese otstarve?” on pealtnäha

⁴⁷Kattumatutest magisteeriumidest (inglise k *non-overlapping magisteria*) rääkis esimesena USA bioloog Stephen Jay Gould oma 1997. a ilmunud samanimelises essees. *Toim.*

sarnased küsimused. Kuid nad on täiesti erinevad. Esimene vastus peaks lähtuma inimese kavatsustest, teine darvinistlikust looduslikust valikust. Kolmas ei vääri minu meelest üldse vastust, kuid religiooni raamistikus võib seda käsitada elektripirnüküsimuse erijuhtumina, kus tahtlikud kavatsused ei kuulu mitte surelikule, vaid jumalikule isikule. Sel juhul võiks vastus olla niisugune: “Päikese otstarve on anda meile soojust, võimaldada meil näha ja teha võimalikuks taimede elu, et me süüa saaksime.”

Teadus ei eita mitte niivõrd seda vastust, vaid pigem sellise küsimuse esitamise lubatavust üldse. Pelk tõsiasi, et niisugust küsimust on mingis keeles võimalik sõnastada, ei tee seda veel lubatavaks. “Mis on Päikese otstarve?” ei ole lubatavam kui küsimus “Mis värvi on armukadedus?”. Poesiat appi võttes võiksime öelda, et roheline on armukadeduse värv ja punane viha värv, kuid luule viib meid hoopis teise sfääri, mis pole ei religioon ega teadus.

Jättes kõrvale küsimused, mida teadus eirab või mille tagasi lükkab, nagu armukadeduse värvus ja Päikese otstarve, võiksime küsida, kas on mingeid põhjanevaid ja olulisi küsimusi, millele teadus ei suuda vastata. Muidugi on palju neid, millele teadus *veel* ei suuda vastata. Kuid kas on selliseid, millele teadus põhimõtteliselt ei saa kunagi vastata? Väga võimalik. Me ei tea seda. Üks võiks olla näiteks säärane: “Kust pärinevad füüsika seadused ja aluskonstandid?” Ent kui teadus ei suudagi niisugustele küsimustele vastata, siis ei tähenda see tingimata, et mõni teine distsipliin, näiteks religioon, seda suudaks.

Olen varem kirjeldanud oma vestlust Oxfordi astrofüüsikaprofessoriga (s.t astrofüüsikute juhiga). Palusin tal selgitada endale Suurt Pauku ja ta tegigi seda päris hästi. Seejärel küsisin: “Aga kust siis tulid kõik need põhilised füüsika seadused ja konstandid?” “Oo,” ütles ta naeratades. “See väljub juba teaduse piiridest. Siin pean sõnajärje üle andma meie heale sõbrale kaplanile.” Kuid miks kaplanile, tekkis mul kiusatus küsida. Miks mitte aednikule või kokale?

On mõned äärmiselt keerulised küsimused, mis puudutavad universumi päritolu, füüsika seaduste ja aluskonstantide päritolu,

aegruumi kõverust, kvantide paradoksaalset käitumist ja teadvuse olemust. Võimalik, et inimkond ei jõua iial teda rahuldava täieliku mõistmiseni. Ent *kui* me jõuame, siis söandan kindlalt ennustada, et selleni viib meid teadus, mitte religioon. Ja kui see kõlab stsientismina, siis seda parem stsientismile.

Tahaksin väga, et mind siin valesti ei mõistetak, nii et lubage mul veel kord rõhutada: ma *ei* väljenda veendumust, et inimkonnal õnnestub *kunagi* vastata põhjapanevatele olemist puudutavatele küsimustele. Kuid ma olen päris kindel, et *kui* see õnnestub (võib-olla on see ebatõenäoline), siis pigem teadusliku kui religioosse mõtteviisi toel. Ükskõik kui väike on tõenäosus, et teadus saab ühel päeval aru kõigest, mis puudutab kosmost ja elu olemust, veel väiksem on tõenäosus, et seda teeb religioon.

“Kahe eraldi magisteeriumi” teine pool on väide, et religioon hoiab teaduse mängumaast eemale. Selle järgi peaks religioon piirduma oma õige sfääriga — mis iganes see olla võiks — ja jätma teaduse lahendada küsimused selle kohta, kuidas maailm toimib. Nii saaksid teadus ja religioon sõlmida konkordaadi ning väärikalt, isegi armastavalt, kui tsiteerida Stephen Jay Gouldi, koos eksisteerida. Tegelikult austab aga religioon harva teaduse mängumaa piire ja enamasti võib teda näha seal kõikjal — tänapäeval küll kohtlase ujedusega — ringi trampimas.

Paavst Johannes Paulus II pälvis hiljuti teaduskogukonna kiituse, otsustades kindlalt ja ühemõtteliselt evolutsiooni kasuks. See näib olevat selge juhtum teaduse mängumaa austamisest. Kuid samal ajal kuulutab paavsti kirik tema heakskiidul tervet hulka õpetusi, mis on lihtviisil teaduslikud väited. Jeesusel puudus inimesest isa. Kolm päeva pärast surma kõndis ta ringi. Jumal sekkub evolutsiooni otsustavatel hetkedel. Ta sekkub inimeste asjadesse, et päästa teatud isikud haigusest. Maarja läks ihulikul kujul taevasse, nii et maa peale ei jäänud temast jälgegi. See viimane on eriti märkimisväärne, sest tähendab varjatult, et taevas on füüsiline paik — kõige ehtsam teaduslik väide. Paavst Pius XII kuulutas selle välja veel nii hiljuti kui 1950. aastal.

Kõik lood imetegudest käivad väidetavate faktide kohta, mis kuuluvad selgelt teaduse sfääri. Imede puhul kehtib kaksikmo-

raal, mis on kindlasti üleolev ja küllap ka kahekeelne. Kogenumad teoloogid eiravad imesid kui vanamoodsalt armsaid, kuid tähtsusetuid lugusid, millel võib ehk olla sümboolne või allegooriline tähendus. Küsida, kas need vastavad sõna-sõnalt tõele, oleks naaiivne ja lihtsustav ning vaataks mööda asja tuumast. Kes oleks nii mühaklik, nii reduktsionistlik, koguni nii *stscientistlik*, et küsiks, kas Lourdes'i ime või Fátima ilmutus ikka tõesti toimus või kas isa Pio ihule ikka tõesti tekkisid stigmad?⁴⁸

See on see, mida ütlevad teoloogid siis, kui nad räägivad teadlastega või haritud publikuga, näites sellisega, kel on kombeks käia Tanneri loengutel. Võiks arvata, et mingit konflikti teadusega, mingit jonnakat ekslemist ühest magisteeriumist teise ei ole! Kuid otsige üles need palverändurid, kes tunglevad Lourdes'is või püha Peetruse väljakul, Fátimas või Međugorjes,⁴⁹ ja küsige neilt, kas nad usuvad, et imesid tõesti juhtub, sõna otseses mõttes. Me kõik teame, mis nende vastus oleks. *Loomulikult* nad usuvad seda, mitte mingi lahjendatud sümboolse allegooriana — mille puhul nad tunneksid end petetuna —, vaid ilustamata tõena. Ja neid õhutavad seda tegema piiskopid ja peapiiskopid, ükskõik mida need prelaadid teadlastele ja teistele haritud kuulajatele rääkida võivad.

Ei ole juttugi sellest, et religioon teaduse mängumaast eemale hoiaks; just imede näiliselt teaduslik sisu on see, mis inimesi kirkutesse ja mošeedesse meelitab. Alles siis, kui need lood teaduse pinnalt kahtluse alla seatakse, pagevad apoloogeetid peitu “eraldi magisteeriumide” müüride varju. Kuid kahte asja korraga ei saa. Preestrid peaksid kas välja tulema ja oma imede eest võitlema,

⁴⁸Lourdes'i linnas Prantsusmaal olevat 1858. aastal 14-aastasele karjusneiule Bernadette Soubirous'le end mitu korda ilmutanud neitsi Maarja. Portugalis Fátima linnas olevat 1917. aastal Maarja ilmumise tunnistajaks olnud kolm kohalikku karjalast. Isa Pio, kodanikunimega Francesco Forgione (1887–1968), oli Itaalia preester, kel olevat 50 aasta vältel tekkinud aeg-ajalt käe- ja jalalabadele veritsevad haavandid. 2002. a juunis kuulutati ta pühakuks. *Toim.*

⁴⁹Međugorje on linn Hertsegoviinas. Alates 1981. aastast olevat seal neitsi Maarja end palju kordi ilmutanud kuuele kohalikule lapsele. Ilmutused jätkuvat tänapäevani. *Toim.*

tunnistades sellest paratamatult tulenevat tõsiasja, et nad on astunud teaduse mängumaale — ja edu neile seejuures —, või peaksid nad “eraldi magisteeriume” tõsiselt võtma ning ausalt tunnistama, et sõna otseses mõttes imesid ikkagi ei toimu — ja pange tähele, kuidas nende kogudused sel juhul kokku kuivaksid.

See on üks põhjus — neid pole palju —, miks austada fundamentalistlikke kreatsiooniste. Vähemalt on nad oma usus ausad ja järjekindlad — erinevalt kogenud teoloogidest, kes räägivad teadlaskonnale ühte ja kogudusele hoopis midagi muud.

Enne kui imed sinnapaika jätan, pean tegema ühe olulise täpsustuse. Oletatavat sündmust, mis ei vasta *praeguse* teaduse ootustele, ei tohiks käsitada imena. Ärge kunagi unustage Arthur C. Clarke'i kolmandat seadust: “Iga piisavalt kaugele arenenud tehnoloogia on eristamatu maagiast.”⁵⁰ Raadio ei ole ime, kuid oleks kindlasti sellena tundunud keskajal. Ometi ei esitleta usuimesid kogudustele nähtustena, milles toimiksid seni veel avastamata teadusprintsüübid. Keegi ei ürita väita, et ema Teresa medaljon — selle tervistav vägi oli hädavajalik “ime”, millega põhjendati tema kuulutamist õndsaks — tekitab jõuvälja, mis on füüsikale seni tundmatu, kuid mille teadus teeb ühel päeval kõigile kättesaadavaks. Ei, kirik väidab just nimelt, et ime on füüsikaseaduste ühekordne rikkumine, mida Jumal, kes need seadused lõi, saab teha, kui otsustab näitaks märku anda, et ema Teresa peaks pühakuks saama. Imed on isemeelsed ja ainulaadsed kõrvalekalded normaalsusest. See on väga selge *ei* eemalehoidmisele teaduse mängumaast, *ei* eraldi magisteeriumidele.

Osa ajakirju, *Quarterly Review of Biology* teiste seas, pühendab aeg-ajalt kogu numברי mõnele kindlale teemale. Võiksime näiteks ette kujutada erinumbrit, mis uurib dinosauruste väljasurumise põhjusi ja milles artiklid käsitlevad mitmesuguseid sellesulisi teooriaid või tõendikogumeid. Teadlaste vahel on sageli erimeelsusi ja nad võivad isegi sapiseks muutuda. Ent kuigi ajakirja erinumbris võivad kajastuda lahkarvamused, on artiklite autorid

⁵⁰“Hazards of Prophecy: The Failure of Imagination”. — Arthur C. Clarke, *Profiles of the Future: An Inquiry into the Limits of the Possible*, New York: Harper & Row, 1973.

ühel nõul vähemalt selles, mida oleks vaja, et panna nad meelt muutma: tõendeid. Kui nad praegu üksteisega ei nõustu, siis on põhjuseks tõendite senine puudulikkus.

Aga kujutlegem korra, et teadus töötab hoopis teistmoodi. Oletagem, et *Quarterly Review of Biology* erinumbri sisukord näeb välja selline, nagu on toodud tabelis 1.

Esimesel kohal sisukorras on tüüpiline teadusartikkel. Vaevalt saab ükski mõistlik inimene eitada, et ülejäänud osa sisukorrast kujutab endast õiglast satiiri, mis kajastab viisi, kuidas religioonid tüüpiliselt oma uskumusi toetavad.

Kust me teame, mida *uskuda*? Minu *Quarterly Review* satiir osutab viiele osaliselt kattuvale vastusetüübile. Neli neist pärinevad religioonist ja ainult üks teadusest.

1. Tõendid. Faktid toetavad X-i.
2. Traditsioon. Meie inimesed on alati uskunud X-i.
3. Autoriteet. Minu pühakiri (või preester) ütleb, et X.
4. Usk. Ma lihtsalt tean vaistlikult, et X.
5. Ilmutus. Sisemine hääl ütleb mulle, et X.

Esiteks, tõendid. Teadlased usuvad X-i, sest me oleme näinud seda toetavaid tõendeid. Filosoofid võivad selle ümber pöörata: hüpotees X on vastu pidanud visadele katsetele seda kummutada. Kuid säärased peensused mind praegu ei huvita. See läheb ikkagi arvesse tõendina, isegi kui rangelt võttes on kõik meie uskumused n-ö katseajal. Samuti ei hakka ma aega raiskama moodsale väitele, et teadus on pelgalt valge lääne inimese patriarhaalne vaade tõele. Teadus toimib. See on põhjus, miks te sõidate rahvusvahelisele kultuurirelativismi konverentsile Boeing 747-ga, mitte lendava vaibaga.

Lubage mul esitada õige väike loetelu asjadest, mida me teame — või vähemalt, mida meil on väga veenev põhjus uskuda — tänu tõenduspõhisele teadusele. Meie universum sai alguse mingil konkreetset ajal rohkem kui kümme miljardit ja vähem kui kakskümmend miljardit aastat tagasi ning on sellest ajast peale paisunud. Suur osa massist universumis on koondunud tähtedesse, sfäärilistesse tuumasulatusahjudesse, milles moodustuvad

Tabel 1. Ajakirja *Quarterly Review of Biology* erinumbri sisukord.

SISUKORD	
Iriidiumi kiht kriidi ja paleogeeni ladestu piiril ning kaaliumi-argooni meetodil dateeritud kraater Yucatáni poolsaarel osutavad sellele, et dinosaurused hukutas asteroid	1–10
Kuningliku Seltsi presidendile on antud tugev sisemine veendumus, et dinosaurused hukutas asteroid	11–26
Professor Huxdane on saanud isikliku ilmutuse, et dinosaurused hukutas asteroid	27–34
Professor Haldley kasvatati üles täielikus ja vankumatus usus, et dinosaurused hukutas asteroid	35–50
Professor Hawkins kuulutas välja ametliku, kõigile ustavatele hawkinsiaanidele siduva dogma, et dinosaurused hukutas asteroid	51–76

92 looduslikult esinevat elementi. Maa on 4–5 miljardit aastat vana. Selle pind ei ole staatiline, vaid koosneb liikuvatest laamadest, millel asuvad nähtavad mandrid. Me teame ligikaudu, milline nägi minevikus ükskõik missuguses ajalõigus välja maailma kaart, ja see muutub seda võõramaks, mida rohkem me ajas tagasi läheme. Elu leidumine on olnud üks Maa pinnakihtide põhilisi tunnusjooni vähemalt planeedi eksisteerimisaja teise poole jooksul, võib-olla kauemgi. Kogu meile tuntud elu pärineb ühisest eellasest, kel oli järglastega ühesugune, äärmiselt spetsiifiline digitaalne geneetiline kood. Me teame seda koodi täpselt, teame, kuidas seda sõnahaaval tõlgitakse, ja meil on ligikaudne ettekujutus, kuidas selle tulemusena tekib keheline kuju. Eellasvormid muutusid miljonite aastate jooksul järk-järgult ja lahknevalt järglaseluvormideks ning selle protsessi juhtis toimivatesse suundadesse geneetiliselt kodeeritud informatsioonis toimunud juhuslike muutuste valikuline püsijäämine. Nüüdseks on meie käsutuses vahendid, mis võimaldaksid välja selgitada — kui meil sel-

leks mahukaks tööks vaid aega ja raha oleks — kogu eluslooduse sugupuu, mis näitaks iga elava liigi sugulusseost mis tahes teise liigiga. Ja meil on vahendid, et anda oma hinnang iga hargnemispunkti paiknemisele miljonite või kümnete miljonite aastateni ulatuval ajateljel. Nimekiri asjadest, mida me teame tänu teaduslike tõendite olemasolule, on hirmuäratavalt pikk.

Mis puutub asjadesse, mida me teame tänu religioossetele tõenditele, siis oleks parem sellest üldse vaikida. Imed, nagu nägime, valmistavad haritud teoloogidele piinlikkust, ehkki aitavad kogudustele uusi liikmeid värvata. Teine liik tõendeid, mille esitavad religiooni kaitsjad, pärineb “teaduslikelt kreatsioonistidelt”, kes meie päevil varjuvad “aruka kavandamise teoreetikute” eufemistliku sildi taha. Ilmselt ei ole Harvardis vajadust nende peale aega raisata, nii et ma lähen kohe edasi oma viiepunktilise nimekirja teise punkti juurde, mille järgi usu aluseks on traditsioon.

Üks kõige hämmastavamaid religiooni tunnuseid on asjaolu, et see avaldub perekonniti. Siin riigis nagu minu omaski on palju kristlasi ja juute. Kui me elaksime Pakistanis või Indias, kummardaksime Allahit või sadade hindu jumalate panteoni. Kui oleksime üles kasvanud Antiik-Kreekas, austaksime Zeusi ja Apollonit. Kui oleksime viikingid, siis Odinit ja Thori. Kuigi religioone on sadu, juhtub enamiku inimestega millegipärast nii, et nad satuvad oma vanematega samasse usku. Ja kas pole tähelepanuväärne kokkusattumus: ükskõik missuguses usus teid üles kasvatatakse, ikka osutub see just selleks õigeks usuks.

Me kõik teame maailma kaarti, millel värvidega on tähistatud enim kõneldud keeled. Sedasama värvikodeeringut on atlases kasutatud ka levinumate religioonide tähistamiseks. Et usunditel on tähtsate tõdede kohta vastukäivad seisukohad, näivad need tõed justkui sõltuvat uskuja geograafilisest asendist. Me oleme sellega nii harjunud, et ei peagi seda enam veidraks. Ent just seda võikski oodata religiooniteooria järgi, mida ma eile visandada püüdsin. Et aimu saada, kui naeruväärne see on, kujutage ette, et värvid kaardil oleksid valitud selle järgi, missugust dinosauruste väljasuremise teooriat ühe või teise paiga rahvastik toetab. Kujutage ette, et teadus toimiks sel viisil. Kuid teadus, vastupidi, on rahvusvaheline. Eri maade teadlased vaatavad samu tõendeid, ja kui

need on piisavalt veenvad, jõuavad lõpuks kõik samale järeldusele. Päris nii ei pruugi see alati kohe minna, kuid see on ideaal, mille poole kõik teadlased püüdlevald.⁵¹

Teaduses puudub traditsioon peaaegu täiesti. Vähesel määral võib täheldada teadlaste dünastiaid: mõnikord näivad teadlased pärivat oma professorite või koguni professorite professorite arvamused ja suhtumise teadusse. Kuid selle mõju on väike ja seda tähtsustatakse tunduvalt vähem kui tõendeid, mis on kättesaadavad kõigile. Samuti on maailma eri paikade teadlastel mõningane kalduvus kinni pidada neile paikadele omastest rahvuslikest iseärasustest. Kuid ka selline piirkondlikkus on teaduse universaalsusega võrreldes ebaoluline. Ja kõik teadlased tunnistavad *ideaalina* teaduse universaalset kultuuriülesust. Seistes silmitsi samade veenvate tõenditega, jõuavad India teadlane, Ameerika teadlane ja Jaapani teadlane samale järeldusele.

Jätan traditsiooni sennapaika ja lähen oma nimekirjas edasi järgmise põhjuse juurde asju uskuda: autoriteet. Religioonis on kahte liiki autoriteeti, piibellik ja preesterlik autoriteet, ning mõlemad on hästi tuntud. Ent kujutage ette, kui teadus töötaks samamoodi: "*Liikide tekkimine* on prohvet Darwini jumalast inspireeritud sõna. Ükski silp sellest ei saa ekslik olla. Kõik darvinistlikud lapsed peavad õppima seda peast üles ütleva, kõigutades end seda tehes edasi-tagasi." Kujutage ette, et bioloogid, selmet välja minna ja kajakaid või antiloope või vöililli uurida, istuksid toas ja kulutaksid kogu oma aja vaidlustele selle üle, mida Darwin

⁵¹Ma ei saa jätta rääkimata üht anekdooti teatud sotsiaalteaduste koolkondadest. Üks minuga lähedalt seotud tudeng õpib ühes Inglise ülikoolis (mitte minu omas). Tema kraaditöö teema on inimuuringute valdkonnast, mis on segu loodus- ja sotsiaalteadustest. Loodusteadus talle meeldib, kuid sotsiaalteadust ta vihkab, sest õpetajad on väidetavalt ebateaduslikud ja darvinismivastased. Tema sõnul tuli üks antropoloogialektor koguni lagedale väitega, et erinevalt loodusteadustest peitub antropoloogia ilu selles, et kui kaks antropoloogi vaatavad samu tõendeid, jõuavad nad vastandlikele järeldustele. Kiirustan lisama, et see oli tema isiklik arvamus ega pruugi omane olla kõigile antropoloogidele. Kuid võite isegi ette kujutada, kui heidutav on selline nihilistlik rumalus noorele edasipüüdlikule õpetlasele.

6. peatüki 32. real ikkagi täpselt silmas pidas. Või veel hullem, mida mõni õpetatud eksegeet oma Darwini püha sõna *tõlgendusega* silmas pidas. Meil pole tarvidust jätkata. Asi on niigi selge.

Paavsti ilmeksimatuse doktriin ja Salman Rushdie tapmist nõudev fatvaa on ainult äärmuslikud näited preesterliku autoriteedi jõust. Pole kahtlust, et Salman Rushdie oli ja on küllap ikka veel preesterliku autoriteedi tõttu tõelises füüsilises ohus. 21. juulil 1998 poodi Iraanis 52-aastane nelja lapse isa Ruhollah Rowhani selle eest, et ta oli väidetavalt ühe muslimi naise bahá'i usku pööranud. 18. augustil 2001 mõisteti Pakistanis surma arst Yunus Shaikh, kes oli öelnud üliõpilastele — nemad ta hiljem usuvõimudele üles andsidki —, et prohvet Muhamed ei pruukinud olla muslim, enne kui ta 40-aastaselt selle usundi leiutas.⁵² Kujutage ette, et teadus toimiks *niimoodi*.

Tuleb tunnistada, et ka teadlased toetuvad mõnikord autoriteedile, kuid see ei ole asi, mille üle me uhked oleksime. Seda juhtub teaduse põhimõtete kiuste, mitte neid järgida püüdes. William Thomson, lord Kelvin, oli üks termodünaamika väljatöötajaid ja 19. sajandi juhtivaid füüsikuid. Tema autoriteetne termodünaamiline arvutus, et maakera vanus ei jäta evolutsiooniks piisavalt aega, oli pinnuks silmas Darwinile, kes paraku ei elanud küllalt kaua, et näha, kuidas radioaktiivsuse avastamine tema evolutsiooniteooria õigeks mõistis. Kelvini selja taga ei olnud mitte ainult tema enda kui ajastu kõige silmapaistvamate füüsikute hulka kuuluva teadlase autoriteet, vaid ka kogu füüsika autoriteet, sest sellesse teadusharusse suhtuti ja suhtutakse endiselt austusega otsekui bioloogia ja geoloogia vanemasse venda. Sisuliselt ütles Kelvin, et füüsika ei jäta evolutsiooniks piisavalt aega, mistõttu Darwini bioloogia peab vale olema. Darwin oleks võinud vastu väita (kuid ei teinud seda): bioloogia on näidanud, et evolutsioon on fakt, nii et Kelvini füüsika peab vale olema. Lord Kelvinile on omistatud ka järgmised autoriteetsed arvamused: raadiol ei ole tulevikku; õhust raskemad lennumasinad on võimatud; röntgenikiired osutuvad pettuseks.

⁵²Pärast rahvusvahelist pahameeletormi ja protestiavaldusi Pakistani valitsusele lasti doktor Shaikh õnneks vabaks.

Üks autoriteedile toetuva argumendi versioon on siiski põhjendatav. See on nagu panuse tegemine hobusele, lähtudes usaldusväärse ja kogenud asjatundja soovitusest: “John Maynard Smithil⁵³ on suurepärase saavutuste nimekirj. Tal on minevikus nii palju kordi õigus olnud, et kui ta mingit teooriat toetab, siis oleks teist arukas seda tõsiselt võtta.” Sellises argumendis ei ole midagi halba, kuni seda kasutatakse ainult osutusena hüpoteesidele, mida tõenäoliselt tasuks kontrollida. Autoriteedile tuginevat argumenti ei kasutata teaduses *kunagi* tõendina, et just nii peab miski loodusmaailmas olema. Religioonis on selline kasutus igapäevane.

Mingem autoriteedi juurest edasi usu juurde. Usk on millegi tõeks pidamine tõendite puudumisest hoolimata. Religioonis on usk voorus. Erilise austuse pälvivad need usklikud, kes vanumatult usuvad millessegi vastupidist näitavate tõendite kiuste. Uskmatut Toomast, teadlaste kaitsepühakut,⁵⁴ kes tahtis Jeesuse ülestõusmise kohta tõendeid, esitletakse meile vähem vooruslikuna teistest jüngritest, kelle usk oli piisavalt tugev ka ühegi tõendita.

Tertullianus ütleb: *certum est quia impossibile est* ([see] on kindel, sest on võimatu). 17. sajandil, mil surma minek oma usu eest oli kristlikes ringkondades sama tavaline kui tänapäeval islamis, ütles Thomas Browne:⁵⁵ “Ma soovin rakendada oma usku kõige raskemas punktis; sest uskuda tavalisi ja nähtavaid asju pole mitte usk, vaid veendumus.” Ja ta kurdab: “Mulle näib, et religioonis pole aktiivseks usuks piisavalt võimatusi.”⁵⁶ Usku tõendite kiuste pilkab Douglas Adams oma elektrilise mungaga,

⁵³John Maynard Smith (1920–2004) oli Inglise loodusteadlane, kelle erialaks oli teoreetiline ja matemaatiline evolutsioonibioloogia ning geenetika. Ta oli üks esimesi, kes rakendas evolutsioonile mänguteooriat. *Toim.*

⁵⁴Toomast peetakse üldiselt arhitektide kaitsepühakuks; teadlaste kaitsepühak on Albert Suur (vt www.catholic.org/saints). *Toim.*

⁵⁵Thomas Browne (1605–1682) oli Inglise entsüklopedist, väga eripalgeliste teoste autor, keda on peetud üheks originaalseimaks ingliskeelseks kirjanikuks. *Toim.*

⁵⁶Thomas Browne, *Religio medici*, 9. alalõik.

töövaeva säästva seadmega, mille igaüks saab osta, et see tema eest usuks. Seadet reklaamiti väitega, et see on “võimeline uskuma asju, mida ei usutaks isegi Salt Lake Citys⁵⁷”.⁵⁸ Kui me hõbuse seljas istuvat elektrilist munka esimest korda kohtame, usub ta ühestki tõendist välja tegemata, et kogu maailm on ereroosa.

Kuidas on lood usuga teaduses? Jällegi, seda tuleb ette. Ja jällegi suhtutakse sellesse umbusklikult. Astronoom Sir Arthur Eddington kasutas 1919. aasta päikesevarjutust, et kontrollida üldrelatiivsusteooriast tulenevat järeldust, mille kohaselt tähtedelt saabuvad valguskiired peaksid Päikese lähedalt möödudes painduma. Eddingtoni mõõtmised näitasid hiilgavalt järelduse paikapidavust ja tegid Einsteinist ülemaailmse kuulsuse. Kuid Einstein ise oli muretu. Mis tahes muu tulemus, ja... “mul oleks armsast Jumalast kahju olnud. Teooria on õige”.⁵⁹ Teadlase kõrvus kõlab see üksjagu üleannetult. Niisugune usk, põhinedes ilmselt esteetiliselt elegantsil, lõhnab religiooni järele. Õnneks oli Einsteinil õigus. Tõendid toetasid tema teooriat ja teevad seda tänini.

Leidub tõepoolest füüsikuid, kelle usk oma võrrandite esteetiliselt kaunidusse ajendab neid umbusaldama katsetulemusi, mis on võrranditega vastuolus. Ent kui korduskatsed ikka visalt sama keelt räägivad, annavad nad viimaks järele — ükskõik kui vastumeelselt. Katsetulemused trumpavad lõppkokkuvõttes matemaatilise ilu üle, kuigi näiteks Thomas Henry Huxley⁶⁰ on seda ka kahetsenud: “On suur teaduse tragöödia, kui inetu fakt tapab ilusa hüpoteesi.”⁶¹ Einstein, nagu nägime, kirjutas samuti usust “võimalusse, et olemasoleva maailma kohta käivad reeglid on ratsionaalsed, s.t mõistusega hoomatavad”, lisades, et ei suuda kujutleda ühtki tõelist teadlast ilma sellise sügava usuta. Ka mina ei suuda seda.

⁵⁷Salt Lake City on mormoonide usuliikumise keskus. *Toim.*

⁵⁸Douglas Adams, *Dirk Gently's Holistic Detective Agency*. New York: Simon & Schuster, 1987.

⁵⁹Jammer, *Einstein and Religion*, lk 53.

⁶⁰Thomas Henry Huxley (1825–1895) oli Inglise loodusteadlane, veendunud Charles Darwini evolutsiooniteooria pooldaja. *Toim.*

⁶¹Angela Partington (toim.), *Oxford Dictionary of Quotations*, 4. trükk, Oxford: Oxford University Press, 1992, lk 358.

Sellesama Arthur Eddingtoni sõnad kõlavad esmapilgul pime-da usuna termodünaamika teise seadusse,⁶² kui ta ütleb:

Kui keegi juhib teie tähelepanu tõsiasjale, et teie lemmikteooria universumist on vastuolus Maxwelli võrranditega, siis seda halvem võrranditele. Kui see leitakse olevat kokkusobimatu vaatlustulemustega — noh, eks need eksperimentaatorid keeravad aegajalt mõne asja vussi ka. Ent kui peaks selguma, et teie teooria ei sobi kokku termodünaamika teise seadusega, siis ei saa ma teile mingit lootust anda; teie teoorial ei jää muud üle, kui sügavaimas alanduses kokku variseda.⁶³

Tegelikult saaks Eddingtoni nõuande ümber sõnastada näpunäiteks patendiinspektorile (sellisele, kui nüüd mõtlema hakata, nagu oli Einstein ise). Sisuliselt ütleb Eddington, et kui mõni leiutaja püüab patenteerida igiliikurit, siis ärge hakake tema jooniseid üldse vaatamagi. Ärge raisake aega tema arvutuste kontrollimisele. Te teate vaatamatagi, et tema idee ei saa töötada.

Üks lihtlasem usu liik teaduses tuleneb asjaolust, et ühelgi inimesel pole aega ega võimalust tõendeid kontrollida. Ma usun, mida füüsikud räägivad mulle valguse kiirusest ja geoloogiaõpikud laamtektoonikast, ehkki ma pole ise tõendeid näinud. Usun neid, sest tean, kuidas eelretsenseerimise süsteem töötab. Ma tean, et katseid, mille tulemused on piisavalt jalustrabavad (metafoorselt või sõna-sõnalt), kordavad teised teadusrühmad, et neid uurivad ja puurivad skeptilised eksperdid, kes võiksid mulle üksikasju selgitada, kui ma nad üles otsiksin.

Ma tean, et mõnikord tehakse ka halba teadust ja koguni petislikku teadust. Teadlane, kes tabatakse pettuselt, kihutatakse selt erialalt häbiga minema. Ent kuna andmete võltsimine on teadlaste silmis nii võigas üleastumine, et nad on äärmiselt tõrksad selles üksteist kahtlustama, siis ei taheta paljastajaid hästi kuulda võtta,

⁶²Termodünaamika teist seadust on sõnastatud mitut moodi: isoleeritud süsteemis kulgevad kõik protsessid entroopia kasvu suunas; soojus ei saa iseenesest üle minna külmalt kehalt soojemale; teist liiki *perpetuum mobiile* on võimatu; jt. *Toim.*

⁶³Arthur Eddington, *The Nature of the Physical World*. New York: Macmillan, 1948, lk 74.

mistõttu osa pettusi lähebki läbi. Kuid teaduse protseduurireeglid on sellised, et varem või hiljem see avastatakse, vähemalt juhul, kui pettusega saadud tulemus on küllalt tähtis, et tähelepanu äratada. Ja kui see pole nii tähtis, siis suudame vahest kahetsust tundes sellega leppida. Tähtis on, et andmete võltsimiselt tabatud teadlane häbistab end kogu eluks. Seda ei saa öelda isegi teatud teiste elukutsete *püüdluste* kohta, rääkimata nende teostamisest.⁶⁴

Teadlased niisiis usuvad teistelt saadud tõendeid, sest kellelgi pole aega ega võimalust kõike isiklikult üle kontrollida. Teaduskultuur toetub väga tugevalt aususele. Vahetult valvab aususe järele eelretsenseerimise süsteem ja kaudselt üldomaksvõetud teadmine, et kogu teadus kui selline oleks mõttetu, kui teadlased oma andmeid võltsiksid.

Sageli aitab usk teadlastel otsustada, milliseid teooriaid tasub kontrollida. Kuid lõpuks on ikkagi kontrollimine see, mis maksab. Teadlased juhinduvad küll omamoodi usust, kuid see ei ole pime usk, vaid usk, mida toestavad tõendid ning skeptitsismi ja ausust väärtustav kultuur.

Lõpuks, ilmutus. Religioonis peetakse isiklikku sisemist ilmutust põhjuseks midagi uskuda. Mainisin juba õpetust Maarja ihulikust taevaminekust. See keskaja legend kasvas aja jook-

⁶⁴Teadlased erinevad kohtuadvokaatidest, kellele makstakse, et nad nii jõuliselt kui võimalik kaitseksid mingit konkreetset seisukohta, uskugu nad seda või mitte, ja kes kindlalt teavad, et kellelegi teisele maksatakse vastupidise seisukoha kaitsmise eest. Ka selliseid libastumisi tuleb üksikutel teadlastel ette, kuid jällegi, teaduskogukond laidab niisugust käitumist. Teaduse olemusele on see võõras, isegi kui seda mõnikord juhtub. Advokaatide seas, vastupidi, pälvib see lausa imetlust. Kuulus Inglise advokaat ja jutuvestja John Mortimer on rääkinud humoorikaid lugusid kaitsjate võitlustaktikast. Ühel vanal auväärse advokaadil olevat kombeks olnud vandekohtu tähelepanu hajutamiseks täispuhutav padi just siis katki torgata, kui vastaspoole ilukõne oli haripunkti jõudmas. Isegi kui sellist asja tegelikult ei toimunud, iseloomustab see õiguskultuuri piisavalt hästi, et seda naljakaks pidada. Advokaadid naeravad Mortimeri vana kaitsja üle sõbralikult, mitte õudusega võimaliku ebaõigluse pärast, mida selline eksitatud vandekohus võiks oma otsusega põhjustada. Advokaatide võtted on teadusele võõrad ja laidetakse maha, kui neid kusagil märgatakse.

sul traditsiooniks, kuid sai lõpuks roomakatoliku kiriku doktriiniks alles 1950. aastal, kui tõde selle kohta ilmutati paavst Pius XII-le. “Me teatame, kuulutame ja määratleme selle olevat jumalikult ilmutatud dogma: et kui patuta jumalaema, igavene neitsi Maarja, oli lõpetanud oma maise elutee, tõsteti ta ihu ja hinge kujul taevasele aujärjele.”⁶⁵

Teaduses seda tüüpi ilmutust ette ei tule. Kõige lähemale sellele jõuavad omamoodi esteetilised, poeetilised tunnistused, mida teadlastelt, eriti füüsikutelt, nagu nägime, mõnikord kuulda võib. Üks ilus näide pärineb suurelt Ameerika füüsikult John Archibald Wheelerilt: “Me taipame selle kõige keskset ideed, mis on nii lihtne, nii kaunis, nii veenev, et ütleme üksteisele: “Kuidas saigi see teisiti olla! Kuidas me kõik küll nii pikka aega nii pimedad olime!””⁶⁶

Või kuulake suurt India astrofüüsikut Subrahmanyan Chandrasekhari:

See “hingevärin ilu ees”, uskumatu fakt, et matemaatilise ilu otsinguist ajendatud avastus leiab endale täpse koopia loodusest, sunnib mind ütleva, et ilu on see, millele inimvaim reageerib kõige sügavamalt ja jäägitumalt.⁶⁷

Ilu ja tõe vahetust tuleb füüsikas ikka ja jälle jutuks. Isaac Newton ise, ühel oma aeg-ajalt ette tulnud tagasihoidlikkusehetkel, on sellele viidanud:

Ma ei tea, milline ma maailmale paistan, kuid mulle endale tundub, nagu oleksin ma olnud üksnes mererannas mängiv poisike, kes tundis rõõmu leitud siledamast kivikesest või kaunimast me-

⁶⁵ *Munificentissimus Deus: Apostolic Constitution of Pope Pius XII Defining Dogma of the Assumption*, 1. november 1950.

⁶⁶ John Archibald Wheeler, “How Come the Quantum?”. — *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1986, 480. kd, nr 1, lk 304.

⁶⁷ Subrahmanyan Chandrasekhar, *Truth and Beauty: Aesthetics and Motivations in Science*. Chicago: University of Chicago Press, 1987, lk 54.

rikarbist, samal ajal kui ääretu tõe ookean mu ees jäi must täiesti avastamata.⁶⁸

Ja muidugi ei saa me siingi kõrvale jätta suurimat Newtoni-järgset füüsikut: “Ilusaim, mida me kogeda võime, on salapära. See on põhiline tunne, mis seisab tõelise kunsti ja teaduse hälli juures.”⁶⁹ Sellega saab ring täis.

Ja nüüd minu järeldus. Teadus ei ole religioon. Ta on palju enamat kui religioon. Tal on kõik vourused, mis religioonil kunagi olid, ja mitte ühtki pahet, mis religioonil ikka veel on. Ning seda kõike kasulikkust üldse mainimata. Kasulikkus, ehkki kahtlemata tohutu, on tühine teaduse võime kõrval innustada ja ülen-dada vaimu.

RICHARD DAWKINS (1941) on Inglise etoloog, evolutsioonibio-loog ja teaduskirjanik, Oxfordi Ülikooli emeriitprofessor, Londoni Ku-ningliku Seltsi liige (2001). Veendunud ateistina on ta üks tänapäeva valjuhäälsemaid darvinismi kaitsjaid ja populariseerijaid. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Kadunud aegade geneetiline raamat” (2000, nr 2, lk 342–364), mille saatesõnas annab Dawkinsi teadustööst ja vaadetest ülevaate tõlkija Toivo Maimets. Eestindatud on ka mitu Dawkinsi raamatut, nende seas siinse teemaga seotud *Luul jumalast* (2011, tlk Kaia-Leena Lass).

⁶⁸David Brewster, *Memoirs of the Life, Writings, and Discoveries of Sir Isaac Newton*. New York: Johnson Reprint Corp., 1955.

⁶⁹Albert Einstein, *Mein Weltbild*. Toim. Carl Seelig. Zürich—Wien: Europa Verlag, 1953 (1931), lk 10. *Toim.*

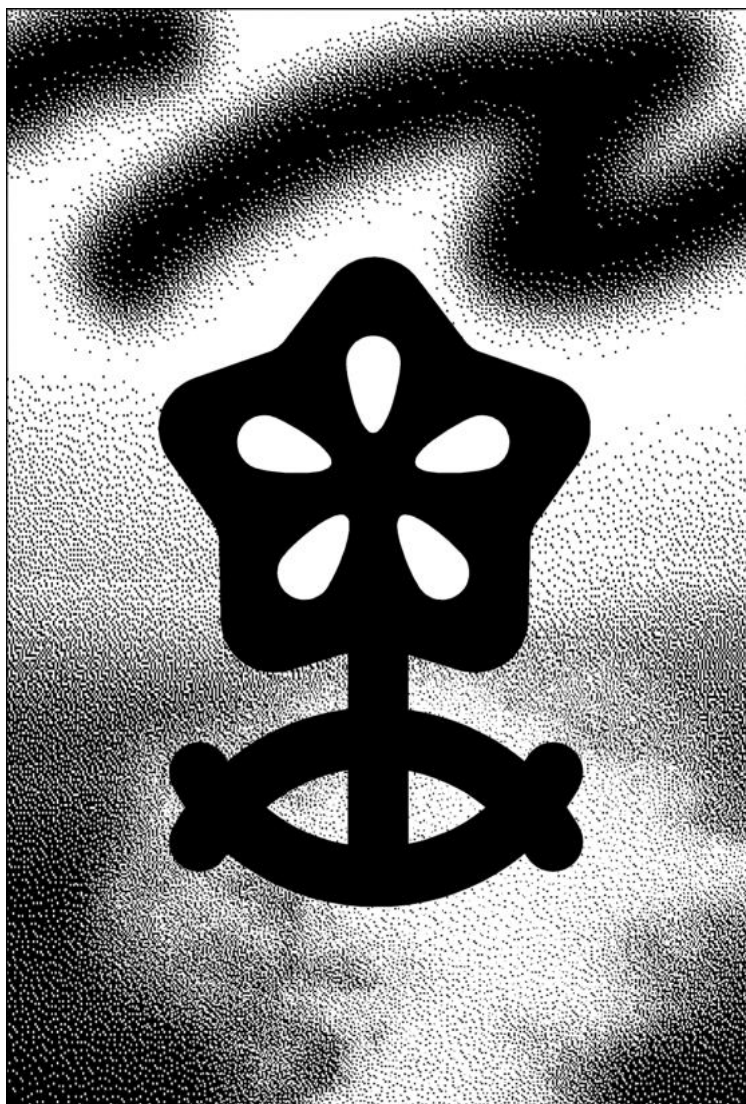

MARKO KEKIŠEV. Ilmutus (2020)

SALLIVUSE PÖÖRAMINE

Toomas Kiho

ma sallin
sa talud
ta kannatab välja
me kannatame
kannatage
lõpuks kannatavad kõik

MARKO KEKIŠEV. See asi, neli tähte (2020)

ELUMÄLESTUSED

Nähtu — kuuldu — mõeldu (Katkend)

Johannes Haller

Tõlkinud Hanna Miller

I. KODUMAA

[---]¹

Meister Christiani järeltulijatega lõpeb üheks põlvkonnaks minu esivanemate saksa päritolu. Christiani kolm poega õppisid Uppsalas teoloogiat ja olid rootslased, nagu nähtub vanima poja

Johannes Haller. *Lebenserinnerungen: Gesehenes, Gehörtes, Gedachtes*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1960, S. 13–84.

¹Mälestusteraamatu esimest peatükki “Kodumaa” alustab Haller pärast lühikest sissejuhatust meenutustega oma esivanematest, 17. sajandi rentnikest ja metsnikest Werda kandis Saksamaal. Üks sealsetest perepoegadest, müürsepp Christian Haller, suundus 18. sajandi algul Brandenburgi kaudu Rootsi, asus ehitusmeistrina elama Karlstadti, pani püsti sealse Toomkiriku (1730) — Rootsi arhitektuuriajaloo olevat ta kirjutas kui sealse hilisbaroki olulisim esindaja —, abiellus Karlstadti raehärra tütreaga ja sai Rootsis tuntuks või koguni kuulsaks oma arvukate kirikuehituste tõttu Värmlandis. Meister Christian, kelle järglaste seas on nii arste, kohtunikke, ametnikke, õpetajaid ja õpetlasi kui ka kunstnikke, muusikuid ja arhitekte, koguni üks admiral, oli ühtlasi see, kelle kaudu üks suguvõsaliin Hiiumaale sattus. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole osutatud teisiti.*

Albert Magnuse² järelejäanud ülestähendustest. Tema oli ka see, kelle kaudu suguvõsa Eestimaale sattus. Krahvinna Stenbock,³ kellele toona kuulus suur osa Hiiumaast, võttis Albertus Magnuse oma laste koduõpetajana saarele kaasa ja andis talle teene eest tasuks Käina pastoraadi, mille patroon krahvinna oli. Albertus Magnusele järgnesid ta nooremad vennad ja neistki said kirikuõpetajad Eestimaal. Käina pastoraadi võttis Albertus Magnuselt üle tema poeg ja hiljem tema lapselapse poeg ehk siis minu isa, nii et kirikla oli rohkem kui saja aasta jooksul, vaid ühe põlvkonna pikkuse katkestusega meie suguvõsa käes, mis polnud vanal Eestimaal mingi erandjuhtum.

Hiiumaal Käinas sain ma kümneaastaseks ning paljugi mu olemasolu sellest ajajärgust seisab mul veel praegugi äärmiselt selgelt silme ees. See oli omapärane elu, nii erinev kõigest praegusest, et pole sugugi lihtne anda sellest ettekujutust neile, kes seda ise kogenud pole. Ülejäänud maailmaga oli saar ühendatud väikese aurupaadi abil, mis kandis paljutöötavat nime Progress. Tulipunase näo ja valge lootsihabemega kapteni juhtimisel, kes jagas ingliskeelseid käsklusi eesti hääldusega — tema “pakk!” (*back*)⁴ kõlab mul siiani kõrvus —, sõitis Progress kaks korda nädalas väikesesse sadamalinna Haapsallu. Hea ilmaga kestis teekond kaks tundi, halva ilma korral palju kauem. Viimasel juhul võis tihtipeale tekkida kahtlus, kas see “progress” tähendab tõkestatud edasiminekut või soodustatud tagasikäiku, aga kõikumine oli igatahes mõlema puhul kohutav. Loomulikult toi-

²Albert Magnus Haller (1730–1798) oli a-st 1756 Eestimaal krahvinna Stenbocki teenistuses; 1761–1798 Käina koguduse õpetaja, a-st 1774 Saarte-Lääne praostkonna praost, a-st 1775 Eestimaa Konsistoriumi assessor. *Toim.*

³Ilmselt Ebba Margaretha Stenbock (1704–1775), sündinud krahvinna De la Gardie, kelle esiisa Jakob De la Gardie oli Rootsi kuninga Gustav II Adolfi soosik ja vanaisa Axel Julius Eestimaa kindralkuberner (1687–1704). De la Gardiede suguvõsale kuulus kogu Hiiumaa 17. sajandil kuni riigistamiseni sajandi lõpul. 1755. aastal tagastas keisrinna Jelizaveta valdused krahvinna Ebba Margarethale, kes oli abiellunud (1722) krahv Friedrich Magnus Stenbockiga.

⁴Ingl k tagasi, tagurdama.

musid need ülesõidud vaid “heal aastaajal”, see tähendab seni, kuni oli lahti Hiiumaad mandrist eraldav väin. Kui meri oli külmunud, sõideti mööda kuuseokstega märgistatud rada saaniga üle jää ja see oli palju meeldivam ning tihti ka kiirem ühendusviis. Enne ja pärast ehk siis, kui jääkate polnud veel või enam tugev, ei olnud üldse mingit ühendust. Siis püsis “tõke” ja vahel võis see kesta nädalaid. Õnnetul kombel kippus selline olukord tekkima just detsembris, nii et olime sunnitud pinevusega ootama, kas me jõululingid ikka jõuavad õigel ajal kohale, sest saarel endal polnud peale talurahvale hädatarviliku, seega siis riidekangaste, naha, tubaka, piipude, soola, suhkru, jahu, soolaheeringa ja — *last but not least* — viina midagi müüa. “Tõkkeseisul” Hiiumaal polnud siiski nii kaugeleulatuvaid tagajärgi kui suurel naabersaarel Saaremaal. Seal viis asi 1825. aastal koguni selleni, et valitsema “pandi” keiser Konstantin, keda tegelikult polnud olemas. Ja nimelt: kui tsaar Aleksander I 1. detsembril 1825 kaugel Lõuna-Venemaal Taganrogis lastetuna suri, eeldati, et troonile astub vanuselt järgmine vend Konstantin. Seda, et Konstantin oli seisusekohatu abielu tõttu juba ammu loobunud troonist noorema venna Nikolai kasuks, saarel ei teatud. Enne mandriga ühenduse katkemist oli Saaremaale jõudnud veel vaid teade Aleksandri surmast. Pahaaimamatud ametnikud lähtusid keiserlike vendade vanusejärjestusest ning andsid teada kõigearmulisema keisri Konstantin I troonileasumisest, kellele kogu rahvas pidi nüüd truudust vanduma ja kelle nimel anti välja ka kõik käsud ja otsused. Mõõdus nädalaid, enne kui ühenduse taastudes mandriga jõudis saarele üllatav teade, et uue keisri nimi on hoopis Nikolai I. Poliitilisi tagajärgi sel vahejuhtumil õnneks ei olnud. Kujutlegem aga, kuidas sadade aastate pärast, mil õhtumaa allakäik koos Nikolai I troonileasumisega on mattunud samasugusesse ebamäärasusse nagu Karl Suure või Diocletianuse oma, satub mõni ajalooüürija äkitselt 1825. aasta lõpust pärit Saaremaa ürikutele. Kahtlemata sunniks see teda eeldama, et saarel, ehk isegi Vene impeeriumi suuremal territooriumil, valitses vastaskeiser Konstantin, ning tegema julgeid ja samavõrd teravmeelseid oletusi. Milline võimalus kriitilisteks sõnavõttudeks, milline aines doktoritöödeks! Ajaloolastel võib hakata kõhe, kui neile saab selle näite varal selgeks,

millised ohud neid nende teaduses ähvardavad. Väikeseks trööstiks võib olla vahest see, et kogu lugu on ehk vaid anekdoot, välja mõeldud väga tagurlikuks peetud saarlaste ärritamiseks. Minu noorusajal räägiti seda lugu meelsasti ja kõik uskusid. Kui sel lool ajaloolist väärtust polegi, siis on see ometi näide sellest, mis neis oludes oleks võimalik olnud.

Elu üksindust Hiiumaal ja eraldatust maailmast ei suuda tänapäeval ilmselt keegi enam ette kujutada. 960 km² suurusel saarel oli — ja on ehk veel praegugi — neli kirikut, millest igaühe juurde kuulus 1000 kuni 4000 hinge, kes elasid hajali üle kogu saare. Ainus arst koos apteegiga asus Käinast 30 km kaugusel. On selge, et sellistes oludes pidi tihti hädas aitama kodune “meditsiin” ja ma mäletan vägagi hästi, kuidas ema ravis nii oma kui ka taluperede lapsi, kes kõikide ihuhädadega, alates kõhast ja kõhuvalust kuni tüüfuse ja raskete vigastusteni kõigepealt pastoriproua juurde abi saama toodi. Vastavalt olukorrale asus siis ema kas ise ravitsema või lasi kutsuda arsti. Neist inimestest, talupoegadest ja kaluritest, kes saarel elasid, on mulle jäänud parimad mälestused. Nad olid eestlased, kes sarnanesid rootslastega: pikakasvulised ja kõhetud, kitsaste nägudega, blondid ja heledasilmsed, tüdrukud tihtipeale veetleva välimusega. Nad olid tõsised rahulikud inimesed, kes vaatasid otse silma, ausa olemisega ja truusüdamlikud. Minu hoidja kõneles rootsi keelt ja nimetas end rootslaseks ning nii õppisin ma kõigepealt rääkima just rootsi keelt. Pole suurt lugu, et olen selle keele täiesti unustanud, sest see oli vanapärane murrak, mis erines üsna tugevasti kirjakeelest.

Läänemaa ja mõne saare elanikud on osaliselt Rootsi päritolu ja erinevad vägagi Ida-Eesti ning sisemaa eestlastest. Nende viikingiloomus ilmnis minu noorusajal ka nende kiindumuses laevasõitu. Polnud just vähe neid, kes hakkasid madruseks, eelitatult Inglise laevadel, mõni neist sattus inglaste sõjalaevalegi. Isa armastas jutustada ühest kunagisest Suurbritannia kuningliku laevastiku meremehest, kes lasi kanda lapse kirikuraamatusse oma kunagise laeva nimega Nelson. Kirikuõpetajad olid toona ühtlasi perekonnaseisuametnikud ja nii see siis vastuväideteta ka sündis, kuni selgus, et tegu on tüdrukuga. Siis muudeti Nelson Elsiks. Ega sellele mehele suurt midagi ette heita saagi, sest laevanimed

on inglise keeles teadupärast naissoost ning seda, et Nelson oli merekangelane, see vahva mees ilmselt ei teadnud.

Kuna jutt on minu kodumaa maarahvast, kasutaksin võimalust, et astuda välja ühe levinud eksiarmuse vastu. Saksa maal ja mujalgi kujutatakse eestlast endale ette, nagu ta oli enne 1918. aastat: sulaseseisusesse sunnitud vaese olevusena, kes kannatas saksa parunite türannia all. Teistsugust ettekujutust peaaegu polegi. Ma tundsin paljusid paruneid, kuid mitte ühtegi, kelle puhul oleks võinud rääkida türanlikust käitumisest, kui asi puudutas nende suhet oma rentnikega. Sestpeale, kui oli kaotatud nn pärisorjus, õigemini pärusalluvus, mis Balti provintsidest likvideeriti 1816. ja 1819. aastal, niisiis umbes pool sajandit varem kui Venemaal (1861), ja lõplikult 1850. aasta nn punasest joonest⁵ saadik, mil suurem osa toona talupoegade käes olnud maadest jäeti alaliseks eelkõige talupoegade väikemajapidamiste tarbeks, neist samavõrd tarkadest kui ka inimlikest abinõudest alates püsisid rüütlimõisaomaniku ja “tema” talupoegade vahel — s.t nende, kes olid temalt maad rentinud — vaid majanduslikud suhted. Seda, et mõisahärra oleks kasutanud rendisuhteid kohatuks ekspluatatsiooniks, takistasid mitmed ettekirjutused: rent oli pikaajaline, rendisuhte oma suva järgi ülesütlemine ja rendisumma tõstmine olid välistatud. Sellisel pinnal tekkinud suhted osutusid mõlemale poolele väga kasulikuks. See, et “pärisorjade” loonusandamid ja vastu tahtmist tehtud tööpäevad asendati rendimaksetega, tõi mõisnikele sisse likviidseid vahendeid, ja kui nad kasutasid lõpuks veel ka seadusega loodud võimalust seniste renditalude müügiks, mida ka ulatuslikult tehti, siis kogunes kiiremini kapitali, mida kasutati omakorda põllumajanduse arendamiseks. Samal ajal edenes talunike heaolu sedavõrd, et selle sajandi alul oli juba kolmandik põllumajanduslikult kasutatavast maast (ilma metsata) talunike vaba omand ning talupidajate hoiuseid Eestimaa pankades ja hoiukassades hinnati miljonitesse.

⁵Nn *roter Strich*, levinud väljend baltisaksa kirjanduses, mis tähistas talumaa eraldamist mõisamaast.

Vaid üheks näiteks võiks siin olla Tartu ülikoolis⁶ õppivate eesti (ja läti) talurahva hulgast pärit üliõpilaste suurenev hulk, mis oli 1880. aasta paiku paisunud juba nii suureks, et oli võimalik püüelda eesti üliõpilasühenduse loomise poole⁷ ja et läti üliõpilasühendus tõepoolest ka loodi⁸. Laiemalt võttes leidis see kinnitust aga 1918. aastal. Kas oleksid saanud tekkida ja püsida suveräänsed vabariigid Eesti ja Läti, kas oleksid nad suutnud moodustada valitsusi, haldusasutusi, kohtuid ja sõjavägesid, vandanutada ametisse saadikuid ning omandada koha ja hääleõiguse Rahvasteliidus, kui eestlased ja lätlased oleksid eelmiste põlvkondade ajal vaevelnud veel paariatena saksa parunite piitsa all?

Räägitakse, et sakslaste ja eestlaste vahelised suhted ei muutunud rõõmustavaks ka pärast talurahva vabastamist — ühed olid härrased, teised ikka veel sulased ning seda anti viimastele nii sõna kui ka teoga tunda. Nagu öeldud, elasid ma kuni üheteist-aastaseks saamiseni täielikult ja hiljemgi veel tihti ning pikalt maal mõisnike ja talupoegade seas ning nägin neid ka igapäevases omavahelises suhtlemises, kuid ma ei suuda meenutada ühtki juhtumit, ühtki ülesastumist, mille juures sakslane oleks andnud eestlastele tunda oma härrasseisundit, rääkimata juba mingitest niisugustest tegudest või muudest karmustest. Kuulnud olen ma küll üksikutest “härradest”, kes olid suhtunud oma talunikesse kõrgilt ja järsult, küllap ka jõhkralt, kuid ainuüksi asjaolu, et sellest räägiti — ja alati tehti seda sügava põlgusega — tõendab, et tegemist oli eranditega, mis silma torkasid. Mida ma nägin ja mida arvan

⁶Autor kasutab siinkohal mõistet Dorpater Landesuniversität. *Toim.*

⁷Eesti Üliõpilaste Selts peab oma asutamisaajaks 1870. aastat. 1873. aastal muudeti sõpruskond ühinguks Vironia, 1882. aastal püüti asutada korporatsiooni Vironia, 1883. aastal registreeris Tartu ülikooli rektor Eesti Üliõpilaste Seltsi. *Toim.*

⁸Tartu ülikoolis õppivad lätlased asutasid 1870. aastal registreerimata läti üliõpilaste seltsi, mis 1881. aastal detsembris muudeti korporatsiooniks Fraternitas Lettica. 1882. aastal võeti korporatsioon Lettonia nime all Tartu korporatsioonide eestseisuste esinduskogu liikmeks. *Toim.*

tohtivat reegliks pidada, oli saksa “härä”⁹ pigem sõbralik, heatahtlik, tihtipeale tõeliselt isalik hoiak eesti talupoja suhtes. See ei olnud lihtsalt tühipaljas sõnakõlks, kui balti aadli ringkondades üha räägiti oma vastutusest kogu elanikkonna eest — seda tõesti ka tunnetati nii ja vastavalt ka tegutseti. Selle elavaks mälestiseks on Eestimaa agraarpoliitika, mille mõnda joont ma mainisin. See oli täielikult aadlike töö, võetud ette omal algatusel, läbi viidud omade jõududega, ühtaegu nii inimlikkuse kui tarkuse ilming.

See, mida võib öelda aadli kohta, käib veelgi rohkem *mutatis mutandis* õpetajaseisuse kohta. Õpetajate panuseks oli eesti ja läti rahva vaimne ning kõlbeline edendamine, töö, mis algas reformatsioonipäevil, kui Wittenbergis trükiti esimese eestikeelse raamatuna Lutheri väike katekismus. Kolme põhjasõja hävitus-töö — pean silmas sõdu aastail 1558–1572 ja 1656–1660, eelkõige aga Peeter Suure juhtimisel peetud kõikelaastavat kolmandat sõda aastail 1700–1721 — katkestas need püüdlused. 18. sajandi lõpul alustati nendega aga uuesti. Eesti kirjandusele alusepaneku eest võlgname tänu saksa püüdlustele ja ma võin väita isegi väikesel uhkustundega, et esimeste hulgas, kes sellele kaasa aitasid, oli ka minu vanavanaisa, Kanti õpilane Jakob Pontus Haller,¹⁰ ning nende hulgas, kes sellest tööst viimse hetkeni ei loobunud, oli minu isa; esimene neist ühe eestikeelse laulraamatu kaaskoostajana ja teine veel 1939. aastal¹¹ ilmunud *Ristirahva Pühapäevalehe* asutaja ning pikaajalise väljaandjana.

Kui eelmise sajandi kuuekümnendatel aastatel tekkis eestlaste ja samuti lätlaste hulgas rahvuslik liikumine, õppisime oma eesti rahvast tundma uuest küljest ja meie suhtumine temasse muutus. Räägin varasematest aegadest. Me olime seda rahvast hinnanud ja armastanud, olime ju kõik, kes me olime maal üles kas-

⁹Eesti keeles ei ole seda [*Herr*] siin võimalik kirja panna, sest selles on sakslase ja härä kohta sama tüvisõna: *saks* tähendab härrat ja *sakslane* sakslast. *Autor*.

¹⁰Jakob Pontus Haller (1763–1816), Käina koguduse adjunktõpetajaks a-st 1794 ja õpetaja a-st 1798, Saarte-Lääne praostkonna praost a-st 1814. *Toim*.

¹¹*Ristirahva Pühapäevaleht* ilmus 1875–1919, Anton Hermann Haller (1833–1906) oli selle asutaja ja vastutav toimetaja 1875–1876. *Toim*.

vanud, rääkinud esimestel eluaastatel — sealhulgas mõned meist ainult — eesti keelt. Meie mänguseltsilised olid eesti talulapsed, hoidja, see tähendab amme ja tema laste ehk siis “piimavendade-õdede” suhtes tundsime veel pikka aega hingelähedust. Arvasime teadvat, et meil on tegu truu, ausa rahvaga, kes on väga töökas ja õppimisaldis ning kellega läbikäimine meile alati rõõmu valmistas. Vastumeelsus või vaenulikkus olid meile võõrad.¹² Arvan aga võivat väita, et teine pool tunnetas seda suhet samamoodi. Eestlane tunnistas meelsasti sakslase üleolekut ja usaldas teda. See, et sakslane võiks olla ebaaus või petta, ei tulnud neist kellelegi pähe. “Äga saks ei päta” öeldi veel pärast sajandivahetustki. Rüütlimõisa omanikku ja talupoega ühendasid samad loomulikud huvid. Kirikuõpetaja oli aga juht ja usaldusmees (eesti *õpetaja* tähendab tegelikult kooliõpetajat), kelle kätte talupoeg usaldas hoidmiseks ja haldamiseks oma säästudki ning kellele andis andeks, et see ei vandanud veatult eesti keelt. Sest kuidas oleks võinud seda sakslaselt nõuda!¹³ Kõlab võõristavalt, kui kasutada kahe ühiskondlikult ja keeleliselt lahutatud inimrühma kohta sõna “rahvuskooslus”. Ja ometi arvan, et minu noorusajal oleks võinud seda teha. Kui ma tuletan meelde sakslaste ja eestlaste vahelist üksmeelt, eriti maal, nii nagu mina seda toona kogesin, ning võrdlen sellega, mida tundsin hiljem vastastikuse klassiviha-na sellesama rahvuskoosluse hulka kuuluvate inimeste vahel, siis võin vaid öelda: rahvuskoosluse ideaalile olime 1870. aasta paiku lähemal. Ma ei saa nõuda, et usutaks mind, kes ma lahkusin varakult sellelt maalt ning kelle puhul võib arvata, et vanaduse ehapunas ilmutavad noorusmälestused end ülekullatuna. Seetõttu võtan vaieldamatu tõendina abiks Eestimaa rüütelkonna viimase peamehe, oma ülikoolikaaslase parun Eduard Dellingshauseni.¹⁴ Maalt välja saadetud, omandist ilma jäetud, elades pagendusse

¹²Räägin siin vaid eestlastest; Lätimaa kohta ei oska ma midagi öelda, sest seda osa ma ei tundnud. *Autor*.

¹³Keel on tõepoolest väga raske ja vähesed meist, ka kirikuõpetajate hulgast, rääkisid seda õigesti. *Autor*.

¹⁴Eduard Dellingshausen (1863–1939) õppis Tartu ülikoolis füüsikat 1880–1884, Eestimaa rüütelkonna peamees 1902–1917. Avaldas 1930. aastal Stuttgartis mälestused *Im Dienste der Heimat* (eesti k

sunnituna Saksamaal, on parun Dellingshausen jõudnud sama tõdemuseni nagu mina äsja ning pole öelnud meie truu ja tubli eesti rahva kohta, nii nagu ta oli seda enne venestamist ning oma sügavas loomuses on ilmselt veel tänapäevalgi, ühtegi halba sõna. Truuduse ja kiindumuse ilmekaks näiteks on minu sõbra parun Jakob Uexkülli¹⁵ kogemus veel viimastel aastatel, kui ta, olles elanud 1890. aastast peale välismaal, külastas temalt 1919. aastal ära võetud mõisaid esimest korda pärast seda. Noored talumehed, kes polnud teda kunagi näinud, tulid tema juurde, et tervitada “oma parunit”.¹⁶ Selle hinnangu viimaseks ja kõige kaalukamaks tõenduseks, mille ees ei saa keegi silmi sulgeda, on järgmine tõsiasi. Kui meie suhted maarahvaga ei oleks olnud nii rahumeelsed ja harmoonilised, poleks napp saksa ülemkiht isegi mitte üht inim põlve suutnud vastu pidada. Millises olukorras ta tegelikult oli, sai ühe hoobiga selgeks 1905. aastal, kui revolutsioon oli kandunud Venemaalt Balti provintssidesse. Saksa mõisnikud ja kirikuõpetajad — mõni tuhat umbes kahe miljoni seas —, elades haju tatult oma majapidamistes, mis paiknesid tihti peale mitmeid kilomeetreid üksteisest eemal, olid kaitsetult jäänud relvastatud jõukude kallaletungide kätte. Kui toona oleks olnud tõepoolest tegu aastasadu allasurutud, oma vabadust ja inimõigusi kätte võidelda ihkava rahva ülestõusuga, nagu seda kajastasid mugavast šabloonnist lähtudes meelsasti mõned Kesk- ja Lääne-Euroopa ajalehed,

Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused Virve Krimmi ja Koidu Uustalu tõlkes (Tallinn, 2011, 1. tr 1994)). *Toim.*

¹⁵Jakob Uexkülli (1864–1944) õppis Tartu ülikoolis zooloogiat 1884–1889, asus seejärel Saksamaale, eraõpetlane Heidelbergis 1918. aastani, Hamburgi ülikooli professor a-st 1925, selgrootute võrdleva füsioloogia ja biosemiootika rajajaid; Haimre, Virtsu, Paadremaa ja Mõtsu mõisa omanik. *Toim.*

¹⁶Eestlaste iseloomu on kirjanduslikult korduvalt jäädvustatud, teiste hulgas Peter Zoege von Manteuffeli [1777–1847] novellides (*Das Estnische Bauernbuch* [1925]) ja avaramas enesekirjelduses kirjanik A. H. Tammsaare viieköitelises romaanis (saksa k *Wargamäe* [1938], *Indrek* [1939] jt, tõlkinud Edmund Hunnius, ilmunud Berliinis Holle kirjastuses). Iseloomulikult on saksa autori visandatud pilt palju ilustatum, saksavaenulikkus puudub ka eesti kirjanikul, kes *Indrekus* 1905. a eelmänge kirjeldades revolutsiooni teravalt hukka mõistab. *Autor.*

siis poleks ilmselt ükski maal elav sakslane eluga pääsenud. Tegelikuses olid ohvrid küll valusad, kuid suhtarvult oli nende hulk väga väike ning kohati said rikkad talunikud kannatada niisama palju kui mõisnikud.

Siinkohal puudutasin aspekti, millel on baltlaste elulaadi üldpildis märkimisväärne tähendus, ja nimelt hajaasustust, milles elas kasin sakslaskond maakohtades. Suurepäraseks näiteks selle kohta on minu kodusaar. Praegu on seal ehk 16 000, toona oli vahest kõige rohkem 10 000 elanikku, kellest isegi mitte sadakond polnud sakslased. Peale nelja kirikla oli saarel seitse rüütlimõisat, mis asusid üksteisest viie kuni 30 km kaugusel. Neile lisandus — suure haruldusena Eestimaal — Kärkla kalevivabrik, mille oli asutanud ja seda ka edukalt juhtinud kaugelenägelik ning ettevõtlik parun Ungern-Sternberg¹⁷. Vabrik töötas peamiselt sõjaväe heaks, mõjudes saare üldises elus võõrkehana. Seda, milline üksindus kogu saare elu üle valitses, ei suuda tänapäevane suurlinnaelanik ettegi kujutada. Võis mööduda nädalaid, ilma et sakslastest naabrid oleksid üksteist näinud. Ainus korrapärane kohtumisvõimalus oli saksakeelsetel jumalateenistustel, mida peeti igal neljandal nädalal ja mida sakslased külastasid tihedamini kui tavalist eesti teenistust. Kui kasinad olid kokkupuuted muu maailmaga, seda ma juba mainisin. Kaks korda nädalas tõi üliväga oodatud postiljon kirju ja ajalehti, millest tuli siis järgnevatel päevadel elada. Ainus liiklusvahend nii lähemateks kui ka kaugemateks sõitudeks oli hobune, mistõttu oli oma hobuse-tall kõigile hädavajalik. Minu isal oli näiteks kolm vankrihobust, keda tuli kasutada üsna tihti, arvestades, et kaugemad talud, mis isa suurde kirikukihelkonda kuulusid, asusid 30 km eemal. Ka kaugemate reiside puhul, mis kujutasid endast alati juba nädalate kaupa kavandatud ja hoolikalt ettevalmistatud suursündmuse, eelistati kasutada postihobuste asemel oma rakendit. Oma esime-

¹⁷Hiiu-Kärkla kalevivabriku asutas 1829. aastal Partsi mõisnik Konstantin von Ungern-Sternberg (1779–1836), kaasosanik oli tema vend Eduard von Ungern-Sternberg (1782–1861) Kõrgessaare mõisast. 1835. aastal sai direktoriks Robert von Ungern-Sternberg (1813/1814–1898), kes jäi sellesse ametisse kuni surmani. Aastail 1829–1874 tegutses ettevõtte nime all Firma K. u. E. Ungern-Sternberg. *Toim.*

se sellise reisi tegin seitsmeaastaselt, südatalvel, pakituna kaetud saanis karusnahkadesse ja tekkidesse. Esmalt viis teekond üle jää Haapsallu, kus tehti vanaema juures puhkepaus. Siis edasi 100 km Tallinnasse ühepäevase vahepeatusega tuttavate mõisas, et lasta hobustel puhata. Vahepeal läks aga ilm sulale. Lumi sulas halasamatult, saaniteest polnud enam jälgegi ja 20 km enne Tallinna teatas meie tubli kutsar Hans, et hobused ei saa enam edasi liikuda. Niisiis tehti lähimas kõrtsis peatus. Järgnev vahejuhtum on mul unustamatult meeles, nagu oleks see olnud eile. Näen ema koos mu väiksema vennaga ja ühe eestlasest teenijatüdrukuga istumas üpris nõutuna suures kõrtsitoas — mis edasi? Siis aga astub juhuslikult sisse meie naaber, pastor Luther,¹⁸ kes on samuti teel Tallinna ning seega samas olukorras nagu meiegi. Ta teeb ettepaneku kasutada raudteed, mis oli äsja avatud Paldiski ja Tallinna vahel. Me olevat jaamale väga lähedal ning rong peaks varsti tulema, niisiis — läheme rongiga! Kuulen seepeale ema kõhklevat küsimust: “On see võimalik?” Veelgi skeptilisem oli teenijatüdruk. Kui seisime südame põksudes perroonil ja ootasime rongi, mis tulede särades läbi hämaruse lähemale popsus, tahtis teenijanna karjatuse saatel “See tuleb põrgust, see on kurat!” pakku joosta, ja vaid pastori vaimne autoriteet suutis sundida teda rongi astuma. Selline nägi välja tehnilise tsivilisatsiooni saabumine Eestimaa vaikellu, Eesti jõudmine “transpordiajastusse”.

Jah, me olime läänemaailmast maha jäänud ja mitte ainult liiklusvahendite osas. Samas võime aga osutada sellele, et maa tegi esimese sammu meist ette rutanud läänele järele jõudmiseks omal otsusel ja oma jõududega. Nimelt oli äsja mainitud Balti raudtee, mis ühendas Peterburi Tallinna ja Paldiskiga, Eestimaa paruni von der Pahleni¹⁹ saavutus. See raudtee jäi pikaks ajaks

¹⁸Ferdinand Justinus Luther (1838–1910), Emmaste koguduse õpetaja 1867–1876, Käina koguduse õpetaja 1876–1883, Tallinna Niguliste koguduse abiõpetaja 1883–1885 ja ülemõpetaja 1885–1909. *Toim.*

¹⁹Vabahärra Alexander Johann von der Pahlen (1819/1820–1895), Eestimaa rüütelkonna peamees 1862–1868, Balti raudteekompanii president ja Peterburi-Tallinna raudteeliini ehituse korraldaja, Tallinna aukodanik, Eestimaa Kirjanduse Ühingu president 1872, Palmse, Vaida, Arbavere ja Aruvalla mõisa omanik. *Toim.*

ainsaks sel maal, mida täiendati vaid ühe Tartusse viiva kõrvalharuga. Kahe pealinna, Tallinna ja Riia vahel hakati raudteed rajama alles 1889. aastal ja valmis sai see 1892. aastal, nüüd juba impeeriumi nõudel. Kuni sinnamaani oli areng jäetud suurelt jaolt provintsi enda hooleks. Samal moel sai teoks ka Tallinna sadama laiendus kaheksakümnenendatel aastatel, mis oli Tallinna linnapea parun Alexander Uexkülli²⁰ töö. Sõjasadama ehitas riik palju hiljem.

Kui maa transpordikorralduse mahajäämust läänest võiks hinnata viiekümne aasta pikkuseks, siis muus valdkonnas oli see mahajäämus veelgi suurem. “Eurooplasele”, kes puutus balti eluga kokku 1870.–1880. aastatel, sai peagi selgeks, et Prantsuse revolutsioonist alguse saanud muudatustest polnud see maa veel midagi kogenud. Hiljem pidin oma ajaloouurimustes üsnagi tihti tõdema, kui paljud keskajast pärit olud või institutsioonid olid mulle tuttavad veel mu omast noorusaja kogemusest või vanemate inimeste kirjeldustest, samal ajal kui teised püüdsid neid endale vaevaliselt ja tihti ka asjatult selgeks teha tarkade käsiraamatute abil. Maavalduse omandi- ja majandamisvorm, kus kogu mõisamaa kuulus ühele maahärrale, kes majandas ise aga vaid väikest osa sellest ja lasi ülejäänud osa harida pärusalluvuses rentnikel, mille eest tuli neil tasuda andamite või tööga, oli kaotatud Eesti maal ju vaid napilt enne minu sündi ning selle viimased jäänukid olid alles kadumas. Sellised maavaldajad olid olnud ka kirikumõisad, kuigi vähesel määral, ning kõigil oli veel meeles ja keelel, et kirikuküla rahvas pidi tegema oma kirikhärra heaks teatud arvu teopäevi, mehed põllul ja karjamaal, naised laudas ja ketruskojas. Täielikult kehtis veel erikord koos terava vahetegemisega maa ja linna vahel, kusjuures linnad — kui erandid, mis kinnitavad reeglit — elasid oma eristaatuses. Isegi sedavõrd suured pealinnad nagu Riia ja Tallinn olid vaid ripatsiks terviku küljes, mida kujundas ning esindas rüütelkond või täpsemalt öeldes, rüütel- ja maiskond. Nii nimetati maal elavaid suurmaaomanikke, kusjuures rüütelkond, keda oli suur enamus, hõlmas vaid aadlikke,

²⁰Alexander von Uexküll (1829–1891), Tallinna linnapea 1878–1883, Haimre mõisa omanik. *Toim.*

maiskond aga ka kaduvväikest arvu kodanlikku päritolu omanikke. See kooslus, mis haldas ja valitses maad olulisel määral veel ka Aleksander III valitsemisajal, pärines vormi poolest — mõnede muudatustega — orduaegadest ja Rootsi ülevõimu perioodist (1560–1710) ning nii kandsid ka selle ametid vanaaegseid nimetusi eesotsas rüütelkonna peamehega (*capitanus militae*) Ees-timaal ja maamarssaliga (*marescalcus provinciae*) Liivimaal, keda abistas maanõunike kolleegium (*consiliarii provinciales*), jne.

Lääne-Euroopas tavatsetakse pidada baltisakslasi paruniteks, kuni pole tõestatud vastupidist. See on vägagi väär, kui sellega tahetakse öelda, et enamik baltisakslasi on aadlikud. Kogu saksa elanikkonnast moodustas aadel selge vähemuse, palju suuremas arvulises ülekaalus oli kodanlus. Ometi kuulus juhtiv roll vaieldamatult — ja seda pole ka kunagi vaidlustatud — aadlile. Põhiliselt põllumajandusega tegeleval maal, kus tööstust asendas peaaegu eranditult käsitöö ja kaubandus mängis rolli vaid kahes sadamalinnas Riias ja Tallinnas, kuulus suurem osa maast ja seega ka majanduslik ülekaal aadlile, õigustades nii aadli ajaloolist eelisseisundit avalikus elus. Kõigis kolmes provintsis tekkis neist, kelle nime ees seisis “von”, suletud kooslus, kuhu võeti vastu otsuse alusel ning kust võidi raskete eksimuste korral ka välja arvata. Tõeliseks aadliks peeti vaid kohalikku maa-aadlit, mitte Vene impeeriumi aadlikke, kes olid tiitli saanud oma ametiastme tõttu riigiteenistuses. Viimaste hulka kuulus üpris palju perekondi, keda peeti meie maal aga siiski kodanlikuks. Kas neil oli õigus kasutada tiitlit “von”, oli raske hinnata, sest Venemaal olid küll olemas tiitlid “vürst” ja “krahv”, kuid puudus viis alama aadli märkimiseks, kui tahes vana ja lugupeetud see võis olla, nagu näiteks Narõškinite puhul, kelle soost oli pärit ka Peeter I ema. Peaaegu keegi ei kasutanud kodumaal küsitava väärtusega õigust tuua esile impeeriumi teenistuses omandatud seisust, kuid ametkonnad väljastasid “von”-iga pabereid isegi siis, kui selle tiitli kandja ise end iial nii ei nimetanud. Tulemuseks oli, et paljud balti pastorite ja ametnike pojad, kes kodus olid lihtsalt kodaniku-seisuses, muutusid riigipiiri ületamise järel passi järgi aadlikeks,

kuigi vaid “Eydtkuhneni²¹ aadlikeks”. Nii kohtab praegugi Sak-samaal ühe ja sellesama kodanlikku päritolu balti suguvõsa liik-meid, isegi õdesid-vendi, kellest ühtedel on nimes aadlitiitel, teis-tel mitte. Minule tõi mu Vene passis kirjas olnud “von”, mida ma ise kunagi ei kasutanud, kolmel korral kaasa väljakutse politseis-se, kui end Berliini politseis meldima pidin, sest seal ei tahetud kuidagi uskuda, et tegu on sama inimesega, kes oli mõni aasta va-rem juba olnud Berliini sisse kirjutatud, ainult et ilma “von”-ita nime ees. Halastamatutele korraarmastajaile Preisi politseinikele polnud hägusaid Vene seisusemõisteid sugugi lihtne selgeks teha. Raskused ilmnescid mujalgi. Hiljem, kui ma Baselis elasin, olin aadressiraamatus sealse kombe kohaselt kirjas V-tähe all — na-gu näiteks Von Speyer ja Von der Mühl —, kust mind mõistagi ükski tuttav otsida ei osanud. Nii ilmnes ka pisiasjades baltisaks-lase kahestunud olek kahe läbinisti erineva maailma vahel, teema, millel ma ühes teises seoses põhjalikumalt peatun.

Seisuste selge eristamine, mis oli säilinud minu kodumaal Prantsuse revolutsiooni eelsetest aegadest, võib tekitada võõra-le mulje, et balti kodanlust iseloomustab kas vaenulik vastasseis või alandav allaheitmine aadlile. Mõlemad ettekujutused on täies-ti valed. Seda, et kodanlus võib näha aadlis midagi kõrgemal seis-vat, mille ees ta peab taanduma või kummardama, kohtasin ma alles Saksamaal. Pidulikkus, millega saksa seltskonnas ümbritse-ti mõne kindrali või oobersti isegi kõige värskemalt omandatud teenistusaadli tiitlit, oli olnud mulle senini võõras, päriselt po-le ma seda siiani mõistnud. Minu kodumaal tundis haritud pere-konnast pärit kodanlane, oli ta siis pastor, kooliõpetaja, advokaat või kaupmees, end igati võrdväärse paruniga ja oleks iga katse endale vastupidist tunda anda väga teravalt, vajaduse korral ko-guni püstoli abil tagasi tõrjunud. Vana hansalase uhkus oli veel vägagi tuntav ja võis isegi nii kaugele viia, et lähemast läbikäimi-sest aadlipere dega loobuti põhimõtteliselt, sest polnud kindel, kas vastaspool asjaosalist võrdväärseks kohtleb. See kodanlik trots oli aga niisama erandlik kui aadlipoolne kodanlusele ülalt alla vaata-

²¹Eydtkuhnen (Tšernõševskoje) — linn ja piiriületusjaam toonasel Saksa-Vene piiril Ida-Preisimaal.

mine. Loomulikult oli junkruhingi ja snoobe, kes arvasid, et nad on sünnipära tõttu teistest paremad, kuid neid ei võetud tõsiselt ja pole kindel, kas nad isegi seda tegid. Tohutut elevust tekitas parun St. ütlus K. kohta (vaeseke langes 1918. aastal enamlaste ohvriks): “Ega ma korralikule kodanlusele ju olemasoluõigust keela.” Armastatud anekdoodi autoriks oli aga kuramaalane, kes tunnistas ohates: “Mul hakkab õudne, kui ma mõtlen, kui peen ma olen.” Need olid erandjuhtumid, mis selgelt tavapärasest eristusid. Üldiselt ei määranud inimese kohta ühiskonnas tiitel ega päritolu, vaid isiksus ja tema väärtus. Kes midagi väärt oli ja käituda oskas, oli kõikjal võrdväärne. Aristokraatlik, kuid liberaalne — sellisena tahan iseloomustada balti ühiskonda ja kujutan ette, et seal oli säilinud see, mis 18. sajandi lõpul, Lessingi ja Schilleri ajastul kehtis kogu Euroopa ühiskonna kohta üldiselt ja kehtib Inglismaal veel tänapäevalgi. “Aadellikkus on meelsus, mida antakse edasi päritolu ja kasvatuse kaudu” — see ühe Eestimaa aadliku ütlus väljendab täiuslikult, kuidas mõtlesid balti haritlased mõlemast seisusest. Et seejuures oli tooniandjaks ja eeskujuks aadel, on ütlematagi selge. Sellest ka sarnasus, mis valitses heas seltskonnas vastavalt kommeteale, käitumisviisile ja meelsusele. Ma ei tunne Inglismaad, aga et ma ei eksinud, kui arvasin inglise seltskonnaromaanides ära tundvat midagi oma kodumaa oludest, tõestas üks pooleldi inglise päritolu kolleeg, kes mulle kord ütles: “Baltlased on inglased.” Ka kinnitas mulle sedasama keegi Inglise ajakirjanik, kes pidi kirjutama 1919/1920. aastal Balti landesveeri võitlusest enamlaste vastu ning jõudis isiklike vaatluste põhjal hinnanguuni, et baltisakslased on *good Etonians*,²² mis pole minu meelest ühe inglase suust kuulduna sugugi halb kompliment. Siiski on need vaid rööpjooned, mis ei lase eeldada sama olemust.

Olen valmis selleks, et mind sõimatakse vaimselt piiratud reaktsionääriks või pilgatakse kui seniilset *laudator temporis acti*,²³ kui tunnistan, et ma ei suuda ette kujutada vastuoluliste inimeste jaoks paremat ühiskonda kui seisuslikult liigendatud, aristokraatlik-liberaalset, milles ma üles kasvasin. Olen teadlik ka

²²Ingl k head Etoni õpilased.

²³Lad k mineviku ülistajat. *Toim*.

ohust, et 60 aasta järel, pärast elu täis karme pettumusi ja nukras, mureküllases kaasajas, mis varjutab ka vaadet tulevikule, võin koduigatsusest kujutada mälestustes oma nooruse kadunud maailma värvides, mida sellel tegelikult polnud. Seetõttu lasen enda asemel rääkida kellelgi teisel, keda usutakse, ja nimelt professor Hans Horst Meyeril,²⁴ meedikul, kes on õpetanud mitu aastat Tartu ülikoolis ning kes jutustas mulle sooja tänulikkusega Tartu ajast, kui me sajandi algul Marburgis kolleegidena kohtusime. Olud ei olevat kusagil olnud nii mõistlikud kui seal, samuti seltskondlik elu nii plekita.²⁵

Kui see nii oli, siis kuulub see teene kahtlemata aadlile, kes valitses ühiskonda ja pani paika hinnangute mõõdupuud. Mõnele, kellel on silme ees teist laadi näited, mis ei lase ette kujutada maa-aadlit just sügavama hariduse kandjana, võib see tunduda võõristavana. Eriti sealpool Saksa idapiiri, “Venemaal”, kus algab orient, oludes, millele ma ennist osutasin, kus saksa perekonnad elasid üksildast elu võõras talupoeglikus ümbruses, kus mehed olid põllumehed ja kütid, naised täielikult hõivatud suure majapidamise juhtimisega ning võimalus vahetada mõtteid ja elamusi omasugustega piirdus harvade külaskäikudega naabrite juurde. Kes kummardab valitsevat arvamust — ja seda teeb ilmselt enamus —, et kultuursus võib idaneda ainult linnade katkematus eluvoos, see eeldab mõistagi juba algusest peale, et kaugel, hõreda asustusega ja vähese suhtlemisvõimalusega provintsi maa-aadlina võib leida eest “metsast tulnud” junkrute kinnise kasti. Selle, et tegemist on vähemalt Baltimaade kohta läbinisti vale eelarvamusega, tegi nii mõnelegi ehk selgeks Saksa armee sissemarss 1917/1918, ja need muljed on kirja pandud ka

²⁴Hans Horst Meyer (1853–1939), Tartu ülikooli farmakoloogiaprofessor 1882–1884, Marburgi ülikooli professor 1884–1904 ja seejärel a-ni 1924 Viinis; Tartu ülikooli arstiteaduse audoktor 1932. *Toim.*

²⁵Kui kellelegi avaldab trükipilt tugevamat muljet, siis võin osutada veel kahele saksa professorile, kes on samuti jaganud oma Tartu-mälestusi ja rääkinud sealsetest oludest. Üks neist on arheoloog [Ludwig] Schwabe, kes suri 1908 Tübingenis, ja teine on meedik [Bernhard] Naunyn (surnud 1926 [tegelikult 1925. *Toim.*]). Nende meeste tõendusele võime vanade tartlastena õigusega uhked olla. *Autor.*

raamatukeses, mida ma oma kodumaa eestkõnelejana lugejatele väga soovitan. Advokaat Schücking²⁶ Münsterist (Vestfaalis) on tõepoolest tunnistaja, kelles ei maksa kahelda. Veendunud demokraat, nagu ta oli, pakkus ta omal ajal palju kõneainet, kui üks piiratud valitsus ta poliitilistel põhjustel Husumi linnapea ametist vallandas.²⁷ Sõja ajal, kui Saaremaa oli okupeeritud, õppis ta kohtunikuna balti maa-aadlit tundma ja tema antust paremat hinnangut maa-aadlile ei saakski anda. Kahtlemata ei pea iga selle liikme puhul paika kõik, mida selle seisuse kiituseks öeldakse, kahtlemata oli meilgi maakatest junkruid, kes unistasid vaid kartulitest ja piiritusest ning veetsid oma elu hobuste ja koerte seltsis. Vähemalt niisama tihti võis aga kohata maa-aadlikku, kes täitis oma puhkeaja teadusliku uurimistööga. Oli harimatuid, kes olid võõrsõnade ja abstraktsete mõistetega sõjajalal, kuid oli ka õpetlasi ning raamatukoisi. Varases nooruses õppisin ma tundma mõlema tüübi klassikaliselt välja kujunenud esindajaid — meie lähimaid naabreid. Üks neist oli äärmiselt aus, kuid kohutavalt harimatu parun K., kelle keelevääratustest ringles lõputu arv lugusid. Näiteks see, kuidas ta heitis oma sugulasele Kärldla Ungernile ette, et too toob oma vabriku jaoks sisse kallist kivisütt Inglismaalt, selle asemel et valmistada seda ise kividest ja söest, või kuidas ta päris selleltsamalt sugulaselt, kui too naasis reisilt Šveitsi, sealse kuninga järele, või kuidas ta teatas uhkelt, et tema tütreid olid tantsinud viimasel ballil *ventre à terre*,²⁸ või kuidas ta teatas külmalt, et polevat vahet, kas öelda Nebukadnetsar või samariitlane, mõlemad on ju piiblis kirjas, kui teda taheti parandada seejärel, kui ta oli nimetanud üht abivalmit daami tõeliseks Nebukadnetsariks. Mõeldes sellele lihtsameelselt ürgsele tüübile, meenub mulle kohe ka tema nõbu, meie teine naaber ja minu ristiisa, uhke vana

²⁶Vt Lothar Schücking (1873–1943). *Ein Jahr auf Oesel: Beiträge zum System Ludendorff*. Berlin-Steglitz—Riga—Leipzig, 1920. *Toim.*

²⁷Jutt on Preisimaa siseministri Friedrich von Moltke püüdlustest vabastada Schücking 1908.–1909. a Husumi linnapea ametist. *Toim.*

²⁸Pr k nii et võhm väljas.

parun Otto Magnus Stackelberg²⁹ Putkaste mõisast. Kasvatatud üles hernhuutlaste poolt Nieskys, oli temagi omal moel eriline kuju, aga milline! Peale põllumajanduse, mida ta väga hästi tundis, tegeles ta eelistatult — ja nagu isa mulle tihti kinnitas, ka väga tõsiselt — filosoofiaga. Mõni kilomeeter eemal elas abielupaar von G., mõlemad suurepärased muusikud, proua — Louis Henselti³⁰ klaveriõpilane, härra — tubli tšellomängija. Nii võiks läbi käia kogu provintsi ja leida kõrvuti mõlemaid äärmusi. Milline neist tüüpidest valitsev oli, selles ei kahtle keegi, kes tunneb nimesid, millega balti aadel on esindatud teaduses. Taotlemata sugugi täielikkust, meenuvad mulle Karl Ernst von Baer, krahv Alexander Keyserling,³¹ Põhjapooluse uurija, oma viimaselt reisisilt naasmata jäänud parun Eduard Toll, ümber maailma seilanud von Kotzebue ja von Krusenstern ning *last but not least* — bioloog parun Jakob Uexküll. Kogukond, mis on andnud nii palju nimekaid uurijaid ja kõrgetasemelise kirjaniku, nagu seda oli krahv

²⁹Tegelikult parun Otto Alexander von Stackelberg (1812–1887), Hiiumaa Putkaste mõisa omanik a-st 1836, kogukonnakohtunik. Tema poeg oli Magnus Peter Johan von Stackelberg (1839–1909). *Toim.*

³⁰Võimalik, et Adolf von Henselt (1814–1889), Saksa pianist, helilooja ja pedagoog, a-st 1938 Peterburis, õukonnapianist, õpetas mh Smolnõi instituudis, oli a-st 1857 kõigi aadlineidudele mõeldud keiserlike õppeasutuste muusikaklasside peainspektor Peterburis, 1887–1888 Peterburi konservatooriumi professor, a-st 1876 aadlisesuses. *Toim.*

³¹Krahv Alexander von Keyserling (1815–1891), baltisaksa geoloog ja paleontoloog ning poliitik. Vene riigiametnik 1841–1850, osales teaduslikel uurimisreisidel Siberisse 1840–1843, elas 1847. aastast Raikküla mõisas, Eestimaa rüütelkonna peamees 1857–1862, Eestimaa maanõunik 1861–1862 ja 1873–1891, Eestimaa Põllundusseltsi president 1848–1857 ja 1876–1879, Eestimaa Kirjanduse Ühingu president 1859–1862 ja 1890–1891, Tartu ülikooli kuraator 1862–1869; filosoofiadoktor 1842, Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige 1858 ja auliige 1887, Berliini ülikooli ja Tartu ülikooli audoktor, Õpetatud Eesti Seltsi auliige. Charles Darwin nimetas teda üheks oma eelkäijaks evolutsiooniõpetuse väljatöötamisel. *Toim.*

Eduard Keyserling,³² ei pea kartma, et teda võidaks süüdistada vähiklikkuses isegi siis, kui nende hulgas leidubki mõni vähik. Siingi võin tuua ühe tõestuse, millele ei taha ilmselt keegi vastu vaielda. Suur põllumees Warmbold³³ — ta oli pärast 1918. aastat korra ka Preisimaal põllumajandusminister —, kes veetis mõne aasta majandusnõunikuna Eestimaal, kinnitas mulle, kui me kohutime 1918. aasta novembris, et arutada abinõusid, kuidas kaitsa meie esindatavaid Hohenheimi ja Tübingeni kõrgkooli, et balti aadlit iseloomustab miski, mis puudub nii mõnelgi teisel aadlike kogukonnal — ja nimelt humanistlik haritus.

“Ühe maa haridustaseme hindamiseks on kaks mõõdupuud, mis veavad harva alt — selle maa teed ja koolid.” Kui ühtede abil saab mõõta selle maa ainelist kultuuri, siis teised annavad tunnistust maa vaimsest arengust. Vana Eestimaa teed jätsid soovida. Küllap ei hoolitsetud nende eest piisavalt, sest kodumaine pae-kivi polnud sugugi kehv materjal. Eriti valusalt on mul veel meele lahtiselt ja ebakorrapäraselt asetatud ümaratest munakividest sillutis linnades. Seda paremad olid aga koolid. Kooli oli kolmes astmes nagu Saksamaalgi: rahvakool, kreiskool, mis vastas Saksa keskastme koolile, ja gümnaasium, mille kõrvale ilmus alles üsna hiljuti kõrgema astme reaalkool, üks Riias ja teine Tallinas. Maal rahvakoolides käis õppetöö eesti keeles (Lätimaal läti keeles), kreiskool ja gümnaasium olid saksakeelsed. Tulemustest räägivad faktid: meie maal polnud kirjaoskamatu, Venemaal oli neid aga teatavasti kuni 80% rahvastikust. Samuti ületab baltlaste panus saksa vaimutöös — teaduses ja kunstis — mitu korda panuse, mida sellelt õhukeselt ülemkihilt viimasesse kuulunute arvu alusel võiks eeldada. Kord lugesin ühest erilisest ajendist tingituna kokku, kui paljud neist õpetasid Saksamaa kõrgkoolides. Sain tulemuseks arvu, mis mind üllatas. Lisaks veel Tartu ülikool

³²Eduard von Keyserling (1855–1918), baltisaksa proosa- ja näitekirjanik, elas a-st 1895 Münchenis. Vt tema kohta ka Klaus Modick, *Keyserlingi saladus* (tlk Anne Arold; Tallinn, 2020). *Toim.*

³³Hermann Warmbold (1876–1976), Eestimaa rüütelkonna rahandusasjatundja 1911–1913, Preisimaa põllumajanduse, riigimõisate ja metsade minister 1921, Saksa riigimajandusminister 1931–1932 ja 1932–1933. *Toim.*

ja Riia tehnikakõrgkool, mille õppejõud olid suurelt jaolt kohalikud. On selge, et sellised saavutused saavad tekkida ainult kindlal pinnasel, ning selleks aluspinnaks olid Balti gümnaasiumid. Tallinnas, kus toona oli umbes 50 000 elanikku, oli neid kolm: peale ühe väikese õpilaste arvuga eraõppeasutuse oli olemas riiklik “kubermangugümnaasium”, millele oli aluse pannud Gustav Adolf, ja kõigile avatud Toomkool, milles elas edasi keskaegne kirikukool ning mida pidas ülal rüütelkond.³⁴ Selles Toomkoolis käisin minagi aastail 1876–1883. Mul on praegugi veel meeles, millise aukartusega vaatasime vana, hädapäraselt kaasajastatud koolimaja müüritisel olnud kivile aastaarvuga 1319, pidades seda — üsna meelevaldselt — kooli asutamisaastaks. Suurest internaadist, mis oli varem olnud kooliga ühendatud, oli minu ajaks jäänud vaid mälestus. Miks sellest loobuti, ma ei tea. Kui mõtlen aga põlvkonnale, kes sellest sirgunud oli, siis on mul kahju, et seda ei juhitud edasi samamoodi nagu Liivimaa rüütelkonna ülalpeetud internaate Viljandis³⁵ ja Birkenruh’s³⁶. Tallinna Toomkool pidi minu ajal muuseas kannatama välja ka Tartu gümnaasiumide konkurentsi ja neid oli kaks, üks riiklik ning teine eragümnaasium, millel oli provintsi lõunaosale Tartu läheduse ja ülikoolilinnas eeliste tõttu suurem külgetõmme, nii et polnud just vähe neid Eestimaa aadliperesid, kes maksid küll makse Tallinnale, kuid saatsid pojad hoopis Tartusse. Kõikidele neile õppeasutustele oli ühtmoodi omane agar püüdlemine võimalikult heade tulemuste poole, üksteist üritati üle trumbata ja küllap kujutati endale ette, et seda tehaksegi. Selles, et meie, Toomkooli õpilased, olime “kroonugümnaasiumi” õpilastest üle, olime kindlad, kuigi vaevalt meil selleks mingit õigust oli. Olime lihtsalt liigagi uhked oma koolile, armastasime oma kooli ja olime hilisemas eluski veel südamega

³⁴Vt Priit Rohtmetša koostatud koguteost *Kaheksanda sajandi lõvepakul: Tallinna Toomkool 1319–2019*. Tallinn, 2019. *Toim.*

³⁵*Livländisches Landesgymnasium zu Fellin* oli Liivimaa rüütelkonna asutatud provintsiaalgümnaasium, tegutses aastail 1875–1892.

³⁶*Landesgymnasium Birkenruh (Gymnasium Kaiser Alexander II. zu Birkenruh bei Wenden)*, asutatud 1826, tegutses aastail 1837–1892; koolimaja asub Võnnus (lt k Cēsis, sks k Wenden) Birkenruh’ linnas osas (lt k Bērzaune).

oma kooli küljes, umbes nii nagu — kui selline võrdlus lubatud on — Etoni või Harrow' kasvandikud oma kooli küljes.

Muidugi me teadsime, et rüütelkond nägi Toomkoolis oma hoolsalt hoitud sülelast. Selles võisime veenduda kaks korda aastas, kui abiturientide lõpuaktusele tuli kohale härrade maanõunike kõrge kolleegium ning jälgis kaks pikka tundi lõputunnistuste jagamist ja kuulas kannatlikult kõnesid. Meil ei olnud tollal aga aimu, kui suured olid ainelised kulud, mida kool kui lisaväljaminekuallikas rüütelkonna kassale kaasa tõi. Pakuti kõrgeid palku ja pensione, et saada aina paremaid õpetajaid, võimaluse korral Saksamaalt. See ka õnnestus seni, kuni impeeriumi valitsuse venestamisele suunatud koolipoliitika välismaalaste ametisse kutsumise võimatuks tegi. Suurimaks püüdluseks oli hoida kooli võimalikult samal tasemel riigisaksa gümnaasiumidega. Seejuures tuli võidelda ebatavaliste raskustega, sest riik, s.t Vene valitsus, nõudis põhjalikku tegelemist vene keelega, mille jaoks oli algklassidele eraldatud kuus, vanematele klassidele üheksa tundi nädalas. Et vaatamata sellele suudeti saavutada vaid kaheksa kooliaastaga peaaegu Saksa gümnaasiumide tase — vanema kirjanduse lugemise osas jäime siiski veidi maha —, võib tunduda nii mõnelegi üllatavana. Minu jaoks on see tõendus sellest, et tõeliselt head õpetajad ei vaja mitte liiga suurte klasside korral sugugi üheksat aastat, et anda oma õpilastele täisväärtuslik gümnaasiumiharidus koos kolme võõrkeelega — ladina, kreeka ja prantsuse keelega, kusjuures ajast, mida me pidime kulutama vene keelele, oleks jätkunud enam kui küll, et ka loodusteadused, mida meie õppeplaanis käsitleti rohkem kui lõdvalt, oleksid piisavalt kaetud olnud. Sellele praktilisele tõestusele osutasin ma ka kooliteemalistes vaidlustes aastail 1919–1932, kõigutamaks väidet, et kolme võõrkeelt pole kõrgema astme koolis võimalik korraga edukalt õpetada. Sellist kolleegiumi, nagu see oli Tallinna Toomkoolil minu kooliajal, ei õnnestu küll ilmselt igal pool kokku tuua, pealegi veel eesotsas sellise mehega nagu direktor Franz

Köhler.³⁷ Ise oli ta vaid vähe esil, välja arvatud priimas,³⁸ mida ta juhatas, ja ometi oskas ta hallata kogu õppeasutust ning jätta sellele oma jälje. Kuigi ta oli suurepärase klassikaline filosoof vanas heas mõttes, ei leidnud tema teaduslikud tööd teenitud tähelepanu. Seda korvas aga ehk rikkalik tunnustus, mis sai talle osaks tema pedagoogilise tegevuse eest. Köhleri 25. ametiüubelit tähistati kogu maal ja teda ümbritseti kõikmõeldavate austusavaldustega. Tema õpilaste hulgas pole ilmselt kedagi, kes meenutaks teda teisiti kui tänuliku austusega.

See, mida ma võin omast kogemusest öelda Tallinna Toomkooli kohta, kehtib suurelt jaolt kõikide Eesti- ja Liivimaa kõrgemate saksa koolide kohta, nii riiklike kui ka rüütelkondade ja linnade ülalpeetute kohta, nii gümnaasiumide kohta Riias ja Tallinnas kui ka internaatkoolide kohta Viljandis ja Birkenruh's. Kõikides valitses sama püüdlus, kõikjal töötasid suurepärase õpetajad. Sellele vastas ka vanemõpetajate seisund ühiskonnas. Neid peeti vaimulike kõrval vaimseteks juhtideks, nende hinnangud ja eeskuju olid määravaks laiadele ringkondadele. See, et ma Sakasamaal midagi niisugust ei kohanud, et kõrgema taseme õpetaja võitles "võrdvärsuse" eest ning arvas selle olevat tagatud kõige ilmekamal moel sama palgataseme ja ühiskondliku seisundiga, nagu see oli ametnikel ja kohtunikel, kuulub Saksa elu joonte juurde, millega mul oli pärast väljarändamist kõige raskem harjuda; võõraks on see jäänud mulle tänapäevani. Seda, kas see oli alati nii olnud, ma ei tea. Üks Hannoverist pärit vanem sõber kinnitas mulle, et enne 1866. aastat olevat see seal teisiti olnud ja alles Preisi ülevõim olevat vanemõpetaja madalamale astmele surunud. Kui see paika peab, siis moodustas Hannover erandi, võib-

³⁷Varasem Berliini filosoof Ulrich Köhler on tema poeg ja tema teine poeg Wilhelm [1887–1967] oli muuseumidirektor Weimaris. Mõlemad õpetavad nüüd Harvardis. *Autor.* — Franz Köhler (1840–1919), Tallinna Toomkooli õpetaja 1865–1871 ja direktor 1871–1892. Ilmselt on tekstis Ulrichi asemel mõeldud kuulsat geštaltpsühholoogi Wolfgang Köhlerit (1887–1967), kes oli Harvardi ülikooli külalisprofessor 1934–1935; Wilhelm Köhler oli samas kunstiajaloo külalisprofessor 1932–1934 ja professor 1934–1953. *Toim.*

³⁸S.t gümnaasiumi viimases klassis. *Toim.*

olla koos hansalinnadega. Ainuüksi Preisimaad selles süüdistada poleks õige, sest Lõuna-Saksamaal said mulle osaks samad pettumused, kui ootasin vanemõpetajalt ühiskondlikus mõttes tahtmatult sedasama, millega olin olnud harjunud kodumaal.

Kõrge väärtustamine, millega on üldiselt harjunud akadeemiliste elukutsete esindajad ehk literaatide seisus, nagu selle kohta öeldi, kuulub balti elu iseloomulike joonte juurde, meenutades *ancien régime*'i, s.t aega enne 1789. aastat. Meilgi polnud puudust esteeditsevast diletantismist, mis õilmitses valgustusajastul kõikjal. Eriti Tartus ja ringkondades, kellel oli isiklikke seoseid ülikooliga, võis tõelise armastuse kõrval teaduse ja loomingu vastu, mis väljendus tõsisis töös, kohata ka pealiskaudset naudisklemist, mis rahuldus välise aupaistega. Üldsuses valitsenud hinnangu kinnituseks võib olla seegi, et mitte keegi, kellele oli oluline omaenda maine, poleks söandanud avalikult välja tulla vaimsete väärtuste alavääristamisega.

See, mida ma eespool nimetasin balti koolikorralduse eesmärgiks, kehtis saksa kogukonna kohta üldiselt: püüti vaimselt mitte maha jääda Saksamaast ja üldjoontes see ilmselt ka õnnestus. Täielikult sammu pidada polnud aga võimalik, me lonkasime ikka veidi järel, kuid see mahajäämus polnud suur ning see, mis mujal ilmus — eriti ilukirjanduses —, leidis peagi tee ka Riia, Tartu ja Tallinna raamatupoodidesse. Selle kohta andis üks valdkonna asjatundja kord avalikult hinnangu — see oli maailmasõja ajal, kui tegeleti rohkem Balti oludega —, et [Baltikumi raamatupoodide] laovarude maht ja väärtus ületas kõik Saksamaal kogetu. Kahjuks puuduvad igasugused andmed Eestimaa eraraamatukogude kohta — olen kindel, et need täiendaksid pilti samas suunas.

Tagasihoidlikumad olid aga lood kunstharrastusega. Püsivalt võeti osa vaid lääne muusikaelust. Sellel, et Richard Wagner oli olnud kunagi kapellmeister Riias,³⁹ polnud küll mingit järeloomju. Peeaegu kõik suuremad lavakunstnikud on siiski alati külastanud

³⁹Richard Wagner sai 1837. aasta juunis Riia saksa ooperiteatri muusikajuhiks, kuid lahkus koha kaotuse ja võlgade tõttu koos perega 1839. aastal meritsi Londoni. *Toim.*

ka Riia ja Tallinna, mõned tulid tihtipeale veel uuestigi; mil määral nad vastuvõtuga rahule jäid, võib lugeda näiteks sellise helitatud geeniuse nagu Hector Berliozi autobiograafiast.⁴⁰ Nii oli mul võimalus kuulata juba õpilase ning üliõpilasena tolle aja suu-remaid nimesid laulmises, klaveri- ja viulimängus: Amalie Joachim, Desirée Artot ja Alice Barbi, kes jäi maale paruness Wolffina,⁴¹ Anton Rubinstein, Sofie Menter, Annette Essipoff ja Alfred Reisenauer, Pablo de Sarasate ning vennad Gruenfeldid⁴², väiksematest nimedest rääkimata. Teel Peterburi või koguni Moskvasse tegi enamik neist kõrvalepõike Riiga või Tallinna, ja kui ka Eestimaa kõrvaline asend sundiski mitmeid sellest sõidust loobuma, siis tulid siia just kõige nimekamad, kes võisid külaskäigu tulemustes kindlad olla. Selle heaks küljeks oli, et meid säästeti keskpärasuse laviinist, mis on üldiselt provintside saatus. Koolitatud kõige paremate eeskujude najal ja pigem heaga “ületoidetud”, oli publiku hinnang ja maitse märkimisväärsel tasemel, kaugel nii pimedast entusiasmist kui ka tuimast ükskõiksusest. Tallinnal oli õnn omada suurepärase juhendajat hinnangu ja maitse kasvatamisel — kriitik Eduard (?) Blanci⁴³. Nii vaimukaid ja tabavaid kontserdiarvustusi kui tema omad pole ma hiljem enam kohanud. Kaks näidet on mul selgesti meeles. Keegi pianist, kes oli mänginud üht Chopini nokturni küll korrektselt, kuid kaasaalamiseta, teenis ära märkuse: “Platon ütleb, et inimene on tiibadeta lind. Et seda võib olla ka üks nokturn, seda ta ei teadnud.” Beethoveni rondo “Viha kaotatud krossi pärast” ettekannet, mida olid pakkunud kuulata napilt teineteise järel Gruenfeld ja Reisenauer⁴⁴, ise-

⁴⁰Vt Hector Berlioz (1803–1869). *Mémoires de Hector Berlioz, membre de l'institut de France: Comprenant ses voyages en Italie, en Allemagne, en Russie et en Angleterre, 1803–1865*. Paris, 1870. Toim.

⁴¹Alice Barbi abiellus Liivimaalt Stomersee (Stāmeriena) mõisast pärit Boris von Wolffiga (1850–1917), kes oli Württembergi kuninganna Olga kabinetssekretär ja Nikolai II õuemeister.

⁴²Austria juudi päritolu pianist Alfred Grünfeld (1852–1924) ja tšellist Heinrich Grünfeld (1855–1931). Toim.

⁴³Adolf Blanc, ajalehe *Revalsche Zeitung* muusikakriitik. Toim.

⁴⁴Alfred Reisenauer (1863–1907), Saksa pianist, helilooja ja muusikapedagoog.

loomustas Blanc võrdlusega: “Gruenefeldi puhul klähvis Bologna bichon, Reisenaueril mõirgas lõvi ise.” Mis Blancist sai, ma ei tea. Ta lahkus 1890. aasta paiku Tallinnast, kus ta oli vaieldamatult publikut harinud. Nii mõistvat ja sooja kuulajaskonda kui oma kodulinna pole ma hiljem just tihti kohanud ning usun, et seda tunnetasid mingil määral kunstnikudki, muidu poleks nad uuesti tulnud. Loomulikult oli see, et Raimund von zur Mühlen⁴⁵ pea-aegu igal aastal tuli, et oma võrratu laulmisega ikka ja jälle tõelist vaimustustormi esile kutsuda, ühtlasi ülistuseks tema kodumaale.

Alfred Reisenauerit meelitas korduvatele kontsertreisidele meie juurde aga miski muu. Kunagine Lepizigi üliõpilaskorporatsiooni liige oli tundnud end külaskäigul Tartusse meie muusajüngrite seltsis rohkem kui koduselt. Ta sõltus juba siis silmatorkavalt alkoholist, mis ta hiljem ka liig varakult hukutas. Juba tema esimene ilmumine meie sekka — tema külaskäigu au sai osaks korporatsioonile Estonia kui kõige muusikalembesemale, ja minagi kuulusin Estoniasse — lõppes sellega, et tõstsime ta — teadvuseta olekus — saanile ning viisime võõrastemajja. See oli pärast kontserti. Kui ta aasta hiljem uuesti tuli, oli ta kohal juba hommikuseks napsuks ning jäi kuni õhtuni, lubamata endale siiski liiga palju. Kahekordne temperatuurimuutus, ülekõetud kõrt-sist külma talveöösse ja uuesti tagasi sooja kontserdisaali, lõi tal aga ilmselt jalad alt. Kui ta mängima hakkas, ei teadnud tema vasak käsi, mida parem tegi, ja nii juhtus, et ta ei suutnud lõpetada pikka trillerit Chopini As-duuril valsis ning jätkas võlutult trillerdamist sõrmedega õhus. See oli dramaatiline etteaste, kus koomika võistles traagikaga, kui publik tõusis ja saalist lahkus, samas kui Reisenauer hüppas nõrдинult klaveri tagant püsti, nii et tool ümber lendas, ja röökis: “See on sigadus! Ma ei mängi siin

⁴⁵Raimund von zur Mühlen (1854–1931), sündinud Viljandimaal Uusnas, õppis laulmist nimekate Saksa lauljate juures, tegi debüüdi Riias, esines Saksamaal koos paljude nimekate lauljatega. Koos Clara Schumanniga valmistas ette Robert Schumanni laulude kava, teda tunnustas kõrgelt Brahms. Asus 1907. aastal elama Inglismaale Sussexisse, kus ka suri.

ühtki nooti enam!”⁴⁶ Sel hetkel tunduski olevat ülekaalus traagiline paatos, kuid lõpuks võitis siiski lepitav huumor. Veerand aastat hiljem, kui Reisenauer oli tagasiteel reisilt, mis oli viinud teda kaugele Siberisse, ning Baltimaade piirile lähenes, ilmus temalt Tartu ajalehes *Dorpater Zeitung*⁴⁷ ühel päeval avalik kiri, milles ta palus andestust ja teatas, et on valmis tegema kõik, et juhtunud heastada. Kirja lõpetas ta sõnadega: “Kui ma võidaksin ka kogu maailma, aga jääksin ilma Tartust, oleks mul kogu hingest kahju.” Sellist vastutust ei tahtnud tartlased muidugi endale võtta ja lubasid talle andestada tingimusel, et ta annab ühe kontserdi heategeval otstarbel. Seda tegi Reisenauer meelsasti, oli kaine, mängis pilgeni täis saalile suurepäraselt ja sai tohutu aplausi osaliseks. Sellega oli rahu taas jalule seatud. Tartusse ta muidugi enam ei tulnud, sest kohe pärast seda jäi ta raske alkoholismi tõttu mõlemast käest halvatuna Peterburi saksa haiglasse. Ta loobus tookord täielikult muusikast ning pühendus — täiskarsklasena — taas juuraõpingutele. Kui ta mõni aasta hiljem uuesti kunsti ja hiljem ka joomise juurde tagasi oli pöördunud, juhtusin kuulma teda Berliinis ega tundnud teda enam ära. “Vaim oli kadunud” oleks võinud öelda. Tartut ei tahtnud ma talle ka enam meenutada ning seetõttu murdsin lubaduse, mille olin talle seal andnud, et lähen teda tervitama, kui Saksamaale satun. Harva olen läinud kontserdilt koju nii pettununa ja kurvana kui tookord. Olin näinud ühe geeniuse tragöödiat, kel puudus vastukaaluks iseloom, mida

⁴⁶Vt “Alfred Reisenauer Tartus välja vilistatud!” — *Postimees*, nr 36, 24. III 1888, lk 4. Selle järgi toimus kirjeldatud kontsert 23. märtsil vkj ja oli pühendatud “Liszi sünnitustele”. *Toim.*

⁴⁷Vt “Locales”. — *Neue Dörptsche Zeitung*, nr 196, 25. VIII (6. IX) 1889, lk 3. Sellest kirjutati ka *Ristirahva Pühapäevalehes*: “Kuulus klaverimängija Alfred Reisenauer on läbi Venemaad ja Siberimaad reisinud, kontsertisid andma. Ta kirjutas ühes kirjas, et kõik kiitus, mis temale igas kohas ülessenäidati, temale meelehead ei või teha, kui temale mitte luba ei anta, Tartus ühes kontsertis mängida. Kui Reisenauer kahe aasta eest Tartus mängis, oli tall see äpardus juhtunud, et ta enne kontserti liiga viina oli võtnud ja et mängimine sellel läbi üsna nurja oli läinud. Nüüd palub ta Tartulasid alandlikult andeks ja küsib luba, kas ta tohta seal mängida. Külap luba vist saab antud” (nr 38, 17. IX 1889, lk 6). *Toim.*

muusikud vajavad kõikidest kunstnikest kõige enam, sest nende kunst kannab neid rohkem kui kedagi teist tunnete ebareaalsesse maailma, tekitades sellega pideva ohu, et inimene võib jätta unarusse tegeliku elu koos selle nõudmistega ja takistustega.

Olen rääkinud juba liiga pikalt kunstist, mis tähendas mulle isiklikult kõige rohkem, ja ometi ei saa ma jätta ütle mata paari sõna selle kohta, mida mu oma kodumaal selles vallas saavutati. Need saavutused olid minu kogemuse järgi suuremad, kui oleks võinud valitsevates oludes tahta. Kõige paremal tasemel ol di ehk Riias, kus selleks olid olemas ka suuremad vahendid ja võimalused. Tallinnas ja Tartus oli aga tahtmist rohkem kui vastavaid jõude. Tallinna orkester oli väike ja seda tuli juba ainuüksi Beethoveni sümfoonia esitamiseks täiendada asjaarmastajatega. Puudu polnud keelpillimängijatest, küll aga oli puhkpillimängijaid nii vähe, et tuues vaid ühe näite, dirigendid lausa piirasid oma palvetega mind, 16-aastast priima õpilast, kes veidi flööti mängida oskas, kuigi mu oskused olid väga kasinad. Koorilauluga oli olukord parem. Tallinnas oli kaks segakoori ja üks meestelaulu selts, Tartus igas liigis üks akadeemiline koor. Nad kõik üritasid võtta endale ka suuremaid ülesandeid. Tänu 1881. aastal Tallinna Oleviste kirikusse organistiks kutsutud Heinrich Stiehl⁴⁸ värskelle energiale õnnestus välja tulla isegi Matteuse passiooniga, mille kooriosa ei kõlanud sugugi halvasti. Tartus õilmitses toona veelgi kõrgemalt hinnatud meestelaul, mis leidis tudengkonna hulgast palju ja häid jõude. Üliõpilaste lauluarmastuses võis veenduda iga aasta 1. mail, kui kõikvõimalikud üliõpilasühendused olid pärast lehvivate lippude saatel toimunud uhket rongkäiku võtnud kohad sisse suurel muruplatsil vana toomkiriku vägevate varemete jalamil mailõkke ümber ja tegid algust mitmehäälse võistulaulmisega, kus esmatähtsad polnud mitte ainult tugevad kõrid, vaid oma osa oli ka esituse puhtusel ja täpsusel. Sellelt pinnalt

⁴⁸Heinrich Stiehl (1829–1886), Saksa helilooja, organist ja dirigent. Oli Peterburi Peetri kiriku organist ja Peterburi konservatooriumi professor, Pjotr Tšaikovski oreliõpetaja. Kutsuti Oleviste kiriku organistiks (1880), juhatas Tallinna koori (*Singakademie*). Esitas koos selle kooriga Johann Sebastian Bachi *Matteuse passiooni* Tallinnas ja Peterburis, mis olid esimesed passiooni ettekanded Vene keisririigis.

kasvas häid vilju ja üht mitte just tavalist kunstnikku, nagu seda oli Heinrich Zoellner,⁴⁹ kes tegutses hiljem muusikadirektorina Kölnis ja Freiburgis, ajendas see asuma iseseisva loomingu teele. Tema helindused Julius Wolff⁵⁰ toona armastatud luuletustele olid lauludena veel kaua populaarsed, 1883. aastal lõi ta Lutheripidustusteks suure oratooriumi, ja kui ta kirjutas muusikat *Faustile*, olime abiks, kandes talle ette üksikuid numbreid nende valmimise järjekorras. See toimus professor Vogeli majas, kelle abikaasa, kunagi Josephine Hefneri⁵¹ nime all tuntud ja kõrgelt hinnatud primadonna Müncheni õukonnaooperis, tundis sellest suurt rõõmu, et sai juhendada musikaalselt andekaid üliõpilasi laulmises.

Muusika kõrval jäid muud kunstid kõvasti varju. Riia teater olevat olnud hea, Tallinnal ja Tartul tuli talvest suveni jagada omavahel üht väikest truppi, kus küll aeg-ajalt kerkis ehk esile mõni täht, kuid üldjoontes olid ülekaalus siiski pigem püüdlikkus ja siiras mänguind. Siiski nägin kord Tartu suveteatris nii haaravat *Kuningas Leari* kui ei kunagi hiljem. Peaosas tegi külalisena kaasa Peterburi näitleja Suske,⁵² kuid vähemalt niisama hea oli narr, keda mängis üks trupi püsiliige. See oli Stegemann,⁵³ hilisem teatrijuht Dresdenis.

Maalikunst, skulptuur ja ka ehituskunst ei mänginud üldse mingit rolli. Talentidest polnud puudust, kuid need leidsid endale tegevusvälja kaugel Saksamaal. Nagu näiteks Eduard Gebhardt,⁵⁴

⁴⁹Heinrich Zoellner (Zöllner) (1854–1941), Leipzigit pärit Saksa helilooja ja koorijuht, meeste koorilaulu arendaja. Tartu ülikooli muusikadirektor 1878–1885.

⁵⁰Julius Wolff (1834–1910), Saksa luuletaja ja kirjanik.

⁵¹Josephine Hefner (Altenek; Vogel; 1829/1830–1907), Müncheni õukonnaooperi lauljanna 1849–1862. Tema teine abikaasa oli Münchenist pärit lastearst professor Alfred Vogel (1829–1890), Tartu ülikooli kliinikumi juhataja 1865–1886.

⁵²Ferdinand Suske (1857–?). *Toim.*

⁵³Vt 15. (27). juulil 1887 toimunud etenduse kohta: -s-. Locales. — *Neue Dörptsche Zeitung*, nr 161, 16. (28.) VII, lk 3. *Toim.*

⁵⁴Eduard von Gebhardt (1838–1925), baltisaksa maalikunstnik, Järva-Jaani kirikuõpetaja poeg. Lõpetas Peterburi Kunstiakadeemia 1857, Düsseldorfis Kunstiakadeemia professor 1873–1912. *Toim.*

kes pärines ühest Eestimaa pastoraadist, ja mõjukas kriitik Eduard von Liphart,⁵⁵ kelle saavutused tulid kasuks vaid välismaailmale, samas kui tema maalikogul, mille ta oli rajanud oma Tartu lähedases Raadi mõisas, polnud mingit tuntavat mõju provintsi kunstimaistele ja väärtushinnangutele. Küllap oli üle maa laiali üksikuid kunstiteoseid ja ehk oli neid isegi rohkem, kui oleks võinud arvata, kuid kujutava kunsti osas puudus nii traditsioon kui ka nimetamisväärne üldine kunstiharrastus. Kui olin alles kooliõpilane, tehti küll ükskord Tallinnas katse korraldada ühe erakogu maalidest näitus, aga ilmselt polnud tulemus julgustav, sest teist korda seda enam ette ei võetud. Nii sain ma 25-aastaseks, teadmata, et kujutav kunst võib inimesele oluline olla, ja aimamata, et kord võib see mulle vajaduseks kujuneda.

Kui tahta hinnata kogu baltisaksa panust, siis ei tohi unustada üht tõsiasja, mis võib võõral vaatelejal kergesti kahe silma vahele jääda: Eestimaa kuulus toona Venemaa impeeriumi, mille pealinn ja valitsusresidents oli Peterburi, mis Lääne-Euroopa mõõtkava järgi asus Tallinnast kiirrongi jaoks poolepäevase teekonna kaugusel, umbes nii nagu Hannover Berliinist. Nii võib eeldada ka pealinna vastavat mõju provintsile, pealegi seda enam, et nende kahe linna vahel polnud — ega ole praegugi muud kui tähtsusetud väikelinnad Rakvere ja Narva — midagi, mis oleks selle mõju tee peal “kinni püüdnud”. Tegelik olukord oli aga vastupidine — vaimsalt ei saanud provints pealinnalt peaaegu mitte midagi. Haruharva tuli residentslinnast kohale mõni külalisnäitleja või muusik ja see oli ka kõik, kui jätta kõrvale Peterburi ajaleht *St. Petersburger Zeitung*, mida küll palju loeti, aga selle olid täielikult kokku pannud ja seda pidasid ülal pealinnas elavad baltlased ning seega kajastas ta pigem omaenda kui pealinna häält. Ka vastupidises suunas polnud suhe palju elavam. Peterburi sõideti siis, kui sinna oli asja, olgu siis ametniku või ärimehena, ja neid oli vähe;

⁵⁵Carl (Karl) Eduard von Liphart (1808–1891), baltisaksa arstiteadlane, kunstiteadlane ja -kolleksionäär. Alustas kunstikogu rajamist 1830. aastatel, mille silmapaistvam oli graafikaosa; elas 1846–1862 Tartus, mh 1846–1862 Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi president, mitme mõisa omanik, a-st 1863 kuni surmani elas Itaalias. *Toim.*

muus osas oli aga pealinnal nii vähe külgetõmmet, et Balti raudtee võis lubada endale eirata kiirrongi leiutamist. Meie raudteel kulus vahemaa läbimiseks koguni 12 tundi, mis tähendas tuimalt ühetoonilise ja inimtühja maastiku juures reisijale tõelist kannatusproovi.

Provintsi suhet impeeriumisse iseloomustab see, et näoga ol-di lääne poole ja Venemaale oli pööratud üldjuhul selg. Küll andis Eestimaa, rohkemgi kui sõsarprovintsid, impeeriumile üsnagi palju poegi, kelle saavutusi nii riigi tasandil kui ka armees, nii vabades kutsetes kui ka kaubanduses ja ettevõtluses pole võimalik alahinnata. Aga kõik nad, kui tahtsid teenistusredelil kõrgemale tõusta, pühkisid kodumaa tolmu jalgadelt nagu väljarändajad, kes läksid laia maailma. Sugulasest, kellest oli saanud kindral või suursaadik, räägiti nagu Ameerika onust: tema üle oldi uhke, tema vastu näidati üles kogu austust, kui ta külla tuli, kuid provintsi siseelus ei olnud tal mingit tähtsust. Enne minu aega võis see ehk vähem teravalt eristatav olla, see tähendab siis, kui venelaste ja baltisakslaste vahel polnud veel teadlikku vastandumist. 19. sajandi kuuekümnendate aastate keskpaigast alates — ilmseks piirjooneks on 1866. aasta, märguanne saksa ühtsuse päevakorrale kerkimisest — tuli see vastasseis üha teravamalt esile ning hoiak, mille provints impeeriumi suhtes võttis, oli kaitsepositsioonile asumine.

Seda, et baltisakslaskonna edasise saatuse üle otsustab impeeriumisisene või -väline katastroof ja et see kord juhtub ning juhtuma peab, teati, ning kindlameelselt oldi valmis saatuseks, mille käiku ei oldud võimeline mõjutama. Võin ise tunnistada, kui levinud oli selline teadmine minu nooruses. Mäletan, kuidas ma abituriendina ennustasin 1883. aasta suvel ühel väikesel lõpupeol oma kaaslastele saabusvat õnnetust, öeldes, et see on hullem kui venelaste sissetung Ivan Julma juhtimisel 1559. aastal. Toona kohal viibinutelt olen saanud oma mälestusele kinnitust. Saatus tuli, aga teisiti, kui oli osatud arvata. Seda, et Saksamaa ulatab kahel korral lühikeseks silmapilguks päästva abikäe oma hukule määratud kolooniale⁵⁶, enne kui laseb sellel täielikult kuristikku kuk-

⁵⁶Baltlaste memuaarides tavatu väljend oma Balti kodumaa kohta.

kuda, poleks toona, kui hakkasime tegelema olemise või mitte-olemise viimaste küsimustega, pidanud võimalikuks isegi mitte kõige suurem pessimist — ja neid oli palju, nad olid kogunisti suures enamuses. Tegelikkuse traagika ületas siinkohal nii nagu tihti peale ajaloos fantaasialennu.

Võib-olla tekib nüüd küsimus: kuidas haakus baltisakslaskonna põhimõtteliselt tõrjuv hoiak Vene valitsuse suhtes sellega, et nii paljud baltlased otsisid teenistust Vene riigi juures ja jõudsid seal ka kõrgeimate ametikohtadeni? Seda küsimust on mulle aeg-ajalt esitatud, kusjuures küsija hääletoonis võis kuulda kahtlusnooti minu kaasmaalaste ausa saksameelsuse suhtes. Mõistan seda kahtlust lääneeurooplaste puhul, kellele on Vene impeeriumi olemus tundmatu ja arusaamatu, sest nad suudavad endale ette kujutada riiki vaid ühe rahva õiguslikult korrastatud ühenduse-na, ühesõnaga rahvusriigina. Teenida vabatahtlikult Vene rahvusriiki — see oleks tõesti raskelt ühildatav ehtsa saksameelsusega. Asi ei olnud aga nii. Tsaari-Venemaa ei olnud rahvusriik. Tsaari kahepäise kotka all, võiks ka öelda, et selle küüniste vahel, elasid piirkonniti ja ühtsete kogukondadena väga erinevad rahvad oma väljakujunenud eneseteadvusega. Kogu impeeriumi rahvuslikku mitmekesisust tunnistati igati ka ametlikult ning sellega arvestati kohati ka riigihalduses ja erikorras, ehk siis seni, kuni püsis süsteem, mille olid loonud Peeter Suur ja Katariina II.

Seetõttu on väga eksitav rääkida Venemaa rahvusriigist — seda pole kunagi olnud, küll aga püüdlas Venemaa alates 1861. aastast, kui ta oli astunud pärisorjuse kaotamisega suure sammu “euroopalikuks muutumise” poole, üha agaramalt selles suunas, et saada samuti rahvusriigiks nagu tema eeskujud läänes, ja nimelt näiliselt kõige lihtsamat teed pidi ehk siis kõiki võõrrahvusi alla surudes. Venemaal pidid nüüdsest olema vaid venelased, ja Venemaa ulatus nii kaugele, kui Vene keiser käskis. Selle algatuse mõttetus torkab silma, kui teadvustada endale neid arve, mida see puudutas. Kui lisada veel vaieldamatu tõsiasi, et selle plaani järgi nõuti ühelt tsiviliseerituse tasemelt mahajäänud rahvalt — seda venelased võrreldes poolakate ja soomlastega olid —, et nad imaksid endasse kõrgema arengutasemega rahvad, siis oli ettevõtmine juba eos läbikukkumisele määratud. Selline plaan ei saanud

õnnestuda ja pidi viima sisemiste raskusteni, mida oleks olnud kerge ära hoida. Ometi ajasid seda joont kangekaelselt esmalt intelligents ja kirik, siis bürokraatia ja viimaks tehti see Aleksander III ajal kogu oma vormitaiuses valitsuse programmiks. Venemaast pidi saama vene rahvusriik.

Vallutatud alade hulka, mis olid Vene impeeriumi suhtes rahvuslikud võõrkehad, kuulusid ka kolm Läänemere provintsi Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa, mida nende mineviku ning kultuurilaadi tõttu nimetati saksa provintsideks. Nende eriseisund rajanes koguni rahvusvahelise õiguse kokkuleppel — vähemalt Eestimaa ja Liivimaa osas; Kuramaa, mis oli kaasatud alles pärast kolmandat Poola jagamist (1795), polnud päris samas olukorras, sest nad olid alistunud 1710. aastal teatud tingimustel, millest kõige olulisemad olid saksa keele, luteri usu ja täieliku autonoomia säilitamine. Pärast seda, kui maariigist [*Landesstaat*] oli üksikuid “ehituskive” välja kangutatud, röövis Aleksander III (1882) sellelt vundamendi, keeldudes kinnitamast 1710. aasta lepinguid ja alates 1885. aastast sellest järeldusi tegi: autonoomiat piirati ning halduses, kohtus ja koolis nähti ette vene keele kasutamist. Selle vastu polnud Eestimaal mingeid relvi. Niisiis ei jäänud üle muud kui alluda vägivallale, kuid seda õigusrikkumist ei tunnistanud sel maal kunagi. Sakslased olid endiselt keisri kuulekad alamad, nad kuuletusid talle kui institutsioonile ning olid valmis teenima eelkõige teda kui oma pärusvürsti.

Vahetegemist riigi ja valitseja vahel, millel põhines baltlaste truudus tsaarile — sealjuures rõhutati alati oma eripära —, võib nimetada enesepettuseks ja tänapäeva õhtumaistes oludes oleks see nii olnudki. Tollasel Venemaal, mis oli hoopis teisiti kujunenud, oli sel oma õigustus kui dünastial rajaneva riigimõiste viimasel jäänukil; riik dünastia tähenduses oli olnud valitsev veel sada aastat tagasi kogu Euroopas. Selleski olid Balti provintsid veel Prantsuse revolutsiooni eelses ajastus. Kui saabus silmapilk, tegid Liivimaa ja Eestimaa — Kuramaa polnud selleks võimeline — oma järelduse ega kõhelnud. Pärast tsaari troonilt kõrvaldamist lasid nad teatada oma esindajate kaudu Stockholmis igas

vormis lahkulöömisest Vene impeeriumist, millega neid ei sidunud enam miski.⁵⁷

Baltisakslastele tavatsetakse ette heita, et nad magasid maha eesti ja läti maarahva “germaniseerimise”, s.t eestlastest ja lätlastest sakslaste tegemise. Ükski etteheide ei saa olla ebaõiglasem. See, kes nii ütleb, peaks ütlema ka, millal ja kuidas germaniseerimine oleks pidanud toimuma. Kõige varasem aeg, mil sellele üldse mõelda ja seda tahta oleks võinud, oleks olnud 19. sajand, seejuures polnud olemas vähimatki ajendit eestlastelt ja lätlastelt nende kaasasündinud rahvuse äravõtmiseks. Ja üldse — kuidas oleks seda pidanud tegema? Ühe maa kogu elanikkonna rahvuse kaotamine on võimalik ainult võõraste ulatusliku sissetoomisega, mis suruks põliselanikud välja või imaks nad endasse. 19. sajandil oleks suutnud seda läbi viia vaid väga tugev ja halastamatu riigivõim, kuid riigivõimuks Läänemere provintsidest oli Vene võim ja see oleks isegi kõige tagasihoidlikuma sellesuunalise katse kohe peatanud.

Võidakse ju vastu väita, et sakslased oleksid võinud, kui neil puudus võim eestlaste ja lätlaste germaniseerimiseks, vähemalt teha omalt poolt kõik selleks, et võita need rahvad enda poole poliitiliste järeleandmistega. Vastus on selline: seda üritati, kuid see katse ebaõnnestus Vene valitsuse vastuseisu tõttu, kes ei soovinud näha sel maal mingit üksmeelt. Mõtet anda talupoegadele esindatus maapäeval kaalutleti Eestimaal korduvalt 1870. aastast saadik, kuid sellesuunalised otsused ei saanud keiserlikku kinnitust ja viimaks, veel 1915. aastal, ei andnud valitsus üldse mingit vastust. Peale selle on kaheldav, kas sel moel oleks õnnestunud tasakaalu saavutada. Siiski tõendavad ettevõetud katsed, et saksa poolel ei puudunud aimus eelseisvast ohust ja oli olemas ka tahe hoida seda ära isegi väärtuslikest eelisõigustest loobumise

⁵⁷Ilmselt osutus aastail 1917–1920 Stockholmis tegutsenud baltisakslaste Baltische Delegation’ile, mille juurde kuulus Baltische Pressestelle, samuti Venemaa Võõrrahvaste Liiga tegevusele seal. Vt ka Liis Kägu, “Baltisakslaste suhtumine eestlastest kaasmaalastesse 1918. aasta okupatsiooni perioodil. Bakalaureusetöö” (Tartu, 2015), dspace.ut.ee/handle/10062/48575.

hinnaga. Seda ilmestab üks juhtum, millest sain teada kõige usaldusväärsemast allikast. See oli 1872. aastal, kui esitati esimest korda taotlus talupoegade esindajate lubamiseks Eestimaa maa-päevale, ja kui see läbi kukkus. Sellele järgnenud elavates aruteludes sõnastas üks noorem aadelkonna liige, hilisem rüütelkonna peamees krahv Woldemar Tiesenhausen,⁵⁸ oma vastuväite nii: “Kas me peame laskma areneda asjadel nii, et meile võidaks siin, selles saalis, saapa peale sülitada?” Selle peale vastas taotluse esitaja, rüütelkonna peamees parun Nikolai Dellingshausen⁵⁹ isiklikult: “Kui te ei tee seda, mida ma siin üritan, siis sülitatakse teile ühel päeval veel näkku.”

Rahvusküsimuse puhul Balti provintside ei olnud tegemist mingi kohaliku eripäraga. Siinkohal võiks mõelda Iirimaaale, eelkõige tuleb aga silme ette võrdlus Böömimaaga. Nii Sudeedimaa nõlvadel kui ka Läänemere rannal olid ajaloolised õigused vastuolus tuleviku nõudmistega ning selle vastuolu lepitamine ebaõnnestus nii siin kui ka seal. Võitsid need jõud, kes kasutasid neile sündimisega kaasa antud õigust, kas see aga neile endale või maailmale õnne tõi, on kaheldav.

Küllap oleks võinud teisiti minna, aga see ei sõltunud baltisakslastest. Nende saatuse määrasid selgi korral nii nagu varasemaltki arengud Euroopas. Me teadsime seda ja polnud vähe neid, kes uskusid pääsemisse Saksamaa abil. Neid oli aga tuntav vähemus, vähemalt neid, kes seda välja ütlesid. Võib-olla oli rohkem neid, kes kandsid sügaval südames lootust, mille täitumisest nad aga isegi unistada ei julgenud. Üldiselt valitses minu nooruses arvamus — hiljem võis see teisiti olla —, et Saksamaal pole mingit huvi ega seetõttu ka mingit põhjust meile appi tulla. Meile olid liigagi hästi teada Bismarcki korduvad väljaütlemised ning

⁵⁸Woldemar von Tiesenhausen (1845–1915), Eestimaa rüütelkonna peamees 1884–1886, Eestimaa maanõunik 1886–1889, Malla ja Sausti (Kaarepere) mõisa omanik a-ni 1889, mil asus Saksamaale, suri Šveitsis. *Toim.*

⁵⁹Nikolai von Dellingshausen (1827–1896) oli Eestimaa rüütelkonna peamees 1868–1869, loodusteadlane; Aaspere, Sauste, Loobu, Vatu ja Hõbeda mõisa omanik Virumaal. *Toim.*

see, kuidas ta, kes ta oli ju ikkagi paljude baltlastega ka isiklikult kokku puutunud, kasutas iga võimalust, et näidata üles oma ükskõiksust baltisakslaskonna saatuse kui “Venemaa siseasja” vastu. Kitsamas ringis teati sedagi, et ta oli vastanud (1873) meisse väga heatahtlikult suhtunud Pjotr Šuvalovi⁶⁰ selleteemalisele küsimusele: “Ecrasez-les toujours, mais ne les faites pas crier!”⁶¹ Me teadsime, et oma saatusest me ei pääse. Nii ajaloo kui ka omaenese loomuse seatud kohustuseks peeti sellele saatusele kõigutamatult vastu seista, seda nii kaugele kui võimalik edasi lükata ning jätta lõpp jumala hooleks, ja see, kes tahab õiglast hinnangut anda, peab tunnistama, et seda kohustust täideti.

Sellised mõtted valitsesid minu nooruses sellest ajast saadik, kui ma mõtlema hakkasin. 1875. aasta sügisel, olin just 10-aastaseks saanud, suundus mu isa teise jutlustajana ja hilisema ülem-superintendendina Tallinna Oleviste kirikusse. Sellega lõppes üksildane vaikelu saarel, nüüd oli poisikluti jaoks rohkesti võimalusi kuulata täiskasvanute kõnelusi, kes arutasid äärmise tõsidusega ja tihti peale ka ärevusega küsimusi, mis juba toona kõiki mõtlevaid inimesi hinge kinni pidama sundisid ja millega impeeriumi valitsuse poliitika peagi igauht tegelema sundis: kas targem oleks jääk kinnihoidmine kõigest senisest ja järsk keeldumine igast mööndusest, või näiline vastutulek ning oma algatus reformideks? Et viimaste jaoks oli aeg käes, seda ei vaidlustanud ilmselt keegi, kuid kardeti, et vanade õiguste vabatahtlik loovutamine vastasele, see tähendab valitsusele, oleks abikäe ulatamine kõige senise lõhkumiseks. Mäletan selgesti pinevust, millega jälgiti 1879. aastal ühe reformitaotluse saatust ja sügavat lüüasaamistunnet, mida tekitas keeldumine meie maa privileegide uuendamisest 1882. aastal. 1885. aastal alanud venestamist, seda otsustavat pööret, koge-

⁶⁰Krahv Pjotr Šuvalov (1827–1889), Venemaa Keisririigi sõjaväelane ja riigitegelane, Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa kindralkuberner 1864–1866.

⁶¹Pr k alati suruge nad maha ja ärge laske neil karjuda. — Seda väljendust tsiteeris Šuvalov Riia linnapeale Müllerile, kes andis selle ütluse sõnastusele oma märkmetes veidi vähem solvava vormi. Suuliselt ta ei varjanud ütluse tegelikku sõnastust. Mulle rääkis seda kunagine Riia linnanõunik Max von Oettingen. *Autor*.

sin ma juba üliõpilasena. Ja seda tunnet tuli edaspidises elus veel palju kordi ette — eriti siis, kui toores jõud, mille vastu oldi võimetu, sundis taluma käegakatsutavat ebaõiglust. Võimalik, et just sellised noorusemälestused takistasid minul ja paljudel minu kaasmaalastel võtmast tõsiselt seda, mida Saksamaal sel ajal nimetati poliitikaks. Arvasime algusest peale, et oleme selle mõistmises teistest kaugel ees. Kohati tundus mulle koguni, et keiserliku Saksamaa tavakodanikul pole aimugi, mis on poliitika ja mis on selle kõige tegelik eesmärk, sest tal puudus igapäevase poliitilise võitluse praktiline kogemus, millest sõltus iga üksikisiku olemasolu või häving.

Vaenlane, kelle vastu me end kaitsesime, oli meil Tallinnas pidevalt silme ees ja eriti meie, Toomkooli õpilased, ei saanud oma igapäevasel kooliteel sellest iial seda märkamata mööduda, nii nagu Uri elanikud Gessleri kübarast.⁶² See oli kõrge keiserlik kubermanguvalitsus. Vanas Toompea lossis olid Tema Ekstsellentsi härra kubeneri korter ja ametiruumid. Vanadushall hoon kõrge saleda ümartorniga oli näinud oma ehitamisest saadik 13. sajandil erinevaid asukaid. Esmalt oli selleks Taani kuninga asehaldur, sest Tallinna linnus oli taanlaste rajatis ja Eestimaa hertsogiriik kuulus kuni 1346. aastani Taani kuningatele. Seejärel kolis sisse Saksa ordu pealik, tema järel tuli 1560. aastal Rootsi kuninglik asevalitseja, kelle vahetas 1710. aastal omakorda välja Vene tsaari poolt ametisse pandud kuberner. Hiljem oli samas kohas Eesti Vabariigi presidendi ja valitsuse asupaik. Minu nooruses polnud sellest veel kaua aega, kui esimene sünnilt venelane oli need auväärased ruumid enda valdusesse võtnud. Pikemat aega oli olnud nimetatud kuberneriks — vastavalt Peeter I antud lubadusele — alati keegi kohaliku saksa aadli hulgast. Tegelikult riiginõuniku Polivanovi⁶³ isikus ilmus aga kohale tõeline tšinovnik, kes oli Eestimaal täiesti võõras ja kellel polnud selle elani-

⁶²Motiiv Wilhelm Tell'i lugudest, kus möödudajad pidid Šveitsis Uri kantonis Altdorfi turuplatsil kummardama foogt Albrecht (Hermann) Gessleri kübara ees, mis sinna 1307. aastal kepi otsa üles seati. *Toim.*

⁶³Viktor Polivanov (1831–1889), Riia kindralkubeneri kantselei erinevate ametite a-st 1863, Eestimaa kubermangu asekuuberner 1869–1875 ja kuberner 1875–1885. *Toim.*

kega mingeid muid suhteid peale teenistuslike. Muus osas oli ta aga rahulik ja täiesti ohutu mees, kes ei teinud omal algatusel kindlasti midagi halba. Seda rohkem tegi aga tema järglane, vürst Šahhovskoi,⁶⁴ kes astus 1885. aastal ametisse kõige kõrgemalt poolt saadud selgesõnalise ülesandega muuta see provints pesuehtsaks Vene kubermanguks. Kui infarkt ta 1894. aastal teise ilma viis, oleks ta võinud rahuldustundega märkida, et tema ülesanne oli täidetud. Sama käib töö kohta, mida tema kolleegid tegid samal ajal Liivimaal ja Kuramaal. Saksa keel oli välja surutud kogu ametlikust suhtlemisest halduses, õigusemõistmises, kõrgemates koolides, võimutses üksnes vene keel, samuti ka postikorralduses ja raudteel, venekeelsed olid tänavanimed ja kaupluste sildid. Vanad saksa õppeasutused olid aga suletud, sest kõigi kolme kubermangu rüütelkonnad olid keeldunud rakendama vene keelt õppekeelena. Tartu ülikooliga läks valitsusel lihtsalt, sest see ei olnud kubermanguasutus. 1893. aastast võeti siingi kasutusele vene keel, nimigi venestati, ning saksa Dorpatist sai Kõigekõrgema käsul Jurjev. Mõne aastaga olid kunagised saksa Läänemere provintsid muudetud venekeelseks ja neile Peeter Suure antud privilegid kõrvaldatud. See, et esialgu oli tegu vaid võõra värvivaabaga või võõra nahaga, oli nõrk lohutus.⁶⁵ Ilmselge oli oht, et värv sööb hoone läbi ja võõras nahk lämmatab organismi. Et sellele vastu seista, pidi sakslaskond kogu oma olemise ümber korraldama. Valitsevalt positsioonilt vaevu talutud vähemuse seisundisse tõugatuna, pidi ta õppima võitlust pidama muude vahenditega ja

⁶⁴Sergei Šahhovskoi (1852–1894), Eestimaa kuberner 1885–1894. *Toim.*

⁶⁵Mida sellest isegi Venemaa kõrgemates ametkondades mõeldi, näitab järgmine vahejuhtum. Tartu ülikoolis õpetanud bibliotekaar dr Wolfgang Schlüter oli oma tegevuse õppejõuna peatanud, sest ta ei suutnud pidada loenguid vene keeles. Kui ta nimetas seda põhjust ülikooli revideerima tulnud ministereeriumiametnikule, sai ta vastuseks: “No ja mis sest? *Zdravstvuite, gospoda* [Tere, mu härrad!] suudate ju ometi öelda ja edasi räägite juba saksa keeles.” Koolide puhul oldi rangem. Seal tegutsesid haridusministeeriumi väikesed tšinovnikud oma pealiku, fanaatilise papipoja [Mihhail] Kapustini juhtimisel, kes valitses koolikorralduse kuraatorina kõigi kolme kubermangu üle. *Autor.*

ta õppis seda. Seda järeleandmatut väikesõda ma enam ise ei kogunud ja võin vaikida selle kohta pealt, pealegi on seda meisterlikult kirjeldanud sellest osavõtnu.⁶⁶

Venestamise viljad olid peagi näha. Hoolimata abinõude pealispindsusest ja näilisusest ulatusid muudatused väga sügavale ja tõid kaasa raskeid tagajärgi. Lühidalt öeldes — sakslaskonnalt rööviti tema ülesanne. Siiani olid kogu töö haldus-, kohtu- ja koolikorralduses teinud sakslased ja nüüd, kui kõik need ülesanded olid neilt võetud ning antud riiklike organite hooleks, polnud sakslastel enam midagi teha. Kuni venestamiseni oli valitsusametnike tegevus, jättes kõrvale sõjaväega seotu, piirdu- nud järelevalvega ja kinnituste andmisega, sisulise töö tegid aga selle maa kohalikud esindajad omavalitsuse kaudu. Küsisime endalt tihti, millega need Vene härrad, kes Toompea lossis Tallinnas teenistustunde täis istusid, õigupoolest tegelevad, sest pidasime neid sisimas täiesti üleliigseks. Sest turvalisuse üle nii päeval kui öösel, nagu ka tänavate ja avalike hoonete korrashoiu üle valvasid omavalitsuse ametnikud, nemad määrasid ja kasseerisid makse, pidasid järelevalvet koolide üle ning mõistsid kolmes instantsis õigust (viimaseks instantsiks oli ka Läänemere provintsidele Valitsev Senat Peterburis). See, kui vähese raha ja kui vähese töö- jõuga seda tehti, võib tunduda lääneeurooplasele, kes peab väl- timatuks kulukat ametnike armeed, muinasjutulisena. Mainisin juba, et Eestimaa kohalikud haldusorganid olid needsamad mis 16. sajandil ja varemgi: igas viies Eestimaa maakonnas (kreisis) oli neli kreisisaadikut, kogu provintsi kohta oli 12 maanõunikku ja rüütelkonna peamees. Kreisisaadikul oli kirjutaja, rüütelkonna peamehe alluvuses töötas neli sekretäri — see oli kogu haldus- aparaat. Ja see ei maksnud peaaegu midagi, sest saadikud, maa- nõunikud ja rüütelkonna peamees töötasid tasuta ehk auametites. Samasugune kokkuhoidlikkus valitses kohtusüsteemis. Politsei ja madalama astme kohus olid mõisniku või tema valitseja käes, kes

⁶⁶Eduard Freiherr von Stackelberg. *Ein Leben im baltischen Kampf: Rückschau auf Erstrebtes, Verloren und Gewonnenes*. München, 1927. Autor. [Eesti k *Ühe baltlase võitlustee: Püüdlused, võidud ja kao- tused* Reet Benderi tõlkes (Tallinn, 2010, 2017).]

kandis nime haagi- ehk adrakohtunik, sest tema volitused piir-
dusid Rootsi ajast pärit maamõõdusüsteemi alusel kohtuasjade-
ga ühe adramaa väärtuses. Kihelkonnakohtunikud, kellest ena-
mik olid samuti mõisnikud ega pruukinud olla sugugi väljaõppi-
nud juristid, mõistsid kohut auameti korras ja neid ümbritsesid
eesti talupoegade hulgast valitud kaasistujad. Instantsiks, kuhu
edasi kaevata, oli meeskohus Tallinnas ja maanõunike kollee-
gium kui ülemmaakohus, milles oli ühendatud nii õigusemõist-
mine kui ka haldus. Tänapäevases käsituses võib see kõik pais-
ta väga primitiivsena ja ma ei salga, et see menetlus, eriti kohtu
osas, tundub üsna patriarhaalne. Näiteks kui kihelkonnakohtunik
von G., tubli, elurõõmus härra, kellel on küll hea kaasasündinud
huumorimeel, kuid puudub ettekujutus bürokraatlikust asjaajami-
sest, piirdub ühe hüvitusprotsessi protokollis lakoonilise märku-
sega “Krõõt peab maksma.” Tõsiasi on aga see, et kõik ja eelkõige
talupojad olid sellise asjakorraldusega rahul. Mujal levinud kurt-
mist äraspidise kohtumõistmise üle pole ma, niipalju kui mäle-
tan, Eestimaal eales kuulnud ning just selliseid kohtunikke nagu
äsja mainitud härra von G. armastati väga ja nad nautisid üle-
üldist usaldust. Kui ka nende õiguslane õpetatus soovida jättis,
oli asjaomastel ometi täpne ettekujutus elust ning terve inimmois-
tus, nad olid üle kahtlustustest erapoolikuses ja neil oli professor
Friedrich Georg von Bunge⁶⁷ suurepärase *Eesti-, Liivi- ja Kura-
maa eraõigusega*⁶⁸ eeskujulik teejuht, millest paremat poleks ol-

⁶⁷Friedrich Georg von Bunge (1802–1897), baltisaksa õigusteadla-
ne, ajaloolane ja publitsist. Oli Tartu ülikooli eradotsent 1823–1825,
dotsent 1825–1831, Balti provintsiaalõiguse erakorraline ja korraline
professor 1831–1842, Kaasani ülikooli professor 1842. Ühtlasi Tartu
raehärra 1825–1831, ajalehe *Inland* toimetaja 1836–1843, Tallinna rae
sündik ja bürgermeister 1842, raehärra ja linnakonsistoriumi president
1842–1856; Peterburis keisri kantselei II osakonna ametnik provint-
siaalõiguse kodifitseerimise alal 1856–1864, asus seejärel Saksamaale.
Tartu ülikooli auliige, Riia ja Tallinna aukodanik, immatrukuleeiti 1865
Eestimaal rüütelkonda ja 1865 Kuramaa rüütelkonda. *Toim.*

⁶⁸Friedrich Georg von Bunge, *Das liv- und esthländische Privat-
recht*. Th. 1: *Die Einleitung, das Personen-, Sachen- und Forderungen-
recht enthaltend*; Th. 2: *Das Familien- und Erbrecht enthaltend*. Dorpat,
1838–1839; 2., parandatud ja täiendatud trükk Reval, 1847–1848. *Toim.*

nud võimalik tahta. Ühtlasi olid suhted lihtsad ja ülevaatlikud, inimesed tundsid üksteist ja sellele rajatud vastastikune usaldus lõi kõige kindlama loomuliku aluspinnase. Õige hinnangu andis krahv Alexander Keyserling, kui ta kutsus ülikoolikaaslase, Preisi saadiku Otto von Bismarcki endale 1885. aastal Eestimaale külla, et viimane õpiks tundma maad, “kus elatakse ilma bürokraatiata ja seejuures pealegi palju paremini kui õppinud juristide ja kirjutajatega”. Sedasama ei saa aga öelda linnade halduse kohta. Siin olid ülekaalus keskajast pärandunud institutsioonid — linnapea ja raehärrad, kelle ridu täiendati valimiste teel ja kel olid kõikehõlmavad volitused ning kes ei suutnud enam toime tulla arenenud oludega. Nii võeti ka kogu impeeriumis vastuväideteta vastu Preisi eeskuju matkiv linnade halduskorraldus koos selle juurde kuuluvate linnanõukogu saadikutega, kes selgitati üldrahvalikel valimistel kolmeklassilise valimisõiguse alusel (1877). Saksa kodanlusele tähendas uue linnahalduse rakendamine selles mõttes võitu, et nüüd oli antud võimalus õppida poliitilise võitluse pidamist kaasaegsete vahenditega ja arendada nii oma jõude. Aadlile tõi venestamine kaasa vastupidise tulemuse. Aadelkond, kes oli seni teinud peaaegu kõike, oli nüüd määratud täielikule tegevusetusele. Politsei, kohtumõistmine ja koolide järelevalve, mille eest aadel oli seniajani hoolitsenud niisama hästi kui tasuta, võeti talt ära ja anti üle palgalistele Vene ametnikele. Seda, et see maale kasuks tuli, ei saa väita keegi, kes on heitnud pilgu oludele. Kas võib nimetada edasiminekuks seda, kui eesti talupoeg ja väikekodanlane ei saanud enam suhelda ametivõimudega oma emakeeles ja pidid kasutama kohtus tõlki? Sakslane suutis veel kuidagi hakkama saada, sest oskas enamasti nii palju vene keelt, et oli võimaline enam-vähem jälgima, kas tema sõnad anti õigesti edasi, eestlane oli aga jäetud kaitsetuna enamasti mõne noore mehe meelevalda, kel lubati ametlikku tõlki mängida — ja ükskõiksuse meelevalda. Veelgi hullem oli mõju koolielule, sest mõistvate, rahva heaolu pärast muretsevate ja end vastutavana tundvate saksa kreisisaadikute ning kirikuõpetajate asemel teostasid järelevalvet õppetöö üle enamasti revolutsiooniliselt meelestatud Vene ametnikud ja noori õpetajaid koolitati Vene seminarides. Selliseid muudatusi maarahva mõtlemises ja tundeelus, noorsoo sellist re-

ligioosset ja vaimset hukku pidid sakslased pealt vaatama seotud kätega. Neil polnud enam mingit mõjujõudu, neil polnud samahästi kui midagi enam teha. Ainus, mis neile jäetud, oli hoolitsemine teede korrashoiu ja maksude ümberjaotamise eest ning seda oli tõepoolest vähe inimeste jaoks, kes olid harjunud ühiskondliku tegevusega ning ihkasid tegutseda selle maa hüvanguks. Tagajärjed ei jäänud olemata. Hiljem kuulsin tähelepanelikelt vaatlejatelt tihti kurtmist, et noor aadel võõrdub ühiskasulikust tegevusest, et ühistunne kannatab, sest selles liinis pole enam võimalik tegutseda ning seda enam, et meie maa elab samal ajal läbi majanduslikku tõusu. Peterburi kasvamine tööstuslikuks miljoni-linnaks⁶⁹ tähendas Eestimaa ja Põhja-Liivimaa põllumajandusele parima müügituru teket, mõisnikud ning talupojad rikastusid ja varasema ülima eesmärgi teenida oma maad vahetasid välja isiklikud majanduslikud huvid ning elunautimine. Miski polnud loomulikum ning võib vaid imestada, et tagajärjed polnud hüllemad. Toonane aeg oli proovikiviks Balti aadli idealismile ja seda proovi ei läbitud sugugi mitte halvasti — selle eest, mida saksa ühingud tegid ära pärast 1905. aastat saksa kultuuri ning meelelaadi säilitamiseks, võlgneme suurelt jaolt tänu paljude üksikisikute agarale ja ohvrimeelsele tööle. Muuta ei saanud aga just seda, et kadusid ühiskondliku töö harjumus ja kogemus ning tihe kokkupuude mitesaksa elanikkonnaga. See andis end tunda, kui meie maa seati 1917/1918 äkitselt suurte poliitiliste otsuste ette. Riigimeheliku mõtlemise ja teotahtega mehi, kellel oleks olnud praktikas läbiproovitud võimeid ja vaieldamatut autoriteeti, mehi, kellest varem kunagi puudust ei olnud, oli äkitselt liiga vähe, sest nooremal põlvkonnal puudus poliitika praktiline kool.

Äsja mainitud majanduslikust tõusust polnud minu nooruses veel midagi märgata. Liivimaad ja eriti Kuramaad peeti paremal järjel olevaks, isegi rikasteks, Eestimaad oleks võinud nimetada lausa vaeseks. Pinnas oli suurelt jaolt kehv ja maaviljelus tasus end ära vaid tugeva väetamise korral. Selleks et väetist saada, oli enamik mõisaid rajanud piiritusevabrikud, mille jäägid võimalda-

⁶⁹1870. aastal elas Peterburis 668 000, 1882. aastal 928 000 ja 1891. aastal 1 033 600 elanikku. *Toim.*

sid ülal pidada suuri loomakarju. Isegi nii oleks aga tasuvus küsitav olnud, kui rüütlimõisate omanikud poleks moodustanud ühingu, mis parun Arved von Roseni⁷⁰ haruldaselt osava juhtimise all hoolitses piiritusemüügi eest maailmaturul, kirjutades samal ajal igale ühingu liikmele ületootmise vältimiseks ette koguse, mida ta tohtis toota. Seda piirmäära ei ületatud ja ühingust jäid eemale vaid vähesed mõisaomanikud, kui ma ei eksi, siis kaks või kolm. Selles väljendus kõrgelt arenenud ühistunne, mis tuli hiljem hiilgavalt toime raske proovikiviga, kui paljud mõisaomanikud sattusid esimese revolutsiooni (1905) hävitustöö tulemusena suurtesse raskustesse. Tänu üksteisega liitumisele ja vastastikku laenude andmisele õnnestus juba lühikese ajaga kahjud hüvitada ning uuesti endisele järjele jõuda.⁷¹

See, et meie maa olukord jäi loomuliku vaesuse juures püsivalt terveks, oli Eestimaa aadli hulgast pärit suurepärase majandustalentide teene. Mul on olnud juba võimalus nimetada aadlikest suurte ettevõtjate ja organisaatorite nimesid, kuid olulisem oli siiski üldine tublidus. Kuidas tahes seda ka seletada, kas siis tulenevalt kesistest võimalustest tingitud survest või vanast pärandikogusest — mõned Eestimaa ja Liivimaa aadliperekonnad pärinesid Riia ja Tallinna kaupmeeskonnast ning olid ostnud mõisad odavalt 18. sajandil pärast Peeter I laastamistööd ja olid seejärel võetud vastu ka aadliseisusesse —, igatahes on tõsiasi, et kui mõni erand kõrvale jätta, siis majandati Eestimaal ja Liivimaal väga hästi. Pankrotte oli väga harva ja võimaluse korral püüti neid ära hoida. Kes polnud hätta sattunud oma süül, sellele osutati abi, kuni ta taas jalule sai. Üldtulemuseks oli püsiv majanduslik tasakaal, küll madal, kuid mõõdukate nõudmiste rahuldamiseks piisav sissetulek, kusjuures suurt varandust oli vähestel ja veel

⁷⁰Arved von Rosen (1849–1903) oli aktsiisiametnik 1872–1883, Tallinna piiritusevabriku tegevdirektor 1883–1895, seejärel selle tehase rentniku Tallinna Piiritustehaste Omanike Ühisuse Rosen ja Co. (Revaller Verein der Brennereibesitzer Rosen & Co.) üks omanikke ja direktor 1895–1903. *Toim.*

⁷¹Tänu selle plaani väljamõtlemise ning järjekindla teostamise eest vaatamata teatavale vastuseisule kuulub minu noorpõlvesõbrale Ernst von Lilienfeldile. *Autor.*

vähem oli pangakapitali. Kellel oli paar tuhat rubla intressidest, see oli juba rikas, ja ühele välismaisest pankuriperekonnast pärit daamile, kes oli saanud päranduseks mõne miljoni, kuulus provintsielus koht, mis oleks võinud kuuluda Rotschildile, Mendelssohnile ja Bleichröderile kokku.

Pilt poleks täielik, kui räägiksime vaid maa-aadlist kui majanduslikust tegurist. Eestimaal oli maa-aadli ülekaal küll vaieldamatu. Polnud midagi, mis oleks võinud olla temale vastukaaluks, nii nagu Liivimaal oli selleks võimas kaubalinn Riia. Neljasaja tuhande elanikuga, laialdaste ühendusvõimalustega, mida pakkus impeeriumi suuruselt kolmas sadam, elas Riia oma elu, Tallinn polnud selleks küllalt tugev. Suurepäraselt kaitstud reidiga oli Tallinn olnud keskajal küll üks Euroopa teist järku sadam, millest räägivad veel tänapäevalgi imposantsed ehitised, hiiglaslik ringmüür, võimsad tornid. Sellest ajast saadik, kui Läänemere kaubandus kaotas oma tähenduse, ja lõplikult pärast Peterburi rajamist langes Tallinn aga impeeriumi pealinna eelsadama staatusesse ja oli tähtis vaid siis, kui Neeva jõe suue kinni külmus. Ka sadama laiendamine kaheksakümnendatel aastatel ei suutnud heastada tagamaa puudumist. Siingi võis aga pidevalt näha nii kaugelt kui ka lähedalt saabunud laevu tulemas ja minemas ning nende kodusadamate erinevad nimed elavdasid meie geograafilist kujutlusvõimet — meile poisikestele oli see vaatepilt igatahes suur nauding. Kui mu mälu ei peta, siis oli Saksa laevu näha veidi vähem kui Inglismaa omi ning esimesel kohal olid laevad Hullist ja Liverpoolist. Provintsi olude kohta oli Tallinna kaubandusel siiski märkimisväärne koht ja suurtes kaupmeeste majades elas veel edasi hansa vaim, mille järgi kohustab rikkus samavõrd kui aadliseisus. Kõikides neis Kochides, Girardides, Mayerites, Dehiodes, Gahlnbäckides ja teistes oli midagi möödunud aegade kuninglikust kaupmehes- ning nende tegevus oli eeskujulik. Selle kohta, mida sellega saavutati, piisab ühest näitest. Kui valitsus tegi kaheksakümnendatel katse riisuda linna kirikutelt kogu nende sissetulek, kaeti puudujääk aastaid täielikult eravahenditest, nii et mingit puudust polnud üldse tunda, kuni lõpuks võitsid kirikud kohtuprotsessi viimases instantsis.

Ometi on õige, et majanduslikus mõttes oli Tallinn eelkõige provintsi pealinn. Selles võis kaks korda aastas oma silmaga veenduda, kui märtsis ja septembris voolas linna kokku aadel, et ajada oma rahaasju ning heastada pikad kuud maaelu üksinduses seltskondlike lõbustuste nautimisega. Nendeks maksetäht-aegadeks — need olid üldised kogu maal — muutus linna ilme. Tänavatel nägi kõige ilusamate hobustega rakendatud elegantseid vankreid või saane, ballid ja kontserdid ajasid üksteist taga, kõikjal valitses elu ja liikumine, mida muidu ei olnud. Kui samale ajale sattus ka maapäev, mida peeti korrapäraselt iga kolme aasta tagant, erakorralistel põhjustel ka tihemini, oli kõik veelgi elavam. Kuidas elu siis välja nägi, seda on klassikalisel viisil oma mälestustes asjatundjana kirjeldanud minu sõber parun Jakob Uexküll⁷². Ja sellele, kuivõrd see sagimine meil meenutas *ancien régime*'i, leidsin veidra tõenduse, kui sattusin mõne aasta eest ühes ajalehe *Temps* kirjanduslisas ajaloolisele romaani — autori nime olen unustanud —, milles kirjeldati Languedoci seisuste nõupidamist Suure Prantsuse revolutsiooni eelõhtul. Pilt, mis seal Toulouse'i kohta avanes, oli üllatavalt sarnane sellega, mida olin kogenud oma nooruses maapäeva toimumise aegu Tallinnas.

Visandist, mis kajastab olusid vanal Eestimaal, ei saa puududa kirik, mille koht selle maa elus oli korraga nii omapärane kui ka tähendusrikas. Vene riigi suhtes olid [meie evangeelsel] kirikul tänu 1710. ja 1721. aasta lepingutele formaalsed eesõigused ja lõtv järelevalve, mille teostamiseks riik oli endale õiguse jätanud, kuid seda polnud peaaegu üldse tunda. Kreeka õigeusu riigikiriku riigi poolt toetatud püüd levitada oma usundit evangeelse luterluse arvel tekitas aga alates 1844. aastast üha uusi ja aina suuremaid hõõrdumisi. Ka suhetes kodumaise omavalitsuse ametkondadega oli territoriaalkirik⁷³ väga iseseisev. Kui kirikupead, ülemsuperintendenti, poleks valinud maapäev ja kiriku juhtorga-

⁷²Jakob von Uexküll, *Niegeschaute Welten: Die Umwelten meiner Freunde. Ein Erinnerungsbuch*. [Berlin, 1936.] Autor.

⁷³*Landeskirche*. Kuna sõna “maakirik” on eesti keeles mitmetähenduslik, siis on siinkohal kasutatud sõna “territoriaalkirik” (Riho Saard), sest mõeldud on antud territooriumi rahva enamikku ühendavat kirikut,

ni konsistooriumi eesotsas poleks olnud maanõunik, oleks võinud rääkida kiriku ja riigi lahususest. Kõrge positsiooni eest ei võlgnenud kirik tänu mitte ilmalikele võimudele, vaid oma teenrite kõrgele vaimsele tasemele ja nende isikuomadustele. Minu ajal valitses kirikuteenrite keskel vaieldamatult see rangelt ortodoksne suund, millele oli Hengstenberg⁷⁴ Saksamaal aluse pannud ning mis oli lähetanud 1841. aastal Tartu ülikooli oma kõige säravama esindaja, Friedrich Adolf Philippi⁷⁵. Teda võiks pidada uue ortodokssuse teaduslikuks dogmaatikuks. Tartus ei kestnud tema töö õppejõuna küll kaua, sest juba 1851. aastal kutsuti ta Rostocki, kuid seda tugevam oli tema järeelmõju Balti provintside vaimulikele. Veel kaheksakümnendatel aastatel ei tuntud seal muud teoloogiat kui ranget ilmutususkku 16. sajandi tõlgenduses, mis pidas kinni piiblisõnast ning eitas põhimõtteliselt iga kriitilist mõtet. Kui 1884. aastal pidasid Tartus hulga ettekandeid professorid Volck⁷⁶ ja Mühlau⁷⁷, kes propageerisid väga ettevaatlikult Vana ja Uue Testamendi tekstide vabamat käsitlust, kohtasid nad elavat vastuseisu — vähemalt väljastpoolt vaadates — ja nende ideid ei võetud omaks. See, et ilmikud sel teemal vaikisid, on iseenesestmõistetav. Mitte et kogu maailm oleks tunnistanud veendumusest vaid jääka tähttähest kinnipidamist ususõnast! Selleski oli haritlaste hulgas esindatud lai hoiakuskaala alates kõige karmimast ortodoksiast kuni kõige lahjema vabamõtlemiseni ja vähe

milleks Eestis on evangeelne luteri kirik, mida muudes allikates on nimetatud ka (vabaks) rahvakirikuks.

⁷⁴Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802–1869), Saksa vanatestamentlik teoloog.

⁷⁵Friedrich Adolf Philippi (1809–1882), juudi päritolu Saksa teoloog, Tartu ülikooli Uue Testamendi ja süstemaatilise teoloogia professor 1840–1851. Erinevalt autorist annavad paljud teised allikad tema Tartusse saabumise ajaks 1840. aasta.

⁷⁶Wilhelm Volck (1835–1904), Saksa teoloog, Tartu ülikooli vanatestamentliku teoloogia ja heebrea keele professor 1862/1863–1898, lahkus venestamise tõttu; Tartu saksa eragümnaasiumi rajaja ning samas usuõpetuse ja ladina keele õpetaja.

⁷⁷Ferdinand Mühlau (1839–1914), Saksa teoloog. Tartu ülikooli eksegeetilise teoloogia erakorraline professor ja 1872–1895 korraline professor, prorektor 1887 ja ülikooli raamatukogu direktor 1890–1895.

polnud neidki, kes hoidsid end kirikust hoopis kõrvale. Kellelgi poleks aga pähegi tulnud kirikut valjusti kritiseerida, kiriku suhtes avalikku opositsiooni asuda või koguni kirikut rünnata. Sest igaüks teadis, et meie evangeelne kirik oli saksa kultuuri ja meelsuse üks tugevamaid kantse, et ühine luteri usk ja vaimulike mõjujõud olid sakslaste ja eestlaste vahel selleks vältimatuks ühenduslüliks, mille kallale minek oleks tähendanud “saksa asja” reetmist. See sai isegi kõige juhmimale selgeks, kui kaheksakümnendate aastate keskpaigast alates pidi nii mõnigi kirikuõpetaja — väidetavalt riigiseadustest üleastumise pärast, tegelikult aga seetõttu, et osutas vastupanu maarahva kiriklikule venestamisele — asuma küüditatuna teele “impeeriumi sisealadele”. Kirikust tulid märtrid võitluses venestamise vastu ja seetõttu vaikisid ka need, kes ehk sisemiselt kirikuga ei nõustunud või sellest lahti olid öelnud, nii nagu kirik ei tülitanud neidki. Nii paradoksaalselt kui see ka kõlab, ei oskaks ma seda olukorda kirjeldada muud moodi kui lausega “religioon — eraasi, kirik — kõigi ühine asi”. Korraga nii konservatiivne kui ka liberaalne — see käis nii kogu elu kui ka kiriku kohta.

Väga ettevaatlikult võtan nüüd jutuks selle, mis oli kogu baltisaksa elu krooniks ja südamikuks, see tähendab Tartu ülikooli. Mul on tunne, nagu peaksin rääkima oma emast, ja kes suudaks võõrale lõpuni selgeks teha, mida ema on talle tähendanud. Balti kõrgkool polnud ju välismaal sugugi tundmatu. Selle eest olid hoolitsenud ammustest aegadest ja hoolitsesid pidevalt ülikooli nimekad õpilased, ka need paljud, kes alustasid seal väljastpoolt tulnuna oma erialast karjääri, et võtta pärast kodumaale tagasipöördumist sisse kohad Saksamaa teadustaevas — mõned esimese suurusjärgu tähtedena, nagu rahvamajandusteadlane Adolf Wagner⁷⁸ või arheoloog Georg Loeschcke⁷⁹, teised kui akadeemilise Linnutee auväärt koostisosad. Tartu oli pikka aega hüppeauaks ülikoolikarjääri edasipüüdlikele jõududele ning juba see-

⁷⁸Aldolph (Adolf) Wagner (1835–1917), Saksa majandusteadlane. Tartu ülikooli majandusteaduse korraline professor 1865–1868.

⁷⁹Georg Loeschcke (1852–1915), Saksa arheoloog, Tartu ülikooli klassikalise filoloogia ja arheoloogia professor 1879–1889.

tõttu on vaevu võimalik mõõta tema tähendust sellele vaimsele seosele, mis ühendas kunagist kolooniat Saksa emamaaga. Aga mida ülikool veel meie maale tähendas, milles oli selle tegelik tähtsus, on sõnadega veelgi raskem kirjeldada. See ei olnud ju vaid koht, kus end kõrgemateks ametiteks ette valmistati, mitte ainult vaimne valgusallikas, mis saatis oma kiiri üle kogu maa. Täites seda ülesannet, tegi ülikool seda, mida iga ülikool peab tegema. Ei saa isegi mitte väita, et ta oleks teinud selles mõttes midagi erakordset. Õppeasutusena jäi ta maha Saksa ülikoolidest, isegi kõige väiksematest, ülikooli vahendid olid piiratud, tema hooned-ruumid tagasihoidlikud ja õppejõudki polnud alati soovitud tasemel, kuid ta pakkus see-eest muud ja väärtuslikumat: Tartu ülikool oli seda, mida ülikoolid tavaliselt ei ole — ta oli kasvatusasutus. Mitte seda, et Tartu üliõpilasi oleks peetud ranget distsipliini ja järelevalve all — otse vastupidi! Toona polnud ilmselt küll ühtki teist kõrgkooli, tänapäevast rääkimata, kus väljendil “akadeemiline vabadus” oleks olnud nii täisväärtuslik ja ulatuslik tähendus. Tartus moodustas ülikool veel omaette õigusliku institutsiooni, nii nagu see oli algselt kõikjal olnud, kuid kusagil mujal polnud see enam sellisel kujul säilinud: ülikoolil oli õigus mõista kohut kõikide oma liikmete üle, keda ei tohtinud välja kutsuda ükski muu kohtunik ja kellele ei tohtinud läheneda ükski politseinik peale ülikooli pedelli. Ka ülikooli sees moodustasid tudengid riiklikult tunnustatud ja eesõigusi omava korrastatud üliõpilaskonna oma seaduste ja organitega, õigusega mõista kohut oma liikmete üle. Üliõpilaskonna põhiseaduse oli kinnitanud 1862. aastal ülikooli kuraatori krahv Alexander Keyserlingi pealekäimisel keiser Aleksander II ja me vaatasime aukartusega selle kohta välja antud ürikut *Kronskomment*’i, meie vabaduse püha krooni. Selle põhiseaduse juhtmõte polnud idanenud kodumaisel pinnasel, see ei olnud midagi muud kui vana Saksa *Burschenschaft*’i idee, mis oli leidnud siin, koloonia pinnasel, oma täiusliku teostuse. Samal ajal kui see jäi Saksamaal alatiseks mingiks

erimoodustiseks,⁸⁰ ühendas see Tartus kõiki üliõpilasi, ametliku nimetusega *Burschen*, olid nad siis mõne ühenduse liikmed või “metsikud”, kes kõik üksteist sinatasid — sinatamise vältimine oli solvang — ning allusid vabatahtlikult enda valitud esindajate kohtumõistmisõigusele. Kes sellele ei allunud ehk siis “ei taganud reglemendist — *comment*’ist — kinnipidamist”, osutus väljatõugatuks, kellega ei suheldud. Sõnastatud eesmärgiks oli hoolitseda kombeka käitumise ja kasvatus eest, karistada käitumisreeglitest üleastumise eest, kusjuures trahvid ulatusid ühekordsest kuni korduva noomituseni ja ajutise, rasketel juhtudel koguni eluaegse väljaarvamiseni suhtluskonnast. Viimasel juhul jäi asjaosaline kõrvale igasugusest läbikäimisest, teda ei tervitatud, ei kõnetatud ja tema küsimustele ei vastatud, ta oli sõna otseses mõttes ühiskonnast välja arvatud.

See oli päris suur ports enesekasvatust, mida seal noortelt nõuti ja selle tulemust on pädevad hindajad täielikult tunnustanud. Tunnustus, mida ei ole võimalik hiilgavamana ette kujutada, sai kord osaks üliõpilaste aukohtu korraldusele. Tartus ei olnud südametunnistuse sundi — kes keeldus duellist veendumuste tõttu, sai rahulduse kohtulikul teel, ja mõlemal juhul võis solvatu rahulduda kahevõitluse asemel aukohtunike määratud selgitusega. Sellist asjakorraldust tahtis üle võtta ka Eestimaa rüütelkond, et tulla toime üle pea kasvanud duellipidamistega. Rüütelkonnal polnud aga sellega õnne. Impeeriumi kõrge valitsus soodustas tookord duelle, et arendada ohvitseride autunnet, ning keeldus vastavat otsust kinnitast. Teist laadi tunnustuse osaliseks sai üliõpilaskond korduvalt ühe oma õpetaja, Vene ajaloo professori Alexander Brückneri⁸¹ poolt. Ta oli valitud 1885. aastal⁸² prorektoriks ning vastumeelselt ametisse asunud, sest see nõudis pide-

⁸⁰Nagu ma Gregoroviuse biograafiast loen, oli olnud midagi sellestarnast olemas vaid Königsbergis veel 1848. aasta paiku. *Autor*. — Ferdinand Gregorovius (1821–1891), Saksa kirjanik ja ajaloolane.

⁸¹Alexander Brückner (1834–1896), Peterburis sündinud Saksa ajaloolane, 1872–1891 õppejõud Tartu ülikoolis, kust ta ilmselt venestuspoliitika tõttu Kaasanisse suunati. Brückner loobus kohast Kaasani ülikoolis ja suundus Jenasse, kus ta ka suri.

⁸²Tegelikult 1888. aasta 4. märtsil. *Toim*.

vat kokkupuudet üliõpilaskonnaga, kelle kombed — ta ise ei olnud Tartu ülikoolis õppinud — olid talle siiani võõrad olnud. Kui ta pidi pärast poole aasta möödumist ühel akadeemilisel aktusel kõnet pidama, alustas ta, alati humoorikas ja armastusväärne, kõnet sõnadega: “Mu härrad, ma pean tegema teile komplimendi — lähemal tutvumisel te võidate! Varem tekitasite minus kõhedust, aga sellest ajast saadik, kui ma teid oma ameti tõttu tundma olen õppinud, on minu austus teie vastu kasvanud.” Aplausi, mis tema sõnadele järgnes, võib endale ette kujutada. Hiljem on sama mees Jenas pensionipõlve pidades ja seal kogetu põhjal öelnud, et iga Saksa üliõpilase peaks mõneks semestriks Tartusse saatma, et ta õpiks ühiselt asju ajama. Tartus valitsevat üliõpilaskond ise enda üle ning lahendavat ka kõige raskemad küsimused rahulikult ja üksmeeles, Jenas ei suudetavat korraldada isegi üht tõrvikurongkäiku ilma konflikte tekitamata. Kiitus oli täielikult ära teenitud, lõhenemisi Tartu üliõpilaskonnas ette ei tulnud. Loomulikult oli erinevaid arvamusi ja vastuolusid, mis läksid kohati vägagi sügavale ja kutsusid esile sisemist võitlust, kuid välja ei paistnud midagi, üksmeelt ei seatud kunagi küsimärgi alla, enamus otsustas ja sellele otsusele alluti. Vaid Curonia patustas minu ajal kord selle vastu. Kuramaalastel, kes üldse erinesid meist nii mõneski asjas, oli jäänud nende Poola minevikust verre midagi vetoõigusest (*liberum veto*).

See, kui kaugele ulatusid üliõpilaskonna õigused, ilmnas minu ülikooliajal rohkem kui kord. Muu hulgas oli *Burschenschaft*’il õigus panna mõne uue üliõpilasorganisatsiooni tekkele veto ja nõuda mõne olemasoleva ühenduse laialisaatmist. Seda viimast kasutati, kui üks äsja tekkinud korporatsioon, mille liikmed osutusid talumatuteks jõhkarditeks, kelle kombetu käitumine tekitas üleüldist pahameelt, rikkus rahu ning ähvardas laostada suhtlemismaneeri. Niisiis otsustasime, et see korporatsioon tuleb laiali saata, ja seda rektor ka vastu vaidlemata tegi. Eriti õpetlik on üks teine juhtum. Üks üliõpilane oli tekitanud kaaslastes kahtluse, et ta on raskelt eksinud moraalinõuete vastu. Tudengikohutu korraldatud juurdlus kinnitas ümberlükkamatult süüdistatava süüd, ta arvati eluks ajaks suhtlusringkonnast välja ning asi anti

edasiseks uurimiseks üle ülikoolikohtule. Patustanu pandi vangi ja kadus alatiseks silmapiirilt.

On selge, et sellised üliõpilaskonna institutsioonid võisid toimida vaid erilistes Balti oludes, nende ülekandmine Saksa ülikoolidele poleks kõne allagi tulnud. Kahekümnendate aastate algul üritati seda kord Tübingenis, kus oli juba armetult vett vedama läinud katse luua midagi Tartu ülikooli aukohtu sarnast. Selliseid institutsioone ei saa luua päevapealt mõne otsuse või korraldusega, need peavad ise tekkima ja välja kujunema. Tartuski polnud need loodud ühe päevaga, nad olid tekkinud tasapisi, võitlustes, millest minu ajaks oli möödas juba rohkem kui üks inim põlv, kuid mis polnud sugugi ununenud. Need institutsioonid said tekkida ka ainult eeldustel, mis olid olemas ehk Skandinaavia maades, aga mitte kusagil mujal. Üliõpilaskond ei olnud väga arvukas, tuhande üliõpilase piir ületati alles kaheksakümnendate aastate keskepaigas. Kuna vaid väga vähesed meie maa noored õppisid Saksa maal, siis hõlmas üliõpilaskond peaaegu kogu noorsugu parematest perekondadest, kes kõik üksteist tundsid ja olid tihti omavahel suguluses. Niisiis oli inimmaterjal, kui see inetu väljend lubatud on, sarnane. Uustulnukad, kellest polnud puudust, sealhulgas ka need, kes olid eesti või läti päritolu, lõimiti. Muutus see pilt siis, kui üliõpilaste arv hakkas kaheksakümnendate aastate algul järsult suurenema. Venelased ja Venemaa juudid, kellele kui poliitiliselt kahtlastele oli õpinguteks avatud vaid Tartu ülikool, kus nad ei saanud kahju tekitada, ei tulnud küll arvesse, sest nad elasid täiesti omaette, ei seganud kedagi ja ka keegi ei tegelenud nendega. Põhiliselt mittedaksa päritolu talupoegliku ja väikekodanliku elemendi kasvav juurdevool muutus aga iga aastaga aina märgatavamaks ning selle lõimimine senisesse tudengkonda oli võimatu juba uustulnukate suure hulga tõttu. Vanade ühenduste ülekaal ja vanade traditsioonide mõjuvõim oli siiski veel piisav, et hoida ära olemasolevate institutsioonide kõigutamist, kuni kogu ülikooli venestamine võttis neilt tähenduse ja tõmbas pinna alt. Mina kogesin vaid selle protsessi esimest pääsukest — värvide keelustamist, milleks tuli 1887. aastal käsk Eestimaa ja Liivimaa kuberneridelt — Kuramaa kuberner ei teinud kaasa —, ja see oli Aleksander II antud vabaduste esimene rikkumine, mis kaotasid

aja jooksul muutunud oludes mõjujõu, ilma et neid oleks iial tühistatud.

Kirjeldatud institutsioonide kasvatuslikku väärtust ei ole minu arvates võimalik alahinnata. Nad ei olnud sugugi mitte kehv eelkool avalikuks eluks nii nagu Inglise kolledžidki, ja harjutasid noori juba varakult nägema end kogukonna liikmetena ja tundma vastutust selle ees. Oli ju vahetevahel tegu ka poliitilise tähendusega küsimustega, nagu näiteks tookord, kui pidasime vajalikuks astuda kogu rangusega välja järjest suurema hulga püstoliduellide vastu, sest Vene avalikkus ähvardas kasutada neid ajendina rünnakuteks baltisakslaskonna vastu. Vähemalt niisama väärtuslik oli aga ka isiklik kasvatus, mida igaüks koges oma ühenduse sees. Korporatsioonides — veel kaheksakümne aastal kuulus enamik balti päritolu üliõpilasi neisse ühendustesse — pulseeris see tõeline tudengielu ja neid üliõpilasühendusi peaks tundma, et mõista Tartu tähendust baltisakslaskonnale kogu selle ulatuses. Õnneks on mul võimalus jätta sel teemal pikemalt peatumata, sest on juba olemas lühike, kuid meisterlik kirjeldus,⁸³ millele minul oleks vähe lisada. Esile tõsta tahan küll aga seda, mis eristas Tartu üliõpilasühendusi riigisaksa omadest. Tartu oli selle maa ainuke ülikool ja kes sinna astus, see veetis seal kogu oma õpinguaja, viis või rohkem aastat, mille tulemuseks oli, et noor järelkasv käis algusest peale pidevalt läbi vanemate ja kõige vanemate semestrite üliõpilastega — tõeliselt hindamatu õnn. See, mida nimetatakse rebaste kasvatamiseks, oli sellistes oludes juba iseenesest midagi muud kui tavaline väline drill. Kui õpetlik ja edasiviiv oli see, kui näiteks mõni meditsiini- või teoloogiatudeng, kes hakkas juba lõpetama, võttis uustulnuka enda hoole alla ning laskus temaga vaidlustesse — me väitlesime üldse kirglikult, tundide kaupa ja vahel ka öö läbi, arutades kõiki Jumala ja maailma asju. Mil-lise tänulikkusega vaadati vanema üliõpilase üleolekule alt üles, isegi kui ta andis oma halastamatu pilkamisega noorele ninatargale tunda tolle teadmiste ja kogemuste piiratud. Olen endale alati teadvustanud, mida ma võlgnen sellele läbikäimisele vanemate,

⁸³Eduard Freiherr von Stackelberg, *Ein Leben im baltischen Kampf*. München, 1927. Autor.

osalt väga palju vanemate korporatsioonivendadega. Kui on tõsi, et inimest kasvatavad kõige paremini tema enda sugused, siis Tartus pidas see paika. Seal võis ohutult ülistada ka põhimõtet, et noorust peab juhtima noorus, sest need, kelle osaks jäi juhtimine — esimeheks ei saanud tavaliselt kunagi enne 6. semestrit, enamasti veegi hiljem —, olid küll noored, kuid mitte enam päris ebaküpsed. Olid nad ju juba eas, mil tänapäeval nii mõnigi loob perekonna.

Selles kogukonnas õpiti rohkem ja midagi paremat kui loengutes ning laborites, suhtlemine vanemate sõpradega asendas nii mõnegi jaoks — vähemalt alguses — seda, mida ülikool kui õppeasutus talle võlgu jäi. Vähemalt minuga oli see nii ja ma ei usu, et olin vaid harv erand. Olin läinud Tartusse 1883. aasta augustis, et õppida ajalugu. Mida see endast kujutab, seda ma ei teadnud. Olin tahtnud saada muusikuks, kuid pidin selle unistuse matma, sest isa oli — võib-olla ka õigusega — selle vastu. Kuna kunstiinimese elust ei tulnud niisiis midagi välja, panin end kirja ajalooõpinguteks, arvates, et see aine on kunstiga kõige lähemalt seotud. Selle ettekujutuse olin saanud ajalootundidest, mida andis meile veidi veider, kuid vaimurikas Friedrich Bienemann⁸⁴ priimas juba üsna akadeemilises vormis. Aga kuidas ma pettusin esimestes Tartu-muljetes! Võttis kaua aega, enne kui hakkasin aduma oma eriala, esmalt tundus see mulle seitsme luku taga olevat. Kunstilisest võlust, mis mind oli peibutanud, polnud minu professorite loengutes midagi tunda. Eespool mainitud Brückner oli tark mees, kes vaatas oma ainele filosoofi pilguga, ja hiljem võlgnesin talle tänu nii mõnegi idee eest, ka oma kandidaaditöö kirjutasin ma tema juhtimisel. Algaja jaoks oli ta aga liiga keerukas ja see, et ta luges Vene ajalugu vene keeles, ei suutnud mind esmalt samuti köita. Keskaega luges Richard Hausmann,⁸⁵ Georg Waitzi⁸⁶

⁸⁴Friedrich Bienemann (1838–1903), baltisaksa ajaloolane, publitsist ja Tallinna Toomkooli õpetaja.

⁸⁵Richard Hausmann (1842–1918), Võrus sündinud baltisaksa ajaloolane, Tartu ülikooli üldajaloo professor 1880–1896, ülikooli raamatukogu direktor 1881–1890, prorektori asetäitja 1885–1889, dekaan 1889–1890.

⁸⁶Georg Waitz (1813–1886), nimekas Saksa ajaloolane.

tubli õpilane, kes sarnanes Waitziga ka väliselt, olles samasugust hiiglase kasvu, kuid inspireeriv ta küll ei olnud. Tema teeneks oli alusepanek arheoloogilistele uuringutele Baltikumis, oma tegeliku ülesande vastu ei paistnud ta minu ajal kuigi palju huvi tundvat, sest tema uusim teadustöö kandis aastaarvu 1870. Kui välja arvata üks väike kirjutis 1906. aastast, jäi see tal ka viimaseks.⁸⁷ Ometi võis tema juures õppida seda, mida nimetatakse saksa kriitiliseks meetodiks. Hausmann andis mulle ülesande minu esimeseks iseseisvaks tööks ja ajendas mind nii selle töö kui ka tunnustava julgustusega ajaloo juurde jääma, kui arvasin juba, et olen teist korda erialavalikus mööda pannud, ning tahtsin arstiteadusele ümber orienteeruda. Seetõttu olen Hausmannile tänu võlgu, kuid algul tegi temagi mind nõutuks. Veel vähem tegus kui Hausmann oli uuema aja ajaloolane Otto Waltz.⁸⁸ Ta ei pingutanud ka loengutes ja nii jäi lahtiseks küsimus, kes seal rohkem igavles, kas kuulajad või tema ise. Väga õpetatud mees oli Ludwig Mendelsohn,⁸⁹ kuid viis, kuidas ta vana ajalugu esitas, ei olnud just innustav, et mitte öelda, et see oli suisa peletav. Ilmetul toonil dikteeris ta hoolikalt väljatöötatud käsiraamatut, kusjuures kõik viited allikmaterjalile toodi täpselt ära — köite- ja leheküljenumbrite kaupa. Vaimne õhkkond tema auditooriumis oli nii kuiv, et vanade roomlaste ja kreeklaste kõige elavamadki kujud muutusid hetkega muumiateks. Kuulata polnud teda võimalik, sai ainult konspekteerida, ja kuna oli piisavalt püüdlikke, kes sellega hästi toime tulid, siis piirdusin ma nende vihikutega, kust sai väga hästi eksamikis õppida. Kui arheoloogia, mida esindas hiilgavalt Loeschcke, erandina välja arvata, siis polnud teised filosoofia-

⁸⁷Autori väide ei vasta tõele. Hausmannilt ilmus veel hulgaliselt teadustöid. *Toim.*

⁸⁸Ernst Christian Otto Waltz (1844–1918), Saksa ajaloolane, Heidelbergi ülikooli eradotsent 1868–1874 ja erakorraline professor 1874–1875, Tartu ülikooli üldajaloo dotsent 1875–1880 ja professor 1880–1900, prorektor 1891–1893; Bonni ülikooli eradotsent 1900–1907. *Toim.*

⁸⁹Ludwig Mendelssohn (Mendelsohn; 1852–1896), Tartu ülikooli klassikalise filoloogia ning kreeka ja rooma muinsuste erakorraline professor 1876–1878, korraline professor 1878–1896.

teaduskonna õppetoolid sugugi paremas olukorras. Uuemad keeled — välja arvatud vene keel, mis huvitas vaid venelasi — puudusid täielikult või õpetasid neid lektorid. Rahvamajandust hakkas alles minu ülikooliajal andma Dietzel,⁹⁰ kes tegi endale hiljem nime Bonnisis. Oma ala autoriteet ja ka isiksusena kõrgelt hinnatud oli keeleteadlane Leo Meyer,⁹¹ kuid tema aine huvitas vaid väheseid. Filosoof Teichmüller⁹² oleks pidanud tugevamini mõjuma, kuid tal polnud head mainet ja teda ei võetud kuigi tõsiselt. Sellise kesise laua ääres söönuks ei saanud. Eriti uniselt mõjus õigusteaduskond, mida suutis vaid lühikeseks ajaks elavdada Edgar Loening.⁹³ Teoloogide hulgas domineeris dogmaatik Alexander von Oettingen,⁹⁴ kuid seda pigem oma elava, kõikvõimalikes valdkondades rõõmsalt ringiuitava vaimu kui põhjalike teadmiste tõttu. Tema moraalistatistikat, mis hiljem ilmus ka raamatuna,⁹⁵ kuulati küll palju, kuid oma kristlik-apologeetilise suunitlusega ei avaldanud see siiski sügavamat mõju. Piisavaks tõenduseks häbematust diletantismist, millega ta käsitles oma lemmikteemat — Saksa kirjandust — on Hippeli⁹⁶ *Elulugude*⁹⁷ lühendatud välja-

⁹⁰Heinrich Dietzel (1857–1935), Tartu ülikooli poliitilise ökonomia professor 1885–1890.

⁹¹Leo Meyer (1830–1910), Saksa keeleteadlane, Tartu ülikooli võrdleva keeleteaduse ja saksa keele professor 1865–1898, pärast venestamise tõttu vallandamist Göttingeni ülikooli võrdleva grammatika indogermani keelte auprofessor a-st 1899; Õpetatud Eesti Seltsi president 1869–1899 ja auliige 1894, Tartu ülikooli auliige 1902.

⁹²Gustav Teichmüller (1832–1888), Saksa filosoof, Tartu ülikooli professor 1871–1888.

⁹³Edgar Loening (Lüning; 1843–1919), Saksa õigusteadlane, Tartu ülikooli riigiõiguse ja rahvusvahelise õiguse professor 1877–1883.

⁹⁴Alexander von Oettingen (1827–1905), baltisaksa õigusteadlane, Tartu ülikooli süstemaatilise teoloogia professor 1856–1891. *Toim.*

⁹⁵Alexander von Oettingen. *Moralstatistik: Versuch einer Sozial-ethik auf empirischer Grundlage*. 1.–2. Erlangen, 1863–1873; 3. tr 1882. *Toim.*

⁹⁶Theodor Gottlieb von Hippel (1741–1796), Saksa riigimees, kirjanik, valgustusaja tegelane.

⁹⁷Theodor Gottlieb von Hippel. *Lebensläufe nach aufsteigender Linie nebst Beilagen A, B, C*. 1778–1781.

anne⁹⁸ ja asjaarmastajatele kohandatud Goethe *Faust*⁹⁹. Muus osas oli ta aga laialt tuntud ja seltskondliku talendi ning armastusväärsuse tõttu hinnatud persoon, kes oli märklauaks nii mõnelegi tudenginaljale. Teda kutsuti noorusaastatest peale “paavstiks” ja kui ta endast kümme aastat vanema daamiga abiellus,¹⁰⁰ siis öeldi, et tsölibaat on kaotatud, sest paavst abiellus oma vanaemaga. Tema füüsikust noorema venna Arthuri¹⁰¹ teeneks võib pidada, et ta andis oma õpilasele Wilhelm Ostwaldile esimese tõuke tegelda energiaõpetusega, mis avas teadusloos uue peatüki. Kes tunneb Ostwaldi *Eluline*,¹⁰² on küllap märganud, kui tihti ja millise austusega nimetab ta seal oma esimese õpetaja nime. Vaimuka originaalsuse ja hiilgava esinemisega meelitas Oettingen aeg-ajalt end kuulama ka teiste erialade üliõpilasi. Ühest sellisest loengust, mida ma juhtusin kuulama, on mulle jäänud meelde väljend “Kui keegi ütleb, et ta peab eksamiteks õppima, siis tahaksin talt küsida, kas ta on siiani laisk olnud?”

Üleüldse olid loodusteadused palju paremini esindatud, ja arstiteaduskond, kus oli kõige rohkem kohti täidetud Saksamaalt

⁹⁸ *Hippels Lebensläufe: Eine baltische Geschichte aus dem vorigen Jahrhundert. Jubelausgabe in 3. Büchern.* Buch 1: *Im Elternhause*; Buch 2: *Auf der Wanderschaft*; Buch 3: *Zur Heimat*. Leipzig, 1878. 2., parandatud trükk 1880, 3., parandatud trükk 1893. *Toim.*

⁹⁹ *Goethe's Faust: Text und Erläuterung in Vorlesungen.* 1–2. Erlangen, 1880. *Toim.*

¹⁰⁰ Pärast oma esimese abikaasa Sophie Marie Wilhelmine Auguste von Raumeri (1826–1863) surma abiellus Alexander von Oettingen 1865. aastal rektor Gustav Ewersi tütre Anna Bertha Catharina von Engelhardtiga (1818–1913). *Toim.*

¹⁰¹ Arthur von Oettingen (1836–1920), baltisaksa füüsik ja muusikateoreetik. Õppis Tartu ülikoolis astronoomiat ja füüsikat 1853–1859, magistrakraad Tartu ülikoolist 1862, füüsika eradotsent 1863; doktori-kraad Tartu ülikoolist 1865, erakorraline professor 1866, korraline professor 1868, vabastati 1893. aastal venestamise tõttu lõplikult ametist ning asus Leipzigi.

¹⁰² Wilhelm Ostwaldi autobiograafiline teos *Lebenslinien: Eine Selbstbiographie.* Teil 1: *Riga-Dorpat-Riga 1853–1887*; Teil 2: *Leipzig 1887–1905*; Teil 3: *Gross-Bothen und die Welt 1905–1927*. Berlin, 1926–1927.

kutsutud õppejõududega, võis täiesti tasemel olla. Veidi aegunud, sest seda ei täiendanud uued hiilgavad saavutused, oli füsioloog Alexander Schmidt¹⁰³ kuulsus, kel oli nooruses õnnestunud avastada punased verelibled. Ta oli ühtlasi nii tugev, muljet avaldav isiksus kui ka särav õppejõud. Üks tema loeng, mida ma juhtumisi kuulasin, jättis kustumatu mulje: kuigi selles puudusid igasugused ilustamised, kõik retoorikakunsti elemendid, oli see ettekanne oma äärmiselt näitliku selguse ning lektori sisemise kaasaelamisega musternäide haaravast loengust. Tunnistan, et see oli mulle hiljem eeskujuks, kuigi ma ei loo endale illusioone, nagu oleksin suutnud saavutada sama taseme.

Kokkuvõtvaks hinnanguks ütleksin ülikooli kui õppeasutuse kohta — nii nagu mina seda kogesin — niipalju, et seal võis küll õppida vajalikke teadmisi hilisema eriala jaoks ja saada kohati ka teist laadi inspiratsiooni, kuid see ei olnud võimeline köitma kõrgete ootustega sisseastujat ega äratama ning toitma temas armastust töö vastu. Selleks ei olnud vaimne külgetõmme piisavalt tugev, see avaldas mõju alles aja jooksul, kui omaenda mõistus ja eneseületus seda omalt poolt toetama hakkasid. Üheks erandiks — ja see annab mulle õiguse mitte otsida süüid üliõpilaste juurest — oli kõrgelt hinnatud arstiteaduskond. Sealsed õppurid olid peaaegu kõik algusest peale usinad, teistel erialadel pummeldasid esimesed semestrid enamasti maha isegi need, kes olid põhimõtteliselt täis head tahet, asjast huvitatud ja õppimisaltid. Esimesed semestrid oleksid olnud täiesti kasutult raisatud, kui poleks olnud üliõpilasühendusi, kus vähem kiiduväärse kõrval, mis võis nõrgematele loomustele hukatuslikuks saada, leidis paljudki, mis polnud sugugi vähem tähtis kui õpitud erialateadmised — nimelt inimesed ja suhtlemine nendega. Kui liita juurde see, mida juba mainisin vanemate liikmete soodsa mõju kohta noortele, siis pole sugugi liialdus väita, et üldise hariduse, inimeseks kasvatamise eest võlgnesime rohkem tänu üliõpilasühendustele kui

¹⁰³Alexander Schmidt (1831–1894), baltisaksa arstiteadlane ja füsioloog. Tartu ülikoolis füsioloogilise keemia ja füsioloogia eradotsent 1862–1864, dotsent 1864–1869, professor ja füsioloogiakateedri juhataja 1869–1894, rektor 1885–1890. *Toim.*

akadeemilistele õppejõududele — just üliõpilasühendused jätsid meisse jälje kogu eluks, kujundasid meid inimesteks.

Ei saa salata, et seejuures sai mõnegi asjaga liig vähe tegeldud ning mõni, millega tegeldi, polnud sugugi ohutu. Ohtlik oli kiusus liikuda liialt omasuguste seltskonnas ning seal kõik endast anda. Mitte igauks ei suutnud pöörduda õigel ajal igapäevaseks harjumuseks saanud mugava seltskondlikkuse juurest üksioleku juurde, pealiskaudse elurõõmu nautimise juurest range töö juurde. Tööd väärtustati üleüldse liiga vähe. Sõprade ringis ei hinnatud inimest mitte niivõrd tema tööliste saavutuste, vaid loomuse järgi. Seltskondlikkus, tabavad naljad, hea suuvärk ning kindel esinemine tagasid vaevata lugupidamise ning populaarsuse, tubliduse vastu tunti vähem huvi. Lobisejaid ja puupäid küll ei talutud, midagi pidi siiski inimeses olema, kuid mitte igauks ei arendanud talle kaasa sündinud võimeid nii, nagu ta oleks ilmselt osanud, sest liiga lihtsaks oli tehtud võimalus selletagi hiilata. Loorberid olid liiga odavad ja nii ei saanudki mõnest seda, kes temast oleks võinud saada.

See kõik oli vägagi tihedalt seotud kogu baltlaste eluga üldse, mille kohta võib öelda, et see nõudis liiga vähe pingutust ega pakkunud ka mõistetavalt eesmärke, mis oleksid erilist pingutust väärt olnud. Kes püüdis sisemisest vajadusest millegi rohkema poole, pidi minema “impeeriumi sisealadele” või “välismaale”, ja seda tegid üsna paljud, kellele kodumaistest ülesannetest ei piisanud; kes koju jäi, sel polnud raske end ausal viisil ära toita. See, mida kodumaal võis saavutada — ametikoht omavalitsuses või positsioon avalikus elus — oli peagi käes, suurepärastel töötulemustel ja kõrgetel eksamihinnetel polnud ammugi kuigi suurt väärtust, sest kõik tundsid niigi kõiki ja teadsid, kes on mida väärt. Olelusvõitlust esines seetõttu vaid väga nõrgal kujul, üleliigsete jõudude jaoks olid avatud Vene impeeriumi avarused, kus baltisakslaste tunnustatud üleolek tagas hea edasiliikumise. Põllumehele on see tuttav pilt — kõrred, mis veel äsja olid rikkalikke päid kandnud ja hiilgavat saaki tootanud, on viljapeade raskuse all vajunud, vili on lamandunud, lõigata on raske ja saak valmistab pettumuse. See võrdlus meenub mulle, kui mõtlen, mis on saanud nii paljulubavast noorusest hilisemas elus. Ootustele,

mida ta kunagi äratas, vastas küpsem iga haruharva. Kas noorust tabas seetõttu etteheide? Ma ei usu, see on ilmselt juba asjade olemuses. Mida oleksid saanud inimesed selle vastu, et neile polnud kodumaa kitsastes piirides antud kõrgemaid eesmärke ega lükatud teele ette suuremaid takistusi? Et auahnus, see püüdluse vältimatu ajend, ei leidnud objekte, mille poole sirutada? Ilmselt ei saanudki see teisiti olla, mõni võime pidi lihtsalt välja arendamata jääma, mõned pungad kuivama, jõudmata moodustada vilja. See oli koloonia saatust, mis jäänud vabadusest ilma ja eraldatud emamaast, ei saanud enam kasvada.

Ainult üht nõudis see väike omapärane maailm, üht vajas ta seda enam hädasti, mida enam oli tema tulevik seest- ja väljastpoolt ohustatud, tema edasikestmine küsimärgi alla seatud — ja selleks olid tõelised karakterid, isiksused. Selliste inimeste kasvatamine oli üldise hariduse andmise kõrval ülikooli peamine ülesanne ja ma usun, et keegi ei vaidle vastu, et see ülikoolil ka õnnestus. Isegi veel siis, kui ülikool oli juba surutud Vene “Nessose särki”,¹⁰⁴ suutis meie maa noorus arendada end vabatahtliku enesekasvatuse kaudu ikka veel väljakujunenud isiksusteks ja teenimatu allakäik, millesse Saksa koloonia Saksa võimu kokkukukkumisega kogu maailmas kaasa kisti, kohtas nii vanas kui ka noores sugu, mis end saatuse poolt murda ei lasknud.

1888. aasta augustis võisin lõpetada õpingud Tartus “kandidaadina” (nii nimetati seal nagu Rootsiski kraadi, mis vastas doktorikraadile Saksamaal), kuid rõõmsat rahulolu, mida ilmselt talviselt sel puhul tuntakse, minus ei olnud. Ma teadsin juba, et arvestades eesmärki, mida seejuures silmas olin pidanud, olin õppinud ilmaasjata. Kui olin valinud ajalooõpingud, ei unistanud ma muust kui vaid sellest, et saada kunagi vanemõpetajaks mõnes meie kõrgemas saksa koolis, võimaluse korral isegi minu armastatud Toomkoolis Tallinnas või ühes suurtest, internaatidega ühendatud provintsiaalgümnaasiumidest Viljandis või Birkenruh’s. Ma ei osanud endale ette kujutada ühtki ilusamat eluülesannet kui kasvatada meie maa noorsugu isade traditsiooni ja

¹⁰⁴Kreeka mütoloogias kentaur Nessose mürgise verega immutatud rüü, mis viis Heraklese enesetapuni. *Toim.*

protestantliku saksa vaimu järgi, nii nagu ma olin seda ise kogunud oma õpetajate, eelkõige ajalooõpetaja Friedrich Bienemanni kaudu. Samuti mõjus peibutavalt autoriteetne positsioon, mis oli gümnaasiumiõpetajal ühiskonnas, juhul kui ta oli ise seda väärt. Selliste plaanidega olin ma astunud 1883. aastal ülikooli. Viis aastat hiljem oli mulle selge, et eesmärk, mille poole olin püüelnud, oli virvatuluke. Parajasti oli juba päevakorras vene keele rakendamine õppekeelena kõikides avalikes koolides, mis peagi ka saavutati, ning 1893. aastal suleti kõik saksa gümnaasiumid. Algul oli küll palju juttu erakoolide ja internaatidega õppeasutuste loomisest, mille puhul loodeti, et nendega ehk lepitakse, kuid need plaanid olid üsna udused ja oli kaheldav, kas nad saavad kindla kuju ning veelgi kaheldavam oli see, kui kauaks — kui üldse — neid valitsuse vaenulikke kavatsusi arvesse võttes on võimalik ellu viia. Tegelikult poleks pidanud endale üldse mingit pettekujutlust looma, sest esimesed selged märgid ilmnesid juba 1885. aastal ja sellest ajast peale oli juhtunud liiga palju, mis ei jätnud enam mingit kahtlust selles, et baltisakslaskonnale oli kõige kõrgemal pool langetatud surmaotsus ning teadmata olid veel vaid selle täideviimise viis ja aeg. Mulle oli talumatu mõtte saata oma elu kuidagiviisi mööda sunniviisil venestatud kodumaal, võõra, põhiliselt harimatu ja jõhkra ametnikevalitsuse piitsa all, veeteerides nii hästi kui võimalik kompromissidega leppinud sakslaskonnana ametliku venemeelsuse tuhakorra all. Ma ei suutnud mõista, kuidas võisid sellega leppida nii paljud minu nooruspõlveaegsed kaaslased, ühed vastumeelselt ja hambaid kiristades, teised muretul ja ükskõikselt, enamik aga tuimas resignatsioonis. Minu puhul ilmnes veel üks raskendav asjaolu. Oli teada, et Peterburist oli tulnud salajane korraldus mitte anda ühelegi baltisakslasele tema kodukubermangus töökohta, kui tema kohta pole tulnud soovitus kubermanguvalitsuselt, see tähendab siis, venetamisega tegelevalt ametkonnalt. Kunstipärane väljend selle kohta oli *blagonadjožnõi* — usaldusväärne. Mis minusse puutus, siis ei võinud ma kuigi palju arvestada sellega, et suudan Vene ametkondades enda vastu usaldust äratada, sest mu isa oli oma ametis Tallinna vaimulikkonna juhina tugevasti silma paistnud evangeelse sakslaskonna paindumatu esindajana. Isa polnud oma meelsust

kunagi varjanud, pigem andnud sellest nii sõnas kui ka teos teada tihti peale rumalusele läheneva julgusega, nii et ta võis endalt kogu ni küsida, miks tema suhtes ei rakendatud neid karistusi, mille all kannatasid nii paljud tema ametivennad. Vaid ühel korral, pärast üht eriti jõulist mõtteavaldust, oli kuberner vürst Šahhovskoi ta välja kutsuda lasknud, et ametlik hoiatus teha — muuseas igati väärikal viisil, nagu isa tunnistas. Praegu, kui mõtlen neile asjadele poole sajandi tagant ja selle aja jooksul omandatud kogemustega, arvan, et heatahtliku suhtumise põhjuseks oli taktika, mille järgi silmapaistvaid isikuid tuli võimalikult säästa. Kuidas sellega ka oli, sellise isa pojal oli — nii toona arvati — vähe välja vaateid saada õpetajakohta mõnes meie maa avalikus koolis. Hiljem selgus, et venelased ei söönud suppi nii kuumalt, kui seda oli keedetud — oma suuremeelsuse tõttu, nagu nad ise ütlesid, tegelikult pigem küll käegalöömisest. Tõenäoliselt oleksin ma selle koha siiski saanud, aga ma oleksin pidanud selle nimel ka vaeva nägema.

Milline see ametikoht oleks aga olnud? Ma oleksin pidanud õpetama vene keeles, oleksin pidanud parandama selleks oma vene keele oskust — mis oli rohkem kui puudulik — pikemal viibimisel “impeeriumi sisealadel”, näiteks Kaluugas, Permis või Novgorodis, et kanda siis Saksa ajalugu saksa poistele ette vene keeles, mis oli minu jaoks täiesti võimatu mõte.

Ma ei suuda meenutada, et oleksin selle üle kaua järele mõelnud. Toimisin täiesti oma sisetunde järgi ning see tunne oli nii tugev, et selle üle arutlemine ei tulnud kõne allagi. Seetõttu ei olnud mul ka selge selle tunde olemus ja ajendid, ma isegi ei mõelnud sellele, et neis selgusele jõuda. Praegu võin teha seda tagantjärele, manamata endale seejuures ette mõtteid või meeolusid, mis olid mulle toona veel võõrad. Sest ma usun, et võin täie tõsidusega väita, et selles osas pole ma muutunud.

Ühesõnaga — vene keel ei meeldinud mulle sugugi, ma tundsin selle suhtes lausa füüsilist vastikust. See on silmatorkav, sest muidu olid võõrkeeled mulle alati meeldinud ja ma õppisin neid meelsasti. Nende õppimine polnud mulle ka mingi vaev. Mul polnud küll sugugi sellist fenomenaalset annet keelte peale, mille

poolest hiilgasid mu isa ning vennad Hermann¹⁰⁵ ja Gotthard¹⁰⁶. Isa tõestas seda oma noorusaastatel, kui ta määrati oma esimese koguduse juurde. See oli Haapsalu lähedal Noarootsis, mille elanikud olid rootslased, kuid isa ei osanud sõnakestki rootsi keelt. Seetõttu protesteerisid inimesed tema ametisse nimetamise vastu ja kui neid lohutati, et küll uus kirikuõpetaja juba rootsi keele ära õpib, vastasid nad ehtsa rootsi talupojahukusega: “Meie keelt ei suuda ükski võõramaalane ära õppida.” Neli nädalat hiljem pidas seesama uus õpetaja neile jutluse puhtas rootsi keeles, mispeale talunikud sõnasid, et uus kirikuõpetaja pidi küll rootsi keelt juba enne oskama ja tegi ainult sellist nägu, nagu ta seda ei oskaks. Vend Hermann oli gümnaasiumis kõige parem ladina ja kreeka keele oskaja, oskas ka täiesti arvestatavalt vene keelt — mis on üsna kõnekas —, ilma et oleks neist ühegi puhul end vähimalgi määral pingutama pidanud. Talle tuli see kõik iseenesest kätte ja hiljem, kui saatus oli teda õpetajana Łódźi paisanud, valdas ta juba aasta pärast poola keelt nii täiuslikult, et teda peeti sealsete sakslaste hulgas autoriteediks. Gotthard tõestas oma keeleannet sellega, kui ta valdas Eestimaal pastoriks olles eesti keelt nii suurepäraselt kui ei keegi teine [ametivend] sel maal, ning seda oskasid tänulikult hinnata ka tema talupojad. Kahjuks tuleb aga tunnistada, et üldiselt ei näinud meie maapastorid oma koguduste keele omandamisega küll piisavalt vaeva.

Kuigi ma perekonna keeleandest just märkimisväärselt osa pole saanud, ei saa ma ka väita, et oleksin selles suhtes päris andetu ning kahtlemata oleksin ma vene keele üsna pea ära õppinud, kui oleksin tahtnud. Aga ma ei tahtnud või õigemini: ma ei saanud seda tahta. Mitte et see keel ise oleks mulle inetu tundunud. Vene keele ebatavalist võlu selle kõlapildis, keelevormides ja väljendusviisides olin ma alati tunnetanud. Ka Vene kirjandus tundus mulle paeluv, niivõrd kui ma seda tundsin. Seda viimast aga

¹⁰⁵Suri saksa õpetajana Łódźis 1916. Tema ainus poeg, Łódźi saksakeelse ajalehe väljaandja, suri päriliku südamepuudulikkuse tõttu 40-aastasena just nüüd, kui ma neid mälestusi kirja panen (1938). *Autor*.

¹⁰⁶Oli Püha Anna kiriku pastor Peterburis, suri 1925. aastal linna-jutlustajana Bad Wildungenis. *Autor*.

paraku siiski kasinas mahus. Koolis loeti vähe, esmalt Krõlovi valme, siis midagi Puškinilt ja Lermontovilt, veel paari Žukovski luuletust, kõige rohkem aga Gogolit. Ülejäänud jäi eraviisiliselt lugemiseks, kusjuures esikohal oli Turgenev. Dostojevskist oli raskem aru saada — teda peeti ebasobivaks —, noorelt Tolstoilt tunti vaid ajaloolisi romaane. Hilisemat usulis-filantroopilist unistajat, Jasnaja Poljana pühakut polnud tookord veel avastatud. Nagu näha, polnud seda just palju, millega me tutvusime, kuid sellest piisas, et teada, mis on Vene kirjandusloome, ja ma polnud mingi erand, kui ütlen, et see tekitas minus huvi ja kohati isegi paelus mind. Mäletan, et lugesin Turgenevi romaani *Isad ja pojad* põskede õhetades 16-aastaselt. Ja ometi oli mingi tõke, mida ei olnud võimalik kõrvaldada ning mis hoidis mind vene keelega põhjalikult tegelemast nii, nagu oleks vajalik olnud selle keele tõeliseks valdamiseks. Mäletan, et kord pidin koguni meie kõigi poolt austatud direktor Köhleri ees vastust andma, miks minu tulemused vene keeles, erinevalt teistest ainetest, jätavad nii palju soovida. Vastasin, et see ei taha mul lihtsalt õnnestuda, mispeale ta soovitas mul palju ja kõva häälega lugeda, see olevat kõige paremaks abiks võõrkeele omandamisel. Ma ei võtnud seda juhatust kuulda, sest just seda ma ei suutnud. Ma peaksin ilma hädavajaduseta vene keeles kõnelema? Võimatu! Vene keel oli ju vaenlane, millest me olime juba poisikestena koolis aru saanud, ning selle vastu võitlemine oli meie eluülesanne. Rääkida vaenlase keelt, kui selleks pole mingit vajadust, oleks tundunud mulle vabatahtliku alistumisena, argpüksliku kapituleerumisena. Selles osas tegime väga selget vahet vene keele ja kõikide teiste keelte vahel. Näiteks eesti keelt rääkisime tihti ja meelsasti ka omavahel ning mõned meie hulgast, eelkõige “maakad”, olid isegi väikestviisi uhked, et rääkisid seda üsna maalähedaselt, talurahva kombel. Vene keel aga — ma ei suuda meenutada, et oleksime omavahelises suhtluses kas või kordki või isegi naljapärast seda kasutanud. Isegi need, kes oskasid vene keelt juba vanematekodust, ei kasutanud seda kaaslaste hulgas kunagi ja teised pidasid neid salamisi veidi kahtlaseks, nagu poleks nende saksameelsus päris puhas.

Minu jaoks osutus see kogemus tagantjärele väärtuslikuks ning õpetlikuks. See õpetas mulle kahte asja, mis ei pruugi sellele, kes pole midagi niisugust kogenud, päris mõistetavad olla. Esiteks — et rahvustunne on midagi elementaarset, looduse antut, see ei ole midagi tekitatut ega külgepoogitud. Ja teiseks — et see on lahutamatult seotud keelega, milles ta ka väljendub ja millest toitub. Rahvus ja rahvustunne pole midagi muud kui vajadus jääda iseendaks, jääda selleks, kes loomu poolest ollakse. Selle juurde kuulub aga esmajoonel keel. Keel ei ole suhtlemisvahend, milleks teda peab ehk ratsionalist, keel on olemuse väljendaja, sellena kogetakse keelt instinktiivselt ja vaagimata ning kaitstakse seda, kui keegi seda ründab.¹⁰⁷ See instinkt elab juba teismelises poisikluttides, see on 14–17-aastastel veelgi murdmatum, isegi kui mitte nii teadvustatud kui täiskasvanute puhul, kelle juures see võib mitmete pärssumuste ning mõtiskluste tõttu tuimeneda. Inimese vajadus olla päris tema ise pole ju kunagi nii tormiline ja trotslik kui just kasvuaastatel, mil teadvustub enda mina. See tõttu kohtas ähvardav sund venestuda juba neil aastail balti noorsoo hulgas kirglikku vastuseisu. See avaldus esmalt selles, et me ilmutasime vene keele õppimise suhtes visalt passiivset vastuseisu, mida meie vene keele õpetajad ei suutnud murda. Nad polnud meie silmis täisväärtuslikud, ja kui nad olid nõrga loomuga, mida ette tuli, koheldi neid häbematult halvasti. Kuidas küll me tegime elu raskeks oma heal Aleksander Nikolajevitš Fjodorovil!¹⁰⁸ Tema puhul oli iga loll temp, iga “skandaal” mitte ainult lubatud, vaid lausa kohustuslik ning tähelepanelikkusest ja usinusest polnud juttugi. Seejuures oli “Fitška” mitte ainult hea ja heatahtlik, vaid ka äärmiselt korralik, isegi eeskujulik inimene, täiesti saksa

¹⁰⁷Minu sõber, kirjanik Peter Zoege von Manteuffel [1866–1947] rääkis mulle sellega seoses ühe loo, mida ta ise oli kogenud. 10-aastane eesti poiske palub temalt, et Manteuffel õpetaks talle saksa keelt, ning küsimusele, miks ta seda soovib, vastab poiss nii: “Siis saan ma teise hinge.” *Autor*.

¹⁰⁸Aleksandr Fjodorov (Alexander Feodoroff; Feodorow; 1851–?), lõpetas Tartu ülikooli vene ja slaavi filoloogia alal 1873, koduõpetaja Moskvas ja Moskva ülikooli vabakuulaja 1873–1875, Tallinna Toomkooli vene keele õpetaja 1875–1878 ja vanemõpetaja a-st 1878. *Toim*.

haridusega ning Saksa kirjanduse vaimustunud austaja — mida ta ka avalikult ette kandis, küll mitte just hästi, sest peale ilusa hääle polnud tal suurt midagi välja panna. Tema meelsust iseloomustas aga see õnnetu armastus Saksa kunsti vastu piisavalt hästi. Me oleksime pidanud seda tunnustama, kuid tegelik olukord oli vastupidine, vaest Fitškat piinati armutult, nii nagu noored seda ikka teevad. “Cet âge est sans pitié”, ütleb Fénelon¹⁰⁹ õigusega. Kui ma ei saa sellele ka kahetsuseta tagasi mõelda, siis lohutab mind vähemalt mõte, et ohver ei kannatanud ehk nii väga piinade käes. Mul on kõva kahtlus, et ta märkas seda, et me tegime vahet tema isikul ja tema ametil, et meie vembud käisid ainult tema kui vene keele õpetaja pihta, samas ei olnud meil Aleksander Nikolajevitši kui inimese vastu midagi. Eraelus ei kohelnud me teda kunagi teisiti kui vaid austusega ja käisime näiteks kuulamas tema avalikke loenguid kui mitte just vaimustunult, siis vähemalt kohusetundlikult.

Niisiis juhtus, et ma mitte ainult ei õppinud koolis liiga vähe vene keelt — veel lõpueksamite kirjalikus töös tegin vähemalt viis korda ühe jämedaima õigekirjavea, millest Fitška suuremeelselt ja heatahtlikult mööda vaatas! —, vaid et hiljemgi tundus selle ilusa ja huvitava keele omandamine mulle kõlbeliselt võimatu. Vene keele õpetamist toetati ametlikult, tuli ju saavutada, et me ei oleks enam sakslased, vaid et meist saaksid venelased. Kahtlemata oli vale vastata sellele kangekaelse eitusega. Kahtlemata oleks olnud targem õppida keel ära nii hästi kui võimalik, juba ainuüksi seepärast, et suuta lihtsamalt ja mõjusamalt pidada võitlust Vene võimude, ka ajakirjanduse vastu. Nii targad olid aga vähesed ja neile, kes seda olid ning oma lastele näiteks vene hoidjad ja koduõpetajad võtsid, vaadati kõõrdi. Küllap peitus selles nõrkuse või ebakindluse tunne, mida ei tahetud endale tunnistada. Kardeti aja jooksul harjumisega end ära rikkuda. Kardeti, et venelaste tihti-peale nii võluv armastusväärus või isegi nende suurem vaimne paindlikkus — mida oleks veelgi vähem endale tunnistanud — raputab sisemiselt nii läbi nagu mõni nakkushaigus, kardeti võõrdu-

¹⁰⁹Pr k see vanus on halastamatu. — François Fénelon (1651–1715), Prantsuse peapiiskop ja kirjanik.

da võitlusest ja mitte näha enam vaenlast vaenlasena, kui lastakse end kaasa tõmmata temaga sõbrustamisest.

Räägin seda kaudses kõneviisis, sest see, mida ma kirjeldan, ei ole minu isiklik arvamus, see oli minu noorusajal läbinisti valitsev mõtteviis alates sellest, kui Carl Schirren¹¹⁰ oma kuulsas *Liivimaa vastuses* (1867¹¹¹) — mis maksis talle professorikoha Tartus ja sundis teda välja rändama — moskvalase Juri Samarini¹¹² rünnaku peale baltisakslaskonna vastu näitas, kus oli vaenlane. Tookord, rääkis mulle isa, oli hulk balti perekondi oma venelastest koduõpetajad lahti lasknud ning rangelt keelanud lastel kodus vene keelt rääkida, et “nad ei satuks ohtu muutuda venelasteks”.

Nii teadis minu põlvkond seega juba varakult, mis on rahvus ja rahvuslik võitlus. Seda võitlust õppis tegelikult pidama küll alles järgmine põlvkond, kes oli selle kõige sees; meie nägime seda aega alles tulemas, kuid ootasime seda ja arvasime end selle tarvis relvastuvat. Juba kahekümneselt oli meile vägagi selge, mida tähendab olla rahvusmeelne, kuigi me seda väljendit, niipalju kui mäletan, ei kasutanud. Meie ütlesime selle kohta “olla sakslane” ja arvasime teadvat, et see ei tähenda muud kui seda, mida Fichte

¹¹⁰Carl Schirren (1826–1910), baltisaksa ajaloolane, Tartu ülikooli geograafia ja statistika eradotsent 1856, professor 1858–1863, Vene ajaloo professor 1863–1869; Õpetatud Eesti Seltsi esimees 1861–1863, auliige 1869, *Dorpater Tageblatt*’i toimetaja 1862–1864, tsensor 1864–1869, vallandati ülikoolist 1869, Kieli ülikooli ajaloo professor 1874–1907. *Toim.*

¹¹¹Carl Schirreni *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin* ilmus tegelikult 1869. aasta mais. *Toim.*

¹¹²Juri Samarin (1819–1876), Vene publitsist, filosoof, ajaloolane, ühiskonnategelane ja slavofiil. Liivimaa talupoegade elukorra korraldamise komitee asjaajaja abiline Peterburis 1846, Riia omavalitsuskorraldust uuriva revisjonikomisjoni liige Riias 1846–1848, a-st 1853 erus, a-st 1864 elas põhiliselt välismaal. Avaldas 1868. a Prahast pamfleti *Läänemere-äärsed Vene maad. Esimene köide. Läänemere-äärsed Vene maad käesoleval hetkel* (Русское Балтийское поморье. I. Русское Балтийское поморье в настоящую минуту), milles kritiseeris Balti erikorda ja privileege, nõudis nende kaotamist ja Baltimaade sidemete tugevdamist Venemaaga. *Toim.*

mõtles oma palju korratud ja tihti valesti mõistetud väljendiga “Olla sakslane ja omada iseloomu on üks ja seesama”. Iseloomu omada ei tähenda aga muud kui iseendaks jäämist, mõtlemiseks ning tegutsemiseks tõukejõu ja mõõdu leidmist mitte väljastpoolt, vaid seestpoolt, endale omasel viisil. Me tahtsime jääda sakslas- teks, sest see oli meie olemise viis ja me oleksime tundnud end kõige hullemal kombel väärastununa, kui oleksime tahtnud olla midagi muud või saada kellekski teiseks. See mõtteviis väljen- dus sõnades, millega rüütelkonna peamees krahv Woldemar Tie- senhausen põhjendas 1889. aasta Eestimaa maapäeval keeldumist mõelda Toomkooli vabatahtliku venestamise häbematu nõudmise üle. See sõnum oli mõeldud kõrgemale poole ja kõlas umbes nii: “Meid ei juhi mitte trotsiv allumatus, vaid soov olla toeks impee- riumile ja selle valitsejale; sest toetuda võib ainult kindlale kepile, mitte painduvale kõrrele.”

Muidugi lisandus sellele veel midagi. Meil oli tunne, et lasku- me kultuuri ja moraali mõttes allapoole, kui teeme järeleandmi- si venemeelsusele. Nii mõnegi puhul võis see olla seotud paraja annuse üleolekuga, kuid põhimõtteliselt oli see siiski õigustatud. Seda, et vene ühiskond jäi tsiviliseerituse tasemelt saksa, ka balti omast kaugele maha, ei saanud eitada ning see oli loomulik, sest oli ju lääne tsivilisatsioon hakanud sinna tungima alles vaevalt kahesaja aasta eest. Haritud kodanlikku seltskonda saksa mõistes veel ei olnud. Mõni rikas kaupmehemaja vähestes suurlinnades ei moodustanud veel seltskonda. Nii palju kui sellest üldse rääkida saab, koosnes seltskond peaaegu eranditult aadlist ja ametnikest, ning mis puutub haridusse, siis on ilmselt piisavalt kõnekas see, et tõelisel Venemaal (ilma Poola, Soome ja Läänemere provintsi- deta) oli 1890. aastate paiku 100 miljoni elaniku kohta vaid seitse ülikooli ning vaimulikke ei arvatud seltskonna hulka kuuluvaks. Tõelist haritust võis kohata vaid väga õhukese kihi puhul pealin- nades. Hoopis suurem oli aga vahemaa moraal, nagu meile tun- dus. Üksikud säravad erandid ei muutnud selle juures midagi, et venelastel laiemalt võttes puudus kategooriline imperatiiv, mis oli saksa moraalimõistete selgrooks. Venelaste juurest ei tasunud ot- sida kohusetundlikkust, innukust tegutseda üldsuse heaolu nimel ega ausust, kui aga midagi sellist kohati, oli see üllatav. Need on

nii tuttavad, nii üleüldiselt tunnustatud, ka venelaste endi mööndud asjad, et mul ei pruugi sel pikemalt peatuda. Loomulikult käib jutt 1890. aastate Venemaast. Nii see maa kui ka rahvas tegid järgneva veerandsajandi jooksul edusamme, mõnes valdkonnas kogeti isegi kiiret edenemist, ja maailmasõjaaegne Venemaa polnud enam minu noorusaegne Venemaa. Baltisakslaskonnale jäi ta aga võõraks.

See oli see, mille vastu kõik minus tõrkus — saada kellekski teiseks, kui ma olin, saada millekski väiksemaks, kui ma võisin olla. Sellest pääsemiseks oli vaid üks tee — välja rännata. Sellest rääkisid tookord paljud, kuid vaid vähesed tegid selle teoks. Nende väheste hulka kuulusin mina. Selle eest, et see mul võimalikuks osutus, võlgnen tänu oma Tartu üliõpilaskorporatsioonile. Korporatsioon (õigemini küll kaasmaalaskond) Estonia, kuhu kuulusin ja mille esimees olin olnud 1887. aastal, oli kogunud tänu laekahoidja osavusele aastate jooksul rahavaru, mis lubas maksta stipendiume õpingute jätkamiseks välismaa ülikoolides. Mina olin teine, kes sellest kasu lõikas, kui pärast kaheaastast koduõpetajaks olemist 1890. aasta septembris Saksamaale läksin. Esmalt Berliini, et alustada taas õpingutega, kuid juba siis kindla otsusega mitte enam tagasi pöörduda.

Ma ei teadnud, mida ma tegin; kahtlen, kas mul oleks jätkunud selleks julgust, kui oleksin seda teadnud.

Väljarändamine tähendab kahte asja. Esiteks tähendab see enda lahtirebimist kodumaast. Mida see endast kujutab, seda arvasin ma teadvat. See osutus mulle väga raskeks, sest rippusin kogu hingega oma kodumaa, selle looduse ja inimeste, selle kommete ja institutsioonide küljes, kogu selle olemise küljes. Hiljem tuli mul veel nii mõnigi kord hüvasti jätta ja ükski kord ei läinud see ilma igatsuseta, nii mõnigi kord oli see vägagi valus. Sellise enese lahtirebimisega nagu 1890. aasta sügisel ei ole aga miski võrreldav, isegi mitte lahkumine Itaaliast, mida ma pidin kaks korda läbi tegema. Minagi tunnen koduigatsust selle jumaliku maa järele, koduigatsust, mille kohta Jacob Burckhardt¹¹³ ütleb, et see

¹¹³Jacob Burckhardt (1818–1897), Šveitsi kunstiteadlane, Baseli ülikooli ajaloo- ja kunstiajaloo professor 1858–1893. *Toim.*

“on tihti uinunud olekus, kuid ei sure kunagi”. Koduigatsus Vana-Liivimaa järele, nagu see toona oli, kui ma sealt lahkusin, oli aga ärkvel iga tund, on seda seniajani ja on nii minu viimse hinge-tõmbeni. “Oh kodumaa, vana kodumaa, kuidas teed sa küll süda-me raskeks!”¹¹⁴ Selle värsi meloodia läbib mu elu ja kõlas mul kõrvus ka mu kõige õnnelikumatel hetkedel, küll vaikselt ja vaid minule kuuldavalt, aga mitte iial märkamatuks jäädes.

Lahkumine oli raske ja ometi oli see vaid pool sellest, mida tähendab väljarändamine. See ei tähenda ainult kodumaa maha-jätmist, see tähendab ka uue kodumaa leidmist võõrsil, ja see on asja raskem pool. Mida see endast kujutab, seda ma ei teadnud ega võinudki teada. Ja see oli minu õnn. Mil määral mul õnnestus sellestki üle saada, see tuleb nüüd jutuks.

II. RÄNNUAASTAD

Saabusin Berliini 1890. aasta septembris, täis uudishimu ja ootust kõige selle suhtes, mida näen ja kogen. Esimesed muljed olid vastuolulised ja segadust tekitavad, nende korrastamine ja selitamine võttis aega. Mitte et suurlinn iseenesest oleks provintslasele üle jõu käinud — ma tundsin ju Peterburi ja pidin endale kohe tunnistama, et isa vennal, kes oli kõrge kohtunik Peterburis, oli olnud õigus, kui ta mulle tähendas, et Venemaa pealinn ületab suurejoonelisuselt Saksa oma. Nii see tõepoolest oli. Berliin oli ju alles hakanud end välja arendama ikka veel provintsslikku laadi maakonnapealinnast, ja agarust, millega seda tehti, oli kõikjal tunda. Selles oli siiski midagi köitvat, kõikjal valitses elu ja liikumine, ning kui see ka ühel rahu ja loidusega harjunud idast tulnul veidi hinge kinni võttis, siis oli selles ometi tunda progressi värsket hingust. Inimesed olid sellest teadlikud ning näitasid seda välja, nad ei teinud oma kindlast usust tulevikku mingit saladust — seisti küll veel alles arengutee alguses, kuid selles, et see tee peab viima ja ka viib kõige suurematesse kõrgustesse, ei kaheldud. Üks vanem ülikoolikaaslane, meedik, keda ma Berliinis kohtasin, kin-

¹¹⁴“O Heimat, alte Heimat, Wie machst das Herz du schwer!” — Saksa luuletaja Joseph Viktor von Scheffeli (1826–1886) värsid.

nitas mulle: “Pariisis ja Viinis öeldi mulle, et ma oleksin pidanud nägema neid linnu kümne, kahekümne aasta eest, siin öeldakse — tulge kümne aasta pärast uuesti, siis saate alles midagi näha!” Kui selle toimeka püüdlemise juures vaid maitsekus nii palju poleks kannatanud! Hamburgi muuseumidirektori Pauli¹¹⁵ hävitav hinnang pidas toona paika — ta oli nimetanud “moodsat Berliini Saksamaa maitsetuse keskuseks”. Esmapilgul valmistas kõige suurema pettumuse ja mõjus rõhuvalt linna üldilme lootusetu kainus — majad olid ehitatud ühe mustri järgi, reastatud üksteise kõrvale täisnurkselt ristuvate tänavate ääres, justkui kannaksid nad kõik templit “kasulik”, sekka mõni pealetükkivalt “ilu” poole püüdlev ehtis, mis tegelikult aga vaid väliseks krohviks ja ilutsemiseks osutudes mõjus seda solvavamalt. Üldmuljet ei parandanud ka Brandenburgi värava ja raekoja vahele jääv kvartal ning isegi Tiergarten ei suutnud oma toonases metsistunud olekus rahuldust pakkuda, kui tahes tänulik ka selle tükikese looduse eest läbinisti kunstliku “loomingu” keskel olema oleks pidanud. Ei, 1890. aasta Berliinil polnud tõepoolest erilist võlu ja see, kes tuli nagu mina vanast hansalinnast, kus kivid jutustasid aastasadadest, ei saanud sellest värskelt valmis visatud uusehitisest mingit rõõmu tunda. *Berlin est très factice*,¹¹⁶ ütles mulle veidi hiljem üks haritud ja tark prantslanna. See ütlus tabas tookord — praegusest ma ei räägi — kümnesse. Selle kunstlikkuse sümbolina tajusin ja tajun veelgi lokaalide esiseid “aedu”, mis tõsteti igal hommikul uuesti välja, et luua kujutlust “loodusest”, mida sel moel asendada püüti. Mida kainestavamalt, et mitte öelda külmust tekitavalt mõjus linnapilt, seda enam imponeeris muu. Milline puhtus, milline kord ja läbimõeldud otstarbekus kõikides avalikes hoonetes ja rajatistes! See oli see, mis oli avaldanud kõige sügavat muljet juba piiri ületamisel — Vene poolel kõik korratu, kasimatu, selgusetult segi ja hooletusse jäetud, siin aga kõik puhas, selgelt paigas, punktipealt täpne ja korrastatud. Wirballeni¹¹⁷ räpa-

¹¹⁵Gustav Pauli (1866–1938), Saksa kunstiajaloolane, Bremeni kunstimuuseumi direktor 1905–1914, Hamburgi kunstimuuseumi direktor 1914–1933. *Toim.*

¹¹⁶Pr k Berliin on väga kunstlik.

¹¹⁷Leedu k Virbalis.

ses raudteejaamas pidi reisija üksjagu saatuse hoolde jäetuna ekslema pesemata, halvasti riides ja ebaviisakate ametnike vahel ning võis olla rõõmus, kui sai passi ja pagasi õigel ajal kätte. Hilisematel aastatel, kui mul oli juba küllaldaselt reisikogemusi, oleks mul pass ükskord peaaegu kaotsi läinud, sest kontrolliv ametnik oli suvatsenud mu nime valesti lugeda. Eydtkuhnenis võis seevastu pärast kogu öö kestnud sõitu tunda end ümbritsevas puhtuses värskena justkui pärast kümblust ja tõstetuna ühtlasi inimkonna kõrgemale astmele tänu suhtlemisele viisakate, sõjaväelaslikult korrektsete ametnikega, kes kandsid hästiistuvaid vormirõivaid. See, kes 1890. aastal Venemaalt tulles Preisimaa piiri ületas, sisenenes paremasse maailma — sel piiril pörkusid nähtavalt kokku slaavi-mongoli poolkultuur ja saksa-õhtumaine kultuursus. Minu kõige elavamate mälestuste hulka kuulub see esimene Vene-Saksa piiri ületamine 1890. aasta septembris, mil ma puutusin juba esimesel tervitusel nii muljetavaldavalt kokku saksa olemuse valitseva joonega, ja mitte kunagi pole ma 1918. aasta kokkuvärsimise alandust tunnetanud nii kibedalt kui 1923. aasta sügisel, kui ma vahepeal juba lätlaste linnaks saanud Riist tulles taas samas kohas Saksa pinnale astusin: erinevus ida ja lääne vahel oli minema pühitud, Saksa raudteejaam ei näinud välja parem, isegi mitte teistmoodi kui teisel pool, see tähendab varasemalt Vene, nüüd Leedu pinnal. Nii ei jäänud see, jumal tänatud, küll kauaks, kord ja puhtus seati kohe uuesti jalule, kui saksa rahvas end taas leidma hakkas.

Saksa-Vene või lääne-ida kontrastil, mida võis piiril kogeda, oli aga veel teinegi pool, mis ei avaldanud sugugi vähem muljet ning sellest hetkest alates kinnitas ja kinnistas seda iga kogemus, pealegi iga päev ja lausa iga tund. Vene raudteel oli reisija sõna otseses mõttes härra, vagunisaatja oli teener, kes võttis temaga kõneldes sisse vastava hoiaku — oli ju pöördumisel *barin* hoopis tõsisem tähendus kui värvitul saksa *härnal*. Saksa pinnal muutus olukord vastupidiseks — õige pea võis märgata, et ametnik oli ülemus, kes võis nõuda kuulekust ja kelle ees tunti, vähemalt sisemiselt, kiusatust seista sirgelt. Lisaks veel saksa kokkuhoidlikkus, mis püüdis selle poole, et võimalikult kõik kohad ära kasutada, samal ajal kui laiemates Vene vagunites jäi põhimõtteliselt

osa ruumist, enamasti pool, täitmata. Sellest tundest ei saanudki enam lahti, kõik, mida silm nägema ulatus, peaaegu iga samm meenutas seda, et oldi alam ja tuli käituda eeskirjade järgi. “See on keelatud!” — kui tihti torkas mõne ametniku sõrm koos selle ütlusega lausa näkku! Tartus olime laulnud Saksamaast kui “vabaduse maast” — nüüd tundus aga peaaegu, et olime tsaari ikke all vaat et vabamad olnud. Vabadus, sa keele kõige rohkem kurjasti kasutatud sõna, mida sa õigupoolest tähendad? Iga aeg ja iga maa, iga rahvas ja iga seisus annab sulle oma tähenduse ning lõpuks sarnaned sa vikerkaarega, mis helendab ainult seni, kuni sellega distantssi hoitakse, ja kaob, kui teda haarata püütakse. Iga tahes seda vabadust, millest meie Saksamaale mõeldes unistanud olime, siin küll ei olnud ja kui sakslased end vaba rahvana tundsid, siis oli nende vabadus teist laadi. Kui ma hiljem püüdsin kujutada ette mõnd ligilähedaseltki sobivat pilti, mis iseloomustaks elu Saksamaal üldiselt, meenus mulle alati tahtmatult minu esimene rongisõit Eydtkunenist Berliini: energiliselt “kohusetruu” ametniku käsualusena oli mul parasjagu niipalju ruumi, kui oli vajalik istumiseks ja “lubatud” käsipagasi jaoks. Samamoodi oli lugu kõikide kaasreisijatega ja neile tundus see täiesti loomulik. Aga rong sõitis punktipealt minema ja jõudis samavõrra täpselt kohale. Kui jõudsin selgusele tundes, mis mind seejuures valdas, siis polnud see mitte niivõrd vabaduse, kuivõrd ühetaolisuse tunne.

See viimane on heaks lähtekohaks, et kirjeldada oma muljeid saksa inimestest, nii nagu ma neid toona nägin, muljest, mis sellest hetkest peale aina kinnitust leidis ja süvenes. See vaatlus püüab edasi anda seda, mida ma kogesin esmakohatumisel pooleldi alateadlikult ning mis omandas teravamad piirjooned alles hiljem, rikkalikuma kogemuse läbi, selginedes kindlaks äratundmiseks nii nagu fotoülesvõte, millest alles pärast hilisemat töötlust tekib pilt, mis oli olemas algusest peale, kuigi veel nähtamatuna. See, mis mulle Saksamaal nii uue ja võõrana tundus, oli inimeste ühetaolisus. Seda, et nad ühesugused ei olnud, märkasin ma muidugi, aga nende olemuse erinevused olid justkui kaetud ühesuguse värvitooniga nagu värvitu tindiga; kodumaises ümbruses polnud ma midagi sellist kogenud. Seejuures tundusid nad

ise eristamisele vähe tähelepanu pööravat, kuid neile polnud oluline mitte nende isiksus, vaid hoopis miski muu — omavahelises suhtlemises rõhutasid nad ametiastet ja tiitlit viisil, millega tuli alles harjuda. Minu kodumaal oli tavaks kõnetada tiitliga peale “doktori”, s.t arsti, ja pastori vaid kõige kõrgemaid võimukandjaid, nagu näiteks rüütelkonna peameest ja maanõunikku. Kooliski kasutati sellist pöördumist ainult direktori puhul, kõik teised õpetajad, isegi kui neil oli doktorikraad, olid lihtsalt “härra see-ja-see”, meile poleks kunagi pähe tulnud öelda “härra vanemõpetaja”. Saksamaal oli viisakuse juurde kuuluvaks esmaseks kohuseks teada vestluspartneri väärikat tiitlit ja kasutada seda kõnetamisel igal võimalikul juhul, nii nagu vene keeles tuleb teada ja kasutada vastaskõneleja isanime, kui ei taheta teda solvata.

See ilming ärgitas mind tihtipeale selle üle mõtisklema. See, et inimestel on tiitlid, kõrgemad ja madalamad, ja et nad neid hinnata oskavad, ei käi mitte ainult Saksamaa kohta, kuid kusagil mujal ei anta sellele nii suurt tähtsust. Itaallased nimetavad küll üksteist ordeniklasside järgi *cavaliere* ja *commendatore*, kuid seda rõhutamata, tiitel jääb lihtsalt tähtsusetuks ilustuseks. Prantsusmaal, sel *égalité* päritolumaal, on iga mees *monsieur*, Inglismaal, kus aadliseisuse astmed ja ordeniklassid on väga kindlalt välja kujunenud, kaovad nad suhtlemisel tavalise pöördumise *sir* taha, kui tegu pole just lordiga. Kust on pärit see Saksamaale omane tiitlikultus, mis on elanud üle kõik revolutsioonid ja isegi nende vormilise ärakaotamise? Õnnetul 1919. aastal heideti kõik tiitlid kui vana halva aja jäänukid üle parda, kuid üleöö olid nad tagasi “ametipositsioonide” tähistustena ja koguni suuremal määral — mida madalamal astmel, seda suurema innuga neid kasutati. Sakslasel on ilmselt vajadus näha oma kaasinimest mitte kui üksikisikut, vaid kui mingi klassi liiget või esindajat, ja ta tahab, et ka teda ennast sellisena nähtaks. Just väikesele mehele — ja mitte vähem naisele — on mingi ametinimetus pärisnime juures lausa eluliseks vajaduseks. See, kellel pole tiitlit ehk mitte mingit “ametlikku templit”, on sakslase silmis vaid poolik inimene ning ta püüab seda viga iga hinna eest parandada. Nii lugesin ma kord ühe tube välja üürinud proua majauksel nimesilti “Eli-se N., ametnikulesk” — õnnis kadunuke oli olnud raekojas tee-

ner. Ja häda sellele, kes unustab vestluses ametnikuga tiitlit kasutada! Ühe kuurordi promenaadil jõudsid mu kõrvu kahe seal vestelnud härrasmehe jutust nõrdimust väljendanud sõnad: “Oleks Mol nimetanud mind “härra arvepidamisinõunikuks”, aga ei, ta ütles mulle lihtsalt “härra Schmidt”.”¹¹⁸ Solvunu murdekeel näitas, et tiitliha pole mitte ainult Põhja-Saksamaa ega isegi ainult Preisimaa endeemiline haigus, ja kui ma ei eksi, esineb seda veelgi rohkem Lõuna-Saksamaal, ning eriti levinud oli see omaaegses Austrias.

Kust see tuleb? Milline batsill seda tekitab? On see õndsas väikeriikluse pärand? Igal juhul on see vana, sest juba Kant nimetas Saksamaad “tiitlimaaks”. Igiomaselt saksalik ja seejuures just ühiskonna kõige madalamates kihtides kõige paremini arenenud on seejuures rangus, millega ametiredeli võsused eristatakse. Tsaari-Venemaal visati nalja ametnike hierarhia 14 klassi üle, Saksamaal polnud neid nii palju, see-eest võeti neid aga hirmtõsiselt. Kui tõsiselt, seda oli mul võimalus kogeda, kui pidin 1920. aastal Tübingenis prorektorina juhtima üht komiteed, mis tegeles ülikooli ametnike ja teenistujate paigutamisega uude palgaastmete tabelisse. Istung koos lühikese lõunapausiga kestis kella üheteistkümnest ennelõunal kuni kella kaheni öösel, sest isikkoosseisu esindajatel — see oli ju ajal, kui ettevõtte töötajate esindused ettevõtte juhtimises osalesid — oli raskusi üksmeele leidmisega. Mitte et inimesed neile mõeldud palgaastmega rahul poleks olnud! Raskus seisnes hoopis muus: sekretär ei tahtnud olla samas klassis ülikooli ülemkorralvuriga ega kütja koristajaga. Meil oli peaaegu tunne, et oleme suutnud selle võrrandi lahendada, kui meil õnnestus tublisti pärast keskööd leida rühmitusalus, millega kõik asjaosalised rahule jäid.

Kas see sakslaste omapära on neile varasemate suhete kaudu pikkade aastakümnete, võib-olla koguni aastasade jooksul külge kasvatatud, niisiis fenotüüpne? Mul on kiusatus pidada seda millekski enamaks, algupäraseks ja elementaarseks, mida olud ja harjumused on kujundanud ning võimendanud, sest see väl-

¹¹⁸Sks k “Net ei Mol hett er mi “Herr Rechnungsrat” g’nennt, alls nummet “Herr Schmidt”.”

jendub selgesti juba 13. sajandil Saksi peegli¹¹⁹ seisustetahvilil ja keskaegse ühiskonna hierarhias. Nii Inglismaal, Prantsusmaal kui ka Itaalias kehtisid üldjoontes samad seisustevahelised suhted nagu Saksamaal, ja ometi ei tundnud nendes maades keegi vajadust jaotada vabad ja mittevabad nelja ning riigiseisused keisrist kuni vabahärra *Aftervasall'* ini¹²⁰ seitsmesse klassi, nii nagu pidas hädavajalikuks härra Eike Reppichaust Saksa kohtunike ja kohtukaasistujate tarvis.

Kõik see võib panna küll kahtlema, kas kunagi õnnestub Saksamaalt tiitlikultust eemale peletada. On hullemaidki asju, kuid heade hulka see omadus küll ei kuulu, on ju selles midagi isiku enese väärtust alahindavat. Mul — ja siinkohal võib mind võtta kui kõigi baltlastest kaasmaalaste eest kõnelejat — polnud sellega lihtne harjuda ja vastikuks on see mulle jäänud seniajani. Seetõttu tundsin üpris suurt rahulolu, kui mul õnnestus 1927. aastal takistada Tübingeni ülikooli professoritele salanõuniku tiitli andmist — ainus Saksa ülikool, kus midagi sellist seni ei eksisteerinud. Sel puhul kasutasin esimest ja viimast korda ka intriigi. Olgu mulle vabanduseks ettevõetu hea eesmärk ja selle edukus.

Olen vahepeal teemast kõrvale kaldunud ning pöördun nüüd tagasi muljete juurde, mida *nuovo pellegrin*¹²¹ Dante *Jumalikust komöödiast* Saksamaal ja Saksamaalt omandas. Üks tugevamaid muljeid tekitanud silmapilk, mis sellisel kujul elus enam kunagi ei kordunud, on mulle sügavalt mällu sööbinud — ja nimelt, kuidas ma esimesel hommikul Berliinis ärgates kuulsin akna all kiviraiujat laulmas “Oled peaaegu kolmkümmend aastat vana ja mõndki tormi näinud”. Imeline! Siin rääkisid päevilised saksa keelt, oskasid saksa luuletusi ja laulsid saksa laule. Ma olin tõepoolest sakslaste maal ja saksa rahva hulgas. Selle mõttega kaasnevat õnnetunnen veel praegugi, rohkem kui viiskümmend aastat hiljem.

¹¹⁹Saksi õiguspäevik ehk Saksi peegel (*Sachsenspiegel*) on Reppichau külast pärit Eike von Reggow (u 1180 – u 1233) koostatud feodaalse tavaõiguse kogumik.

¹²⁰S.t all-lääni omanikuni. *Toim.*

¹²¹It k uus palverändur.

Aga... Ja see “aga” ei jäänud tulemata. Mida rohkem ma sakslaste hulgas liikusin, seda selgemaks mulle sai, et nad olid teistsugused kui mina. Me rääkisime küll sama keelt, selge see, kuid oli silmapilke, mil tundsin kiusatust mõelda, et see on meil ka ainus ühine omadus. Siin ei olnud mitte ainult teised käitumisnormid, vaid neid oli ka palju rohkem — rohkem, kui ma olin harjunud, ja minu meelest ka rohkem, kui neid vaja oleks olnud; tihtipeale räägiti väga valjusti, naerdi veelgi valjemini ning naerdi meelsasti oma naljade peale, mida mõnuga korraldi, siin mõeldi ning arutleti tihtipeale hoopis teisiti. Eriti torkas mulle peagi silma see, milline osa oli vestluses rahal. Minu senises keskkonnas seda ei olnud, heas seltskonnas rahast ei räägitud, välja arvatud juhul, kui see osutus vältimatuks, ja ka siis tehti seda võimalikult rõhutamata ning kuidagimoodi ümbernurga öeldes. Siin paistis kõik keerlevat raha ümber, seda võeti igal võimalusel häbenemata jutuks ja restoranis kostis kõrvallaudadest söögi ajal kõrvu aina sõna “mark”, öeldud välja mõnuga, isegi teatud iharusega, see kõlas nagu *Marrik*. Küllap oli enamasti tegu ärimeestega, kes mind ümbritsesid — neid oli ilmselt palju kordi rohkem, kui ma olin harjunud neid nägema kodumaal. Selgituseks sellest aga ei piisa — kodus ei rääkinud nii ka kaupmehed, kellega meiesugune suhtles. Tasapisi taipasin — kogu saksa keelt kõnelev seltskond, kelle keskel pidin nüüd elama, ei kattunud selle seltskonnaklassiga, kuhu olin seni kuulunud, kus olin üles kasvanud. Siinne seltskond vastas kihile, kellest me polnud siiani üldse hoolinud. See oli keskklass, mis ei tulnud baltisaksa seltskonna jaoks arvesse, sest tegu oli harimatu ja vaid pooleldi või üldse mitte saksa kogukonnaga. Mu kodumaal polnud see ka nii arvukas, sellest seltskonnast võis vabalt üle vaadata. Siin hõivas ta aga argipäevasel elulaval kõige suurema ruumi, siin mängis ta elu pealispinnal peaosa, siin oli ta võrreldamatult haritum ja ulatus seetõttu palju rohkem ringkondadesse, keda meil nende hulka ei arvatud. Siin kuulus keskklassi hulka ka nn intelligents, nagu ma peagi tõdeda võisin. Viimane ilmutas end mõtlemisviisis, esinemises ja üldises käitumises keskklassi — küll kõrgema keskklassi osana, samal ajal kui meie, balti literaadid, pidasime kodumaal end kõrgklassi hulka kuuluvaks. Niisiis tuli Saksamaal harjuda sellega, et seal

paikneti seltskondlikus mõttes aste allpool, kui oldi harjunud kodus.

Võttis aega, enne kui sellega harjusin ja õppisin täielikult hindama väärtusi, mis peitusid saksa keskkiihis esmalt võõristava ja mitte alati just vastuvõetava kattevarju all; kuni ma lõpuks mõistsin, et mõningatele erinevustele vaatamata kuulun siiski nende hulka, sest kultuurse käitumise elemendid, mõtlemine ja tunnetamine, vaimu koolitus ja tegutsemispõhimõtted olid nii siin kui ka seal välja kasvanud samadest juurtest, sest kõik oli — ühe sõnaga öeldes — saksa oma.

Loomulikult polnud kõiki erinevusi võimalik täielikult ületada, kunagi pole “maine kest lõplikult heidet”,¹²² ning see jäi mõjuma alateadvusesse, jäi mingi osa võõristustundest, mis oli tabanud mind esmahetkel. Küllap oli oma osa selles ka asjaolul, et kujutasime minu kodumaal Saksamaad ette liiga kõrgelennuliselt. Sellele ideaalile ei vastanud tegelikkus sugugi mitte alati ega saanudki seda enamasti teha ning nii tekitas see pettumust, millest polnud kerge üle saada, kui tahes ebaõiglane see ka oli. Me olime mõelnud Saksamaast liialt ülivõrdes ja see oli meie süü, kuid selle tagajärjeks oli see, et Saksamaa ei saanudki meile täielikult kodumaaks saada, vaid et siin võis lihtsalt elada, kui just liiga palju ei õpitud juurde seda, mis oli olnud võõras, ning püüti hoo pis unustada seda, mida oli seni peetud loomulikuks ja oluliseks. See ei kehtinud ainult minu kohta, kaugel sellest! Tean, et kõik balti “tagasipöördunud”, nagu nende kohta nüüd öeldakse, toona nimetati neid emigrantideks, tegid läbi sama, ning ma ei suuda meenutada, et oleksin kohanud nende hulgas kas või ühtainsat inimest, kes poleks mitte iial vaibunud koduigatsuse käes vaikselt kannatanud, kuigi ta väliselt võis näida kui tahes hästi riigisaksa eluga kohanenud olevat. Olgu siinkohal kõikide nende inimeste klassikaliseks näiteks Georg Dehio,¹²³ kunstiteadlane, muuseas

¹²²Johann Wolfgang Goethe, *Faust* II, 5, 11954–11955, tlk Ants Oras.

¹²³Georg Dehio (1850–1932), baltisaksa kunstiajaloolane, Müncheni ülikooli ajaloo ja kunstiajaloo eradotsent a-st 1877, Königsbergi ülikooli kunstiajaloo professor a-st 1883, Strassburgi ülikooli kunstiajaloo professor 1892–1918. *Toim.*

ka mu sugulane — Dehio üks vanaema oli nimelt samuti Haller ja Halleriks tunnistas end ka Dehio vahel pidavat. Georg Dehio, elanud Saksamaal 19. eluaastast saadik, leidnud siin viljaka tegevusvälja, mis saab osaks vaid vähestele, kogenud kõiki tunnustusi ja austusavaldusi, mida ta vähegi võis tahta, tunnistas mulle veidi enne oma surma, et ta ei kodunenud Saksamaal õieti mitte kunagi. Ta oli läbinisti sakslane, kuid tema kodumaaks jäi Eestimaa, vana Tallinn.

Kuidas seda nähtust seletada? Ma leian vaid ühe vastuse ja see on — me oleme tõesti pärit ühest teisest maailmast. Tark britt Sir Wilfrid Blunt,¹²⁴ kes õppis tundma Saksa elu noore diplomaadina Frankfurdi Liidupäeva juures, kirjutab oma tollaste vaatluste tulemusena päevikus: *Germany is bourgeois and its literature is bourgeois too.*¹²⁵ Inglasele pidi see silma torkama, sest tema maal mõtlevad kõik, ka üks lihtne mees, aristokraatlikult, kui ta just ei kadesta kõrgemalseisjat tema *rangi* pärast, vaid tunneb rõõmu ehtsast aadlist. *The highest thing I know is a Lord, but it must be a true Lord,*¹²⁶ ütles mulle mu inglise keele õpetaja, töölisperest pärit Londoni üliõpilane, kes pidas end sotsiaaldemokraadiks. Inglise aristokraatia oli osanud teha oma olemisviisi rahvale inimlikuks ideaaliks. Itaalias toimus sama veidi teisel moel, sest seal tahab iga mees võimaluse korral paista aadlikuna ja tihtipeale ta kas ostab või võtab oma võimutäiuses ise endale vastavad tiitlid, nagu *conte* või koguni *principe*. *Perchè non si chiama conte?*, küsis minult mu itaallasest sõber. *Perché non lo sono*, vastasin mina. *Sarebbe una bella ragione, metta solla sua cartolina “conte*

¹²⁴Wilfrid Scawen Blunt (Wilfred B.; 1840–1922), Inglise luuletaja, esseist ja rändur. Diplomaatilises teenistuses saatkonna sekretärina Ateenas, Frankfurdis, Madridis jm 1858–1869. Avaldanud mh oma päeviku pealkirjaga *My Diaries: Being a Personal Narrative of Events, 1888–1914 (I–II; 1919–1920)*. Toim.

¹²⁵Ingl k Saksamaa on väikokodanlik ja tema kirjandus on samuti väikekodanlik.

¹²⁶Ingl k kõrgeim asi, mida ma tean on Issand, kuid see peab olema tõeline Issand.

Haller” *e lo è!*¹²⁷ kõlas vastus. Ka Prantsusmaal pidavat seda ette tulema, nagu kinnitas mulle üks selle maa tundja, ja et Prantsusmaal püütakse üleüldiselt vähemalt näida kavalerina,¹²⁸ on teada. Mõlemal maal on aadlik käitumisnormide, esinemise ja meelsuse eeskuju. Saksamaal see nii ei ole, kodanlane suhtub aadlisse vastumeelsusega, mis on segu kadedusest ja trotsist, ning tõrgub temaga sarnanemast, ta tahab olla kodanlane ja ka näida sellena. Kust see pärit on? Miks pole Saksa aadel mõjunud rahvale samamoodi nagu teistes sama hierarhiaga maades? Saan vastata vaid nii, nagu ma vastasin vürst Eulenburgile, kui ta minult küsis, miks pole Preisi riigi aadel kunagi mänginud sama rolli mis Inglise aadel Inglismaal. Minu vastus vürstile oli: sest ta polnud piisavalt rikas. Juba keskaja lõpul olid Saksa linnad rikkamad kui maa-aadel, kes Kolmekümneaastases sõjas täielikult laostus.

Sellest ajast saadik olid aadel ja kodanlus riigiteenistuses võrdsed, ainult õukonna juures oli aadlil seltskonnas eeliseisund, muudes eluvaldkondades edastas aga aina rikkamaks muutuv linnakodanlus teda mitu korda. Kolmest omadusest, mis teevad Tocqueville'i järgi inimesest aadliku ehk *naissance, richesse et savoir vivre*,¹²⁹ puudus tal teine ja seetõttu tihti ka kolmas; eeskujuks ei saanud ta olla ja pretensioonikus, mida ta vaatamata sellele üles näitas, ärgitas vastupanule. Ulatuslik aadlitiitlite andmine ametnikele ja ohvitseridele tegi aadli olemuse hägustamiseks ülejäänud, nüüd muutus see pigem kõrgemaks astmeks riigiteenistuses. Saksa maailm aga oli kodanlik ja muutus selleks üha rohkem; 1890. aastal oli ta peaaegu täiesti väikekodanlik, mida ta tänapäeval enam ei ole, vähemalt juba pikemat aega nii väga ei ole. Meie balti maailm oli aga tekke, ülesehituse ja traditsioonide poolest aristokraatlik ning pidi seda olema, kui tahtis püsima jääda. Me vajasime aega, et leida endale koht kodanlikul Saksamaal, ja see ei õnnestunud mitte alati. Siit ka see palju kuulnud

¹²⁷It k Miks te ei nimeta end krahviks? — Sest ma ei ole seda. — See oleks hea põhjus kirjutada oma nimekaardile “krahv Haller” ja ongi kõik!

¹²⁸Saksa k *der Kavalier* tähendab nii naiste vastu tähelepanelikku ja viisakat meest, naise meespartnerit kui ka aadlimeest. *Toim.*

¹²⁹Pr k sünd, rikkus ja oskus elada.

etteheide, et me olevat kõrgid, etteheide, mille Max Weber kord vihahoos minu suhtes lausa süüdistuseks võimendas, kirjutades, et aristokraatidena me võisime tunda saksa olemuse vastu, mida ta nimetas “plebeilikuks”, vaid põlgust. Minus tekitas see sõna sedavõrd nõrdimust, et panin tema kirja põlema ning vastust saatmata katkestasin meie isiklikud suhted. Selles oli õiget ainult nii palju, et vaatamata suurimale austusele ja imetlusele Saksamaa vastu tundsin siiski puudust millestki, mis oli kuulunud meie jaoks kunagi sakslase mõiste juurde. Me ei tulnud nimelt mitte ainult teiselt maalt, vaid olime ka pärit teisest ajast — ajast, mis oli Saksamaal, kogu läänes ammugi läbi saanud, ajast — nagu ma juba eespool märkisin — enne 1789. aastat. Seetõttu oli meil nii raske Saksamaal end täiesti koduselt tunda. Võõral maal, võõras kohas võib sisse elada, kuid kas ka võõras ajas? Julgen sellele jaatavalt vastamata jätta.

Sisseelamist võõras linnas ei teinud kergemaks ka üsnagi arvukas kaasmaalaskond, kes nii nagu mina oli tookord otsustanud väljarände kasuks ning seadnud sammud muidugi esmalt Berliini poole. Tavatsesime kohtuda iga nädal reede õhtuti “baltlaste õhtul” lokaalis “Grosser Kurfürst” Potsdami silla juures. Sinna tulid ka varem välja rännanud, kes olid juba oma koha kätte võidelnud, teiste hulgas sellised korüfeed nagu Ernst von Bergmann¹³⁰ ja Adolf Harnack¹³¹. Vahetevahel tuli ka parun Eduard Ungern-Sternberg,¹³² ajalehe *Kreuzzeitung*¹³³ peatoi-

¹³⁰Ernst von Bergmann (1836–1907), baltisaksa kirurg, Tartu ülikooli kirurgiadotsent 1868–1871, professor ja kirurgiakliiniku direktor 1871–1878, seejärel kirurgiaprofessor Würzburgis ja Berliinis.

¹³¹Adolf Harnack (a-st 1914 von Harnack; 1851–1930), Tartus sündinud ja Tartu ülikoolis 1869–1872 õppinud baltisaksa teoloog, Berliini ülikooli kirikuajaloo professor 1888–1924, Preisi Teaduste Akadeemia liige 1890, Berliini Kuningliku Raamatukogu peadirektor 1905–1921, Keiser Wilhelmi Ühingu (hiljem Max Plancki Ühing) loojaid ja president 1911–1930.

¹³²Eduard Ungern-Sternberg (1836–1904), baltisaksa ajakirjanik, Saksa Riigipäeva liige 1884–1887, õppis Tartu ülikoolis 1855–1857.

¹³³Preisi kuningriigi ja hiljem Saksa Reichi päevaleht *Neue Preussische Zeitung*, ilmus Berliinis 1848–1939. Kuna lehel oli raudristi ku-

metaja. Need vanemad härrad olid aga loomulikult alati veidi üle kogu muust seltskonnast, uustulnukad neile ligi ei pääsenud, kui neil just mingeid erilisi sidemeid ei olnud. Nende õhtute korrapärane külastaja oli Theodor Schiemann,¹³⁴ tookord veel oma Berliini-aegse tegevuse alguses ning enda väärtusele vastava positsiooni pärast võitlev, alati tõsine ja vaikne. Seda elavamad olid vennad Buchholtzid, Arend — linnaraamatukogu bibliotekaar¹³⁵ ja Alexander, kes oli ajakirjanik¹³⁶. Nad olid alles lühikest aega Saksamaal, istusid aga juba kindlalt mugavatel ametipostidel ja seepärast kadestati neid salamis. Enamik inimesi olid aga lihtsalt hunnik õnnetust, tulevikumuredest rusutud, rohkem või vähem pettunud ning koduigatsusest haiged. Väike orkester oli nagu loodud selleks, et puhuda üldist nukrustunnet veelgi suuremaks. Kes tundis, et see tunne ohustab tedagi, tegi paremini, kui liiga tihti neil õhtutel ei käinud, ja nii tegin ka mina. Tänuga pean ma seda liiki inimeste esindajana tõdema, et enamik neist toonastest peavarjuta jäänutest leidsid varem või hiljem endale siiski

jutis, kutsuti ajalehte *Ristileheks* (Kreuzzeitung), mis oli aastail 1932–1939 ühtlasi lehe ametlik nimi.

¹³⁴Theodor Schiemann (1847–1921), baltisaksa ajaloolane, Viljandi Maagümnaasiumi õpetaja 1875–1883, Tallinna linnaarhivaar 1883–1887, seejärel lahkus poliitilistel põhjustel Saksamaale, Berliini ülikooli eradotsent, erakorraline ja korraline professor 1888–1914, a-st 1889 ühtlasi salajase riigiarhiivi arhivaar, Dorpater Landesuniversitāti kurator 1918.

¹³⁵Arend Buchholtz (1857–1938) oli Riia linnaraamatukogu bibliotekaari abi 1880, Riia linnaameti kantslei abitöötaja 1880–1882, notar 1882–1889, ühtlasi Riia linnakolleegiumi sekretär 1887–1889, Riia Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi raamatukogu bibliotekaar 1881–1889, nädalalehe *Rigasche Stadtblätter* väljaandja ja toimetaja 1881–1889. Berliinis a-st 1889, Berliini magistraadi teaduslik kaastöötaja 1890–1891, Berliini linnaraamatukogu bibliotekaar 1897–1923, ühtlasi enda rajatud raamatukogu juhataja 1906–1923. *Toim.*

¹³⁶Alexander Buchholtz (1851–1893) oli päevalehe *Rigasche Zeitung* kaastöötaja 1875–1880, peatoimetaja 1880–1889, ühtlasi nädalalehe *Rigasche Stadtblätter* väljaandja ja toimetaja 1878–1881. Asus 1889. aastal poliitilistel põhjustel Riist koos vennaga Berliini, päevalehe *Kölner Zeitung* kaastöötaja, telegraafiagentuuri Herold direktor 1890–1891. *Toim.*

koha. Rahvas ja riik ulatasid juba tookord idast tulnud abivajavatele rahvuskaaslastele ilma suurema kärata abikäe. Ma ei saa aga salata, et ei tea nimetada ühtki teist paika, mis teeks võõras-tele sisseelamise raskemaks kui Berliin enne 1890. aastat. See oli nii rõhutatult Berliin, sedavõrd asi iseeneses, mis nõudis niivõrd käskivalt endale allumist ja kuulekas olemist ega tulnud kellele-gi vastu, nii et algul võis end täiesti tõrjutuna tunda. Kahtlemata tuli see sellest, et Berliin polnud veel leidnud oma kohta suurlin- nana, kõnelemata maailmalinnast, ega mõistnud veel selle üles- andeid. Teistes sama suurusjärgu linnades, nagu Pariisis, Viinis, isegi Roomas, võis võõrana end juba üsna pea koduselt tunda, need paigad olid harjunud juba aastasadu võtma vastu võõraid ja kohtlema neid teretulnud külalistena. Berliinis puudus aga vaa- tamata kogu heale tahtele just see harjumus. Mul ei õnnestunud esimese Berliinis veedetud talve jooksul ajada sealsesse pinnases- se isegi mitte kõige õrnemat juurekest ja ma tean, et sama kehtib paljude, kui isegi mitte kõikide kohta, kes olid minuga sarnases olukorras. “Berliinis antakse endast kiiresti kõik,” ütles mulle üks vanem sõber oma kogemuse järgi. Linn oli juba liiga suur sel- leks, et teha isiklike sidemete loomist kergeks, inimestel polnud aega ja ilmselt nad ka kartsid salamisi, et uued tulijad muutu- vad neile koormavaks, ning nii suutsid nad vaevu varjata soovi tulijaist rutem lahti saada. Pealegi ei soodusta põhjasakslaste ja- he viisakus nagunii sidemete loomist. Pedantselt alalhoitud käi- tumine seltskondlikuks vormitäreks, mille esialgseks eesmärgiks oli olnud luua võõrastegi vahel ilma pikemata teatud suhe, teenis siin pigem eesmärki seda takistada. Seda meeldivamad olid ajuti- sed erandid. Kui südantsoojendavalt mõjus sundimatult sõbralik vastuvõtt, mis sai mulle osaks meie Toomkooli direktori venna Ulrich Köhleri¹³⁷ juures! Ta oli veetnud pool elu Ateenas, oli tul- nud alles hiljuti vana ajaloo professorina Berliini ning tema igas sõnas ja liigutuses ilmutas end tõeline maailmakodanik, kuid sam- mas ka tõelise südameharidusega mees. Tänuhikkusega meenutan

¹³⁷Ulrich Köhler (1838–1903), Saksa antiikajaloolane, Preisi saat- konna sekretär Ateenas a-st 1865, Strassburgi ülikooli ajalooopro- fessor 1872–1875, Arheoloogia Instituudi osakonnajuhataja Ateenas a-st 1875, Berliini ülikooli antiikajaloo professor a-st 1886. *Toim.*

ka lävimist Tehnikakõrgkooli kunstiajaloolase Eduard Dobberti¹³⁸ majas. Talle oli soovitanud mind tema naisevend Alexander Brückner, minu Tartu-aegne õpetaja. Selle elava, mitmekülgsete huvidega ja sooja südamega mehe ning tema abikaasa heatahtlikkust oli mul võimalus kogeda rohkem, kui ma olin ära teeninud. Sellised heledad laigud ekraanil lasid aga taustal veelgi hallimana paista. Nii kõlasid mul 1891. aasta märtsis Berliinist lahkudes kõrvus sõnad Schuberti “Talvisest teekonnast”: “Võõrana ma tul- lin, võõrana lahkun ma taas.” [---]

HIIMUMAAL SÜNDINUD MEES, KELLEST SAI 20. SAJANDIL ENIM LOETUD SAKSA AJALOOLANE

Johannes Haller sündis 16. oktoobril 1865 Hiiumaal Käina pastoraadis. Baltisakslaste jaoks tavapärasele haridusteele Tallinna Toomkoolis järgnesid ajalooõpingud Tartu ülikoolis, kaks aastat koduõpetajana ning venestamisest ajendatud lahkumine kodumaalt 1890. aastal. Pärast ajalooõpinguid Berliinis — linnas, mis talle koduseks ei saanudki ning mille kohta tal jätkus vaid teravat kriitikat — ja Heidelbergis suundus ta Rooma, kus uuris paavstlust ja konsiiliume. Järgnesid aastad Baselis, koostöö sealse ajalooeltsiga (Historische und Antiquarische Gesellschaft zu Basel), ajakirjanduslik tegevus. 1901. aastal avanes Hallerile raamatukoguhoidja koht Preisi Ajaloo Instituudis Roomas ning ta pöördus tagasi armastatud Itaaliasse. 1902. aastal aitasid sõprussidemed tal saada erakorralise professuuri Marburgi ülikoolis. Pärast abiellumist (1904) võttis Haller vastu kutse Giesseni ülikooli, kus tal korralise professorina oli võimalik õpetada keskaja ajalugu kogu selle ulatuses. Tema sealseteks suurimateks teeneteks peetakse ajalooseminari raamatukogu väljaarendamist ning Saksa keskaega käsitlevate allikmaterjalide olulise kogu (*Monumenta Germaniae Historica*) loomist. Giessenis sündisid ka pere neli last. 1913. aastal suundus Haller Tübingeni ülikooli, kuhu jäi kuni emeriteerumiseni 1932. aastal. Tübingenis jätkas ta tegelemist keskaja ajalooaga ning oli valitud üheks õppeaastaks (1918–1919) ka ülikooli rektoriks. Esimese maailmasõja päevil Hallerit tervislikel põhjustel rindele ei saadetud, see-eest oli ta aga väga viljakas publitsistikas. Tübingenis pühendus Haller lühikeseks ajaks kaasaja ajaloole, aastail 1922–1924 ilmusid tema raamatud *Die Ära Bülow* (Bülowi ajas-

¹³⁸ Eduard Dobbert (1839–1899), Peterburis sündinud, Tartu ülikoolis ajalooõpingutega alustanud ning Saksamaale siirdunud Saksa ajaloolane ja kõrgkooliõppejõud, Berliini Tehnikakõrgkooli rektor 1885–1886.

tu) ja *Aus dem Leben des Fürsten Philipp zu Eulenburg-Hertefeld* (Vürst Philipp Eulenburg-Hertefeldi elust), ühtlasi pidas ta loenguid uuestast ajaloost ja võttis sõna kohaliku hariduspoliitika teemadel. Halleri tervis halvenes 1929. aastal ning ta palus korduvalt vabastada end õppetööst ja esitas 1932. aastal palve täielikult emeriteeruda. Seda soovi mõju-tasid arvatavasti ka suhtlemisraskused kolleegidega, teatav üleolek ja halvustav hoiak olid talle omased läbi elu. Ometi nimetas Tübingeni õigusteaduskond ta audotoriks ning filosoofiateaduskonnas oli Haller üks enim teeninud õppejõududest. Halleri akadeemiliste õpilaste hul-ka kuulus ka mitu nimekat baltisaksa ajaloolast, nagu näiteks Reinhard Wittram, Hellmuth Weiss, Georg von Rauch jt. Tübingenist lahkus pere Stuttgarti, kuid pärast sõda pöörduti tagasi Tübingeni. Johannes Haller suri 24. detsembril 1947 Tübingenis.

Kuigi Johannes Hallerit hinnatakse medievistina, keskaegse paavst-luse ja kirikuloo uurijana, kelle suurteoseks on aastail 1934–1945 aval-datud neljaköiteline *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit* (Paavstlus: Idee ja tegelikkus), sai Haller Saksamaal üldtuntuks ja üheks enim loetud ajaloolaseks oma 1923. aastal ilmunud teosega *Epochen der deutschen Geschichte* (Saksa ajaloo epohhid). Väidetavalt oli see teos olemas igas saksa kodus, kujundades suurel määral sakslaste ajaloo-käsitust. Vähem oluline polnud sakslastele ka 1930. aastal ilmunud uurimus Saksa-Prantsuse suhete aastatuhandest *Tausend Jahre deutsch-französischer Beziehungen* (Tuhat aastat Saksa-Prantsuse suhteid). Hal-leri kui ühe nimekaima Saksa ajaloolase märkimisväärne mõju ulatus veel 20. sajandi seitsmekümnendatesse aastatesse.

Esimese maailmasõja ajal peeti Hallerit Balti küsimuste eksperdik-s. Ta toonitas Läänemere strateegilist tähtsust, öeldes, et selles piirkonnas, s.t võitluses Saksamaa ja Venemaa ülevõimu vahel otsustatakse, kas sakslased jäävad “maailmarahvaks” või mitte. 1917. aasta detsembris palus ta kirja teel tagajärjetult Saksamaa keisririigi sõjavägede peastaabi ülema Paul von Hindenburgi toetust Eestimaa ja Liivimaa eraldamisele Venemaast. 1918. aasta kevadel palus ta taas asjatult riigikantsler Theo-bald von Bethmann-Hollwegilt 20 000 allkirjaga märgukirjaga Balti provintside liitmist Saksa *Reich*’iga.

Halleri suhtumine natsionaalsotsialistlikku režiimi ja selle teostaja-tesse oli kaksipidine. 1930. aastate algul pani ta suuri lootusi Hitlerile, nimetades teda Bismarcki “pärijaks, töö jätkajaks ja kui jumal tahab, siis ka tema töö lõpuleviijaks”, seisis aga ägedalt vastu natsionaalsotsia-listlikule teaduskäsitusele. 1933. aastal andis ta kirjas pojale kõrge hin-nangu Hitlerile kui suurele riigimehele ning tegi sama ka *Saksa ajaloo epohhide* ühes järjekordses kordustrüki (1939), kus ta nendib, et nat-

sionaalsotsialistlik valitsus on suuresti saavutanud oma poliitilised eesmärgid nagu “kommunismi mahasurumine, tööpuuduse kaotamine ning Saksamaa au ja vabaduse taastamine”. Sõja lõpul tõdes Haller, et Hitler “pettis” saksa rahvast, nimetas toimunut “tragöödiaks” ning võrdles seda loodusõnnetusega. Saksa ajaloolane Benjamin Hasselhorn ise loomustab 1920.–1930. aastate Hallerit kui “paremkonservatiivi selgete kalduvustega noorkonservatiivsete ideede suunas”.

Saksa uurijad tõdevad Halleri radikaalselt rahvuslikku hoiakut, tema suursaksa-meelsust, konservatismi, demokraatia ning Weimari vabariigi eitamist, mis kajastub tema rohkes publitsistikas. Christian Kleinert nimetab Halleri omapärast “topeltrolli” — ühtpidi metoodiline ajaloouurija, teisalt kaasajaga tegelev publitsist.

Tuntuse tõttu oli Haller kirjavahetuses mitme poliitikuga, sealhulgas Hindenburgi ja Alfred Rosenbergiga, Saksa keisrikojaga Hollandi eksilis, suurtööstur Robert Boschiga, poliitikateadlase ja hilisema Saksamaa presidendi Theodor Heussiga, Württembergi piiskopi Theophil Wurmi ja teistega. Huvipakkuvat materjali pakub ajaloolastele ka tema kirjavahetus perekonnaga, eriti poja Hans Jakobiga, eluaegse sõbra Jakob von Uexkülliga ning oma Tübingeni-järglasega Heinrich Dannenbaueriga. Halleri kirjade kogus Saksamaa Liiduvarhiivis Koblenzis on üle 2000 kirja, mille läbitöötamise tulemusena ilmus 2014. aastal Münchenis mahukas (679 lk), Saksa ajaloolaste Benjamin Hasselhorni ja Christian Kleinerti koostatud ning kommenteeritud väljaanne *Johannes Haller (1865–1947): Briefe eines Historikers* (Ajaloolase kirjad). Halleri kirjavahetust peetakse oluliseks allikmaterjaliks tema kaasaja teadusloo ja hariduspoliitika uurimisel, uurimisobjektiks on Haller olnud veel mitmele Saksa teadurile.

Inimesena oli Haller kriitilise meelega, ta hindas peterburilaste armastusväärsust, pariislaste elegantsi, viinlaste sarmi ja roomlaste elukunsti. Berliin ja Saksamaa said aga tunda tema vahedat kriitikat ning sealsed kolleegid olid tema silmis “kohajahtijate ja komödiantide ja pedantide haletsusväärne seltskond, mida Saksamaal nimetatakse “akadeemilisteks ringkondadeks””. Ajalooajakirju nimetas Haller “usinususega täidetud teadusliku tühisuse kogumiskastideks” ning teadlaste puhul ei peljanud ta väljendit “nullid”, tõdedes, et kõige ahistavam on tema jaoks vaimne tühisus ja piiratus. Esile on tõstetud Hallerit kui suurepärasest kunsti ja kirjanduse tundjat ning kõnelejat ja musitseerijat.

Oma mälestused pani Haller kirja põhiliselt seitsmekümneandates eluaastates, Teise maailmasõja päevil ja need avaldati tänu tema õpilasele Reinhard Wittramile.

Hanna Miller

MARKO KEKIŠEV. Kes kusi kummikusse? (2020)

“VÕIMUVAAKUM” LÕUNA-EESTIS 1941. AASTA SÕJASUVEL

Peeter Kaasik

1939. aasta 23. augustil sõlmitud Saksamaa ja Nõukogude Liidu mittekallaletungilepingu salajase lisaprotokolli järgi jagati poolte vahel mõjusfäärid Ida-Euroopas ning vastavalt sellele okupeeris ja annekteeris NSV Liit 1939.–1941. aastal vägivaldselt kolm Balti riiki, samuti osa Soomest ning Poola ja Rumeenia idaosa. Sovetivõimust pääsemise suurimat ja tegelikult ainsat lootust nähti sõja puhkemises Saksamaa ja NSV Liidu vahel. Kuigi sakslased ei näinud ette liitlassuhteid “idarahvastega”, anti siiski ähmaseid vihjeid, et kui sõjakäik on “võiduka lõpuni viidud”, vaadatakse iseseisvuse (või autonoomia) küsimus üle. Eelkõige puudutas see kolme Balti riiki, aga ka Ukrainat. Sellised vihjed mõistagi soodustasid vastupanu teket.

Kõige organiseeritum oli vastupanuliikumine Ukraina lääneosas, kus vastupanu organiseeris Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon (OUN), millel oli aastatepikkune kogemus põrandaalusest võitlusest poolakate vastu, ühtlasi oli loodud vastupanuvõrgustik Nõukogude Ukraina lääneosas. OUNi tegevuse eesmärk oli ukrainlastega asustatud alade ühendamine ja Ukraina iseseisvuse taastamine. Selle saavutamiseks nähti ette võimaliku sõja korral liitlassuhteid Saksamaaga. Juba sõja puhkemise esimestel tundidel algas Lääne-Ukrainas ülestõus. OUNi kõrval tegutses teisigi vastupanukeskusi, samuti tekkis mitmel poolt stiihiline vastupanu. Kahe nädalaga, mis kulus Saksa vägedel Lääne-Ukraina hõivamiseks, olid ukraina omakaitseüksused moodustanud rööbiti sõjaväevõimuga kohalikud võimuorganid. OUNi keskjuhatuse delegatsioon jõudis Lvivi 30. juunil 1941. aastal, päev pärast linna vallutamist Saksa vägede poolt. Kutsuti kokku ukraina organisat-

sioonide tegelaste koosolek, avaldati “Ukraina riigi väljakuulutamise akt” ja moodustati ajutine valitsus.

Ukrainlaste ülestõusu kõrval aktiveerus okupeeritud Poola idaaladel ka poola vastupanuliikumine, mis oli tekkinud Poola jagamisel 1939. aastal. Osa sõjaväeksusi keeldus relvi maha panemast ja jätkas võitlust (rühmituste riismed koondati 1942. aastal enamjaolt Armia Krajowa¹ juhtimise alla). Poolakad lootsid tulevase Poola riigi taastamisel aga lääneliitlaste abile, mitte sakslastele, kelle plaanidesse Poola taastamine ei kuulunud.

Leedus tõi Nõukogude okupatsioon ja anneksioon kaasa tunduvalt ulatuslikuma tsiviilvastupanu kui Eestis ja Lätis. Loodi suuri ja üsna elujõulisi põrandaaluseid rühmi, ülemaalist organisatsiooni kohapeal siiski ei tekkinud. Leedu vastupanuliikumise keskus Leedu Aktivistide Rinne (LAF) moodustati 17. novembril 1940. aastal Saksamaal Saksa sõjaväeluure kaasabil. Sõja puhkemise järel kogunesid LAFi kohapealsed juhid 22. juunil Kaunas ja ülestõusuplaanid läksid käiku (nn juuniülestõus). 23. juunil 1941 luges üks LAFi juhte Leonas Prapuolenis Kaunase raadiojaamas ette deklaratsiooni Leedu iseseisvuse taastamisest ning ajutise valitsuse moodustamisest.

Erinevalt Leedust ei olnud Lätis selgepiirilist põrandaalust organisatsiooni ja vastupanu oli pigem spontaanne. 1941. aasta 29. juunil hakkas Punaarmee Riist taanduma ja 1. juulil hõivasid Saksa väed linna ilma suuremate lahinguteta. Samal ajal kogunesid Läti poliitiliste jõudude esindajad ja moodustati Läti Organisatsioonikeskus. Juba 28. juunil oli rahvuslastel õnnestunud hõivata Riia raadiojaam, mille kaudu anti teada sõltumatust Läti riigist ja ajutise valitsuse moodustamisest. See jäi küll ainult deklaratsiooniks.

Seega üritati Ukrainas ja Leedus ning mingil määral ka Lätis ära kasutada võimuvaakumit ning oma riikide iseseisvus taasta-

¹Armia Krajowa (Koduarmee) oli Poola vastupanuliikumine 1942–1945. Poola sõjaeelsetest piiridest lähtudes oldi peale Saksa okupatsioonivõimude sõ ajalal ka ukrainlaste, valgevenelaste, juutide, leedulaste (sh nende vastupanuliikumise) ja kommunistliku partisaniliikumisega, 1944. aastast peale ka Nõukogude okupatsioonivõimudega.

da. Üldjoones jäigi see aga katseks, sest Saksa rindeüksuste järel kohale jõudnud sõjaväe okupatsiooniasutused ja Saksa julgeolekupolitsei sihtüksused teatasid kohe, et okupeeritud idaaladel ei mahu iseseisvad riigid või protektoraadid Saksa Riigi plaanidesse, ning ajutised valitsused aeti laiali. Ukrainas ja Leedus tõi see kohe kaasa passiivse vastupanu Saksa okupatsioonivõimule (vt Anušauskas 2006; Noormets 2003c).²

Kui Leedu, Läti ja Ukraina lääneosa hõivasid Saksa väed kiiresti, siis Eestis läks mõnevõrra teisiti. Barbarossa plaani järgi oli väegrupi Nord³ põhiülesanne tungida Leningradi peale, mistõttu Eesti vallutamine jäi kõrvalülesandeks. Väegrupi vasakul tiival tungis 18. armee Miitavi kaudu Riia-Pihkva kivitee suunas, hõivates ühtlasi Liibavi mereväebaasi. Sakslaste läbimurre ja kiire liikumine Novgorodi ja Leningradi peale avaldas mõju taanduvale Punaarmee 8. armeele. Pärast seda, kui kiiresti edasi tungivad Saksa 18. armee eelüksused olid lõiganud Peipsi ja Pihkva järve poole taganevad Loodearmee väekoondised kaheks, käskis Looderinde juhatus 4. juulil 8. armeel taanduda Eestisse ning tõrjelahinguid pidades liikuda 6. juuliks uutele kaitsepositsioonidele Pärnu lahe – Mustla – Suur-Emajõe joonel. 8. armeel see siiski ei õnnestunud ning Viljandi- ja Pärnumaal jäi rindejoon 1941. aasta juuli keskel pidama mõnevõrra põhja pool.

Eestis hakkas moodustuma “kott”. Eesti vallutamine oli 18. armee põhjatiival tegutsenud XXVI armeekorpuse (põhi jõud 61. ja 217. jalaväediviis) ülesanne. Samal ajal liikusid XXXVIII armeekorpuse eelüksused mööda Peipsi idarannikut ja jõudsid 19. juulil Vasknarva alla. Teiseks tähendas Punaarmee 8. armee taandumine Pärnu-Võrtsjärve-Peipsi joonele seda, et

²OUNi juhtide arusaamad koostööst Saksa okupatsioonivõimudega olid erinevad. Andrei Melniki juhitud tiib lootis iseseisvuseni jõuda järk-järgult ja koostöös sakslastega. Stepan Bandera tiib läks põranda alla ja muutus ajapikku järjest mõjuvõimsamaks. Kuni 1943. aasta alguseni oli põhivaenlane NSV Liit, kuid ukrainlaste pidev allasurumine, maa ekspluateerimine ja kolhoosikorra säilitamine viis selleni, et OUNi III suurtüki võttis 1943. aasta veebruaris vastu otsuse alustada võitlust nii Saksamaa kui ka NSV Liidu vastu.

³Selle koosseisus olid 16. ja 18. armee ning 4. tankiarmee (-grupp).

Lõuna-Eesti maakondades tekkis sellest tinglikust joonest lõuna pool eikellegimaa, sest Punaarmee oli sealt taandunud, kuid XXVI armeekorpusse põhijõud polnud veel kohale jõudnud.

Juba Saksa okupatsiooni ajal hakkas kujunema arusaam, et Lõuna-Eestis võtsid 1941. aasta juulis võimu üle metsavennad (Omakaitse).⁴ Eriti jõuliselt kinnistus see lähenemine Teise maailmasõja järel eesti pagulaste hulgas. Muu hulgas võeti seal kasutusele suvesõja mõiste, mis tähendas eelkõige eestlaste relvastatud vastuhakku sovetivõimule, kus sakslased olid pigem kõrvaltegelased. Ehk võtab suvesõja kontseptsiooni kõige paremini kokku Hans Kauri kirjutises “Sõdiv rahvas, vaenlane ja liitlane” (1957: 10–11), milles esitatud seisukohad on lühidalt järgmised:

- Eesti metsavennad vabastasid Lõuna-Eesti kuni Emajõe joone, Viljandi ja Pärnuni enne, kui Saksa sõjaväe eelosad maale jõudsid.
- Igal pool Lõuna-Eestis olid sovetliku režiimi esindajad Saksa vägede tulekuks võimult kõrvaldatud ja asendatud Eesti seaduslike riigi- ja omavalitsusorganitega.
- Kuni 1941. aasta juuli lõpuni tegutses valitsuslik organisatsioon, mis ei olnud veel allutatud Saksa okupatsioonivõimule ja koondus Vabariigi Presidendi asetäitja peaminister Jüri Uluotsa ümber.
- Eesti Vabariik oli olemas *de facto*, kuigi ühtegi vastavat vormilist akti ei olnud avaldatud.
- Sõjaline juhtimine oli suuresti koondatud Lõuna-Eesti partisanide üldjuhi major Friedrich Kure kätte ja metsavendade salgad moodustasid kõigi oma üksikosade summana Eesti Vabariigi kaitseväge.
- Eesti Vabariigi sõjajõud tegutsesid 1941. aasta juulis koos Saksa vägedega liitlassuhtes.
- Omakaitse saadeti 1941. aasta juuli lõpul laiali vastu sõjaväevõimude tahtmist ja formeeriti uuesti augusti algul sõjaväevõimude nõudel.

⁴Vt nt RA, ERA.R-358.1.32, Omakaitse 1941. a. tegevuse kokkuvõte. Koostanud Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide, 16.8.1942.

- Alates 2. augustist tegutses omakaitseorganisatsioon ühtse juhtimise all, alludes Omakaitse üldjuhi staabile.

Samasugust lähenemiski kohtab teistegi pagulasautorite töödes. Vaatlen allpool seda ajajärku natuke laiemas sõjategevuse kontekstis. “Võimuvaakumi” mõistet on selles seoses kasutatud kahes tähenduses. Kõigepealt on selle all mõistetud perioodi, mil Punaarmee oli taganenud ja kohalikud metsavennad üritasid alates juuli algusest mitmel pool võimu üle võtta ning löid lahinguid peamiselt hävituspataljoniidega. Seda on ajalookirjanduses põhjalikult käsitletud ning allpool sellest pikemalt juttu ei tule. Teiseks käsitatakse “võimuvaakumit” Saksa sõjaväevõimu kontekstis, kui Saksa eelüksustel polnud Lõuna-Eestis piisavalt jõudu, et kogu ala kontrollida. Polnud ka välja kujunenud ühtset tegutsemismustrit rinde vahetus tagalas ning eelkõige puudutab see kohaliku, metsavendadest koosneva omakaitseorganisatsiooni kujunemist.

SAKSLASTE PLAANID JA SÕJATEGEVUSE JÕUDMINE EESTISSE

Vallutatavate idaalade tuleviku küsimuses ei olnud Saksamaa juhtkonna seisukohad ühtsed. Määravaks sai Hitleri käsitus, et sõda Nõukogude Liidu vastu on sõda nii riigi kui ka rahvaga. Oluline oli võita “eluruumi” ning kasutada okupeeritud alade majandus- ja tööstusressursse. Idaalade elanike kaasamine “bolševismivastasesse võitlusesse” ei olnud Hitlerile algul kuigi tähtis. Alles sõjategevuse edasine käik tõi kaasa arusaamade mõningase muutumise. Mis tahes poliitiliste küsimuste arutamine ja lahendamine hõivatud idaalade kohta võis toimuda aga alles pärast võiduka sõjakäigu lõppu, kohalikel elanikel polnud mingit kaasaraäkimisõigust oma tuleviku üle. See kõik määras ka neil aladel rakendatava võimukorralduse.

Tulevase tsiviilhalduse põhialused pandi paika 1941. aasta aprillis. 20. aprillil nimetas Adolf Hitler Alfred Rosenbergi “Ida-Euroopa ruumi probleemide keskse käsitlemise volinikuks”. 1941. aasta kevadel otsustati okupeeritavatel idaaladel luua tsi-

viilvalitsuse üksustena riigikomissariaadid, et vabastada Wehrmacht okupeeritud piirkondade haldamisest. Riigikomissariaatides pidid siiski tegutsema Wehrmachti juhatajad, kelle ülesandeks jäid sõjalised ja sõjamajanduslikud küsimused. Politseiline vastutus ning juhtimine anti *Reichsführer-SS*’i ja politseijuhi Heinrich Himmleri hooleks ning majandusküsimused neli aastaku plaani voliniku riigimarssal Herman Göringi vastutusalasse.

Okupeeritud NSV Liidu aladel nähti esmase võimukorraldusena ette väegruppid tagalapiirkonna juhatajaid või armee tagalakomandante okupatsioonivõimu kõrgemate esindajateks, kes teostasid oma võimu komandantuuride kaudu. Maaväe ülemjuhatus (OKH) määratles 3. aprillil 1941. aastal sõjaväevõimu eri piirkonnad eelseisvas sõjas NSV Liiduga. Rindelähedases vööndis ehk kuni 20 km eeslinist teostas võimu rindelõiguse tegutseva diviisi ülem või armeekorpuse juhataja. Maa-ala 20–50 km rindest oli armee tagalapiirkond, mille haldamine oli armee tagalakomandandi pädevuses. Järgmine võimuala oli väegrupi tagalapiirkond, mida juhatas väegrupi tagalapiirkonna juhataja. Okupeeritud alade võimu üleandmine tsiviilvõimudele või jätmine sõjaväelastele sõltus territooriumi tähtsusest Saksamaa tulevikuplaanides, selle ala elanikkonna rahvuslikust koosseisust, sõjamajanduslikust tähtsusest, strateegilisest asendist, partisaniliikumise ulatusest ja lähedusest rindele (Hiio 2006b: 116–117).

Saksa XXVI armeekorpuse eelüksused jõudsid Eestisse 7. juulil. Emajõeest lõunas, Peipsi ja Võrtsjärve vahel, suuremaid kokkupõrkeid Punaarmeeaga ei olnud. Võrtsjärvest lääne pool hõivasid sakslased Pärnu ja Viljandi ning nende eelüksused tungisid suuremat vastupanu kohtamata edasi. Pealetung takerdus 9.–15. juulil Märjamaa–Türi–Põltsamaa joonel, kus Punaarmee ja hävituspataljonid pidasid Saksa eelüksuste raskerelvade ja lennuväe tuletoetuseta hõredad read kinni ja löid need tagasi.

Nii jäi rindejoon püsima metsade, jõgede ja rabade vahel Pärnu lahe ning Võrtsjärve vahelisel alal, kus Punaarmee ei kavatse nud lõuna poole tungida ja sakslastel polnud jõudu edasi liikuda. Saksa eelüksustest ei piisanud isegi mitte selle üsnagi tingliku rindejoone katmiseks, rääkimata rinde lähitagala kontrollimisest. Nii mehisasid rindejoont juuli esimesest poolest üsnagi pikkadel lõi-

kudel ja julgestasid tagalat eesti metsavendade salgad (Hiio 2006a: 418–421).

Kui eespool on osutatud väitele, et metsavendade salgad olid Saksa vägede saabumise hetkeks igal pool võimu üle võtnud, ei vasta see siiski päris tõele. Näiteks Viljandi- ja Petserimaal ei olnud Saksa eelüksuste kohalejõudmise ajaks mitte üheski vallas ega linnas Omakaitset organiseeritud ega võimu üle võetud. Ka paljudes teistes valdades on võimu ülevõtmine enne Saksa vägede saabumist üsnagi tinglik. Kusagil ei võtnud metsavennad tege likku võimu üle ka enne, kui Punaarmee üksused olid piirkonnast taandunud.

Üldjoontes oli Saksa väejuhatuse võimuvaakumiga arvestanud, Eesti puhul juba ka Ukraina, Leedu ja Läti kogemuste alusel. Eel dati, et puhkenud sõjategevus aktiveerib kohalike põrandaaluste formeeringute tegevuse, mis kiirendab sovetivõimu lagunemist, kuid ühtlasi hakatakse moodustama kohalikke võimuorganeid. Eesti puhul eeldati, et mõõdukamad poliitikategelased ja sõjaväe lased võtavad enda kätte kohaliku halduse, kuid ei enneta tulevast poliitilist arengut. Üldjoontes nii ka läks. Nende n-ö mõõdukate ga tuli võimaluste piires koostööd teha ja neid Saksamaa huvi des ära kasutada, kuni sõjaväevõim on kinnistunud. Täpsemaid instruksioone vallutatud alade tulevase haldamise kohta Wehr macht kaasa ei saanud, sest okupeeritud idaalade ministeeriumi alles komplekteeriti ega olnud üldsegi selge, milline täpselt hak kab hõivatud alade valitsemine välja nägema — näiteks jäi Eesti 1941. aasta lõpuni sõjaväevõimu piirkonnaks (Maripuu 2012a: 51; Myllyniemi 1973: 74–75).

Olukord polnud kogu Lõuna-Eestis sugugi mitte ühesugune. Kohaliku võimu ülevõtmisel leidis nii maakonna kui kohati ka linna ja valla tasandil erinevusi ning paljuskki seetõttu, et oma algatuslike kohalike relvaformeeringute ja võimuorganite kohta pidid sõjaväevõimud (komandantuurid) otsuse langetama sünd muste käigus ja tingimustes, kus ühtne tegevuskava puudus ning oli võimalik oma volitusi erinevalt tõlgendada.⁵

⁵Väe gruppide Nord, Mitte ja Süd tagalapiirkondade (vastavalt nr 101, 102, 103) peakorterid formeeriti 1941. aasta märtsis. Väe grupi

Palju sõltus ka sellest, mida oli kohapeal jõutud enne Saksa vägede kohalejõudmist ära teha kohaliku võimu töölerakendamisel ja korra tagamisel, s.t Omakaitse formeerimisel ja politsei tegevuse taasalustamisel. Kohaliku Omakaitse, politsei või omavalitsusasutuste antud korralduste tagasipööramise juhtusid oli enne komandantuuri sisseseadmist võrdlemisi vähe.

Mõistagi ei tegutsenud komandandid päris ilma juhtnööridega, kuid üldine pilt on ebaühtlane. Näiteks Viljandi asulakomandant avaldas 14. juulil teadaande, milles ta nimetas ametisse ajutise linnaeaa, käskis ära tuua eraisikute käes olevad relvad, teatada komandantuuri kohalikest kommunistidest ja juutidest, keelas eraisikute liiklemise jõuvankritel ja alkoholi müügi ning seadis sisse komandanditunni. 16. juulil kinnitas komandant Viljandi Omakaitse ajutise juhi Peeter Kutsari Viljandimaa prefektiks, andes ühtlasi käsu alustada politsei komplekteerimist. Omakaitse ise kuulus ümberformeerimisele abipolitseiliseks formatsiooniks.⁶

Tartu välikomandandi 17. juuli määrusega keelati näiteks “kõigi sõjaväeliste asjade” pildistamine, joonistamine või nende kohta märkmete tegemine, mida peeti luuramiseks ja karistati vangistusega. Samuti kästi ära tuua kõik eraisikute käes olevad raadiod ning kohustati teatama taudidest.⁷ Paar päeva hil-

Nord tagalapiirkonna juhatajaks määrati 16. märtsil 1941. aastal jalaväekindral Franz von Roques. 1. juulil andis ta korralduse väegrupi Nord tagalapiirkonna moodustamiseks alates järgmise päeva keskpäevast. Väegrupi Nord tagalapiirkonna üksused jõudsid Eestisse augustis. 18. septembril andis jalaväekindral von Roques “Juhtnöörid väli- ja asulakomandatuuride tegevuseks”. 18. armee üldisemaid korraldusi tagala ja komandantuuride kohta on teada 1941. aasta juuli keskpaigast. Vt RA, ERA.4365.2.1, l. 8–10, 13–15, A. O. K. 18. Abt. O. Qu. Auszug aus den Bes. Anordnungen frd. Versorgung Nr. 26, Nr. 27; 16., 17.7.1941.

⁶RA, ERA.3142.2.4, l. 42–45, Viljandi asulakomandandi kapten Küppersi teadaanne, 14.7.1941; Viljandi prefekti ringkiri valla- ja linnavalitsustele, 17.7.1941.

⁷RA, ERA.R-358.1.16, l. 63, Verführung Nr. 2 der Feldkommandantur, 17.7.20. Vt nii eesti- kui ka saksakeelset teksti: Välikomandandi määrus Nr. 2. — *Postimees*, nr 3, 17. VII 1941, lk 1.

jem andis välikomandant väga selged suunised majanduselu korraldamiseks. Muu hulgas määratleti üksikasjalikult toiduained, mida tohtis müüa. Samuti anti teada käibel olevast rahavääringust (s.t rööbiti olid käibel nii rublad kui ka riigimargad kursiga 10/1).⁸

EESTI VABARIIGI TAASTAMISE KATSED

Erinevalt Leedust, Ukrainast ja mingil määral ka Lätist ei kiirustanud Eestis Nõukogude okupatsiooniaastast eluga pääsenud poliitikud, ühiskonnategelased ja sõjaväelased omariikluse taastamise ja väljakuulutamisega.

Rahvuslike jõudude tegevuse keskuseks kujunes Tartu. Lahingute ajal saabus Tartu ka Eesti Vabariigi seaduslik peaminister Jüri Uluots, kellel õiguslikust seisukohast oli võimalik moodustada ajutine valitsus ja kuulutada välja riikliku iseseisvuse taastamine. Esmalt kogus ta enda ümber väikese nõukoja, mille üheks eesmärgiks olevat olnud põhiseaduses ette nähtud valimiskogu kokkukutsumine. Siiski leiti kiiresti, et Saksa okupatsiooni tingimustes pole see võimalik ning pole mõtet väheseid Eestis ellu jäänud poliitikategelasi löögi alla seada, sest kõik sõltub poliitilistest otsustest Berliinis. Saksa sõjaväevõimudele koostati 29. juuliks memorandum, milles avaldati tänu Wehrmachtile ja nimetati valmisolekut võidelda koos sakslastega bolševike vastu. Eesti relvajõudude aluseks pidid saama Lõuna-Eesti partisanisalgad, mida täiendataks mobilisatsiooni teel. Uluots avaldas valmisolekut ka omamaise keskvalitsuse moodustamiseks, mis “omaks nii Suur-Saksa kui Eesti rahva täielikku usaldust, eeldades, et sellise valitsuse moodustamine oleks kooskõlas Saksa sõjapoliitiliste sihtidega”.⁹ Saksa võimud memorandumile ametlikus korras ei reageerinud. 10. augustil jõudis see 18. armee juhataja Georg von Kuchleri kätte, kes jättis memorandumile vastamata. Küll aga

⁸RA, ERA.R-358.1.16, l. 65, Verordnung des Feldkommandanten, 19.7.20. Vt rööbikteksti kahes keeles: Välikomandandi määrus. — *Postimees*, nr 4, 19. VII 1941, lk 1.

⁹Vt lähemalt Kant 1958, kus on esitatud ka memorandumi tekst.

saadeti memorandum edasi Berliini ning välisminister Joachim von Ribbentropini jõudis info 24. augustil. Ribbentrop asus samuti seisukohale, et vastamine pole otstarbekas.

Sellega Eesti Vabariigi taastamise mõte esialgu ka piirdus. Uluots ei pidanud vajalikuks ilma okupatsioonivõimude loata valitsust moodustada. Võimalik, et selleks ajaks oli jõudnud kohale informatsioon, mis juhtus selliste omaalgatuslike ajutiste valitsustega Leedus ja Ukrainas. Samuti ei saa välistada Uluotsa teadmist, et kohaliku tsiviilvalitsuse juhina nägid sakslased ette Hjalmar Mäed, kes ka ise tegi katset asuda ajutise valitsuse juhi kohale. 31. mail 1941. aastal moodustas ta Helsingis koostöös Abwehri esindajaga Soomes Alexander Cellariusega Eesti Vabastamise Komitee, mis seadis eesmärgiks “Eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse taastamise sõbralike riikide abil”. Algatus sellega ka piirdus, sest Mäele teatati kohe, et Eesti iseseisvuse küsimus lahendatakse pärast võiduka sõjakäigu lõppu ja kõiki varasemaid sellesuunalisi samme peetakse vaenulikuks tegevuseks Saksa riigi vastu (Mari-puu 2012b: 132–137).

Kui Jüri Uluotsa algatus oli pigem sümboolne akt, siis kõige kaugemale mindi Eesti Vabariigi taastamisega Pärnumaal, kuid nii nagu Hjalmar Mäe tegevust võib ka seda hinnata pigem teadmatuseks Saksamaa tulevikuplaanidest.

Metsavennad hõivasid Lõuna-Pärnumaa enne Saksa eelüksuste kohalejõudmist. 3. juulil algas Kilingi-Nõmmel ümbruskonna valdade salkade koondumine (Lõuna-Pärnumaa Omakaitse), nende üldjuhiks asus major Paul Lilleleht, kes nimetas valdadesse omakaitse juhid. Kokku arvestati 3. juuli õhtuks jõudude suurusks kuni 250 võitlejat. Saksa eelüksuste jõudmise ajaks Pärnumaale olid metsavennad võimu üle võtnud kümmekonnas valdas ja kahes linnas (Mõisaküla ja Kilingi-Nõmme) ning neis olid ametisse seatud kohalikud võimuorganid.¹⁰ 8. augustil hõivasid Saksa eelüksused Pärnu ning linna ja maakonna Omakaitse or-

¹⁰Vt “Pärnumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a. koos liikmete nimekirjade, lahingute skeemide ja statistiliste aruannetega” (Noormets 2003a: 93–94).

ganiseerimise võttis üle kolonel Viktor Koern. Edasises tegevuses lähtus ta eeldusest, et Saksa väed ei ole okupatsiooniväed, vaid peavad sõda NSV Liidu vastu. Ühtlasi kuulutas ta enda kui piirkonnas viibiva kõrgeima ohvitseri kõrgema võimu kandjaks, võttes ametinimetuseks “Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti volinik”. Üsnagi tinglikult oli tal selleks Eesti Vabariigi sõjaseisukorra seaduse järgi ka õiguslik alus.¹¹

9. juulil andis Koern välja esimese määruse, milles kinnitas oma volitused, seadis ametisse Pärnu linnaeape, maavanema ja politseülemade kohusetäitjad ning andis korralduse kokku kutsuda Pärnu linna ja Pärnu maakonna volikogud. Siiski oli määrukses punkt, et need korraldused kehtivad ainult sel juhul, kui Saksa sõjaväevõimud ei anna teistsuguseid korraldusi.¹²

Volinikuna kinnitas Koern (või tema nimel Pärnumaa Omakaitse ülem kolonel August Ratiste) täitevõimu, aga ka linna ja maakondade esinduskogude korraldused ja otsused (mõnes dokumendis on ka viiteid Eesti Vabariigis enne 21. juunit 1940 kehtinud seadustele, millele otsustes tugineti).¹³ Näiteks 15. juulil saatis Pärnu maavalitsus välja põhjaliku ringkirja suunistega igapäevaelu korraldamiseks kuni Vabariigi Valitsuse ametisse astumiseni. Eraisikute käes olevad relvad ja sõjavarustus tuli üle anda Omakaitsele. Anti teada, et natsionaliseerimise ja maareformiga ära võetud majad ja maa kuni vastava korraldusega tagastamisele ei kuulu. Samuti pidid tööd jätkama sovhoosid, hobu-masinariistade punktid ja masina-traktorijaamad. Mahajäe-

¹¹Tinglikult selles mõttes, et Eesti Vabariigis kehtinud vastavad sõjaseisukorda käsitlevad õigusaktid ei näinud ette olukorda, mis tekkis 1941. aasta juuli algul. Vt “Riigikaitse sõjaaegse korralduse seadus. Antud Riigihoidja dekreedina 16. märtsil 1938”. — *Riigi Teataja*, 1938, 29/235; “Kaitseseisukorra seadus. Antud Riigihoidja poolt dekreedina 11. aprillil 1938”. — *Riigi Teataja*, 1938, 40/365.

¹²RA, ERA.R-207.1.3, l. 1, Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti voliniku kolonel Viktor Koerni määrus nr. 1, 9.7.41. Vt ka: Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku määrus Nr. 1. — *Uus Elu*, nr 1, 10. VII 1941, lk 2.

¹³Vt nt RA, ERA.R-207,1,3, l. 30–31, Pärnu maakonna maavolikogu koosoleku protokoll, 15.7.1941.

tud majapidamised tuli võtta vallavalitsuse hooldada, kõik ülejäänud majapidamised pidid tagama eelkõige saagikoristuse. Ühtlasi käsitles ringkiri muude eluvaldkondade korraldamist: üldine julgeolek ja heakord; rahvamajad, koolid ja raamatukogud; tervishoiuala (sh laipade ja loomakorjuste matmine); teede ja sildade korrashoid; toiduainete, hobusemoona ja loomasööda müügi korraldamine; tööstuste taaskäivitamine; sotsiaalhoolekanne; linna- ja vallavalitsuste komplekteerimine jm. Täpsustati ka vahekorda Saksa sõjaväevõimudega:

Omavalitsusasutustel tuleb kõige kiiremas korras täita kõik Saksa sõjaväe võimude poolt esitatavad seaduslikud nõudmised. Neil juhtudel, kui Sõjaväe võimude poolt esitatud nõudmisi omavalitsused täita ei saa, tulevad sõjaväe esindajad juhatada neisse asutistesse, kelle kompetentsi ühe kui teise nõudmise rahuldamine kuulub.¹⁴

Viiteid Saksa okupatsioonivõimude otsestele korraldustele kuni 16. juulini on dokumentides säilinud vähe.¹⁵ Näiteks Pärnu linna ja maakonna politseiülema kohusetäitja 15. juuli käskkirja nr 5 järgi kästi kõik Pärnu linnas ja maakonnas olevad mootorsõi-

¹⁴RA, ERA.R-207.1.3, l. 19–21, Pärnu maavalitsuse ringkiri linna- ja vallavalitsustele, 15.7.41. Vt ka: Ajutised juhtnõuad omavalitsustele: Pärnu maavalitsuse ringkiri linna- ja vallavalitsustele. — *Uus Elu*, nr 5, 17. VII 1941, lk 2.

¹⁵Pärnu asulakomandandi 14. ja 16. juuli korraldused avaldati ajalehes 16. ja 17. juulil. Nendes täpsustati ja/või korrati üle juba kohalike võimude antud varasemad käsud pimendamise, komandanditunni, relvade äratoomise, kuulujuttude levitamise ja majanduselu korraldamise kohta. Ühtlasi täpsustati vahekordi kohalike võimuorganitega. Linnapead, vallavanemad, politsei ja Omakaitse (eestikeelses korralduses Kaitseliit) pidid tegevust jätkama ja lähtuma seejuures komandandi ettekirjutustest. Omakaitse liikmed said loa relvi kanda ning ühtlasi pidid nad kandma käiselinti, millel komandantuuri tempel. Järelevalvet komandandi korralduste täitmise üle pidi teostama välisandarmeeria. Vt Linnakomandant Dr. Floto, “Pärnu linna ja maakonna elanikele” [14.7]. — *Uus Elu*, nr 4, 16. VII 1941, lk 1; Dr. Floto, “Teadaanne” [16.7]. — *Samas*, nr 5, 17. VII 1941, lk 1.

dukid tuua 19. juulil Pärnu järelevaatusale.¹⁶ Teine osutus suuniste kohta leidub Pärnu maakonna valla- ja linnavanemate täiskogu samal päeval peetud koosoleku protokollis:

Aj. maavanema [Peeter Siirmets] ülesandel loeb aj. sekretär J[aan] Reino täiskogu koosolekust osavõtjaille ette Saksa Sõjaväe võimude kirja, milles keelatakse riigimõisate (sovhooside) varanduste jaotamine ja realiseerimine, kuna nimetatud varandused on Saksa Sõjaväe võimud enda tarvis kinni pannud.¹⁷

Rööbiti sellega andis Pärnu linna ja maakonna politseiülem kohusetäitjaks nimetatud August Markson kolonel Koerniga kooskõlastatud üldisi korraldusi oma haldusala kohta: 9. juulil (nr 1 ja 2) käsk ebaseaduslikult omandatud vara tagasi anda, samuti ära anda eraisikute käes olevad relvad ja laskemoon; 14. juulil (kohaliku õhukaitse ülemana) korraldused õhukaitse, pimendamise ja tulekahjude alal; 15. juulil kästi maha võtta nõukogudeaegsed sildid ja hoiatati elanikke kuulujuttude levitamise eest (nr 3, samuti anti korraldus mootorsõidukite registreerimiseks (nr 5)); 16. juulil tühistati sovetiajal väljaantud isikutunnistused ning kuulutati välja elanike registreerimine ja uute dokumentide väljastamine (nr 4); 19. juulil (nr 6) tegi politseiülem korralduse likvideerida käitiste komiteed ja kaadriosakonnad.¹⁸

¹⁶RA, ERA.R-207.1.3, l. 15, Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr 5, 15.7.41. Vt ka: Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr. 5. — *Uus Elu*, nr 5, 17. VII 1941, lk 4.

¹⁷RA, ERA.R-207.1.3, l. 28–29p, Pärnu maakonna valla- ja linnavanemate täiskogu koosoleku protokoll nr 1, 15.7.41.

¹⁸RA, ERA.R-207.1.3, l. 2, 3, 11, 15, 16, 22, 33, Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkirjad nr 1–2, 4, 6; 9., 15., 16., 19.7.1941; Pärnu Kodanliku Õhukaitse ülemä määrus nr 1, 14.7.41. Vt ka: Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr. 1 [9.7]. — *Uus Elu*, nr 1, 10. VII 1941, lk 2; Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr. 2 [9.7]. — Samas, nr 2, 12. VII 1941, lk 3, koos Viktor Koerni allkirjaga ka nr 1, 10. VII 1941, lk 2; Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr. 3 [17.7]. — Samas, nr 3, 15. VII 1941, lk 2 (nõukogudeaegsed sildid ja kuulujutud); Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr. 4 [16.7]. — Samas, nr 5, 17. VII 1941, lk 1; Pärnu linna ja maakonna politseiülemaskkkiri nr. 6 [dat-mata]. — Samas,

Tegelikult polnud Koerni korraldustes midagi iseäralikku. Sellesarnaseid käskkirju ja määrusi kohaliku võimu sisseseadmiseks andsid Omakaitse juhid ka mujal Lõuna-Eestis ja mitte ainult maakonna tasandil. Näiteks on juuli esimesest poolest säilinud neli Otepää Omakaitse ülema major Paul Vendi käskkirja ärakirja (korraldused Otepää, Pühajärve, Valgjärve, Veski, Aakre ja Kooraste valla Omakaitsele ning kohalikele tsiviilvõimu asutustele). 10. juuli käskkirjaga (nr 1) kuulutas major Vent Omakaitse juhina muu hulgas end ühtlasi kõrgemaks täitevvõimu kandjaks; 11. juulil (nr 2) keelas talle alluvas piirkonnas omavahelise arveteklaarimise, rüüstamise ja igasugused kogunemised; 12. juulil kinnitas Omakaitse (Kaitseliidu) struktuuri, Otepää linna ajutise korraldava komisjoni protokollid ning seadis valdades ametisse politseinikud; 13. juuli määrusega käskis eraisikutel ära tuua relvad, jne. Käskude täitmata jätmise korral nähti ette karistusi sõjaseisukorra seaduste alusel.¹⁹

Erandlik oli aga kolonel Koerni otsesõnaline esinemine Eesti Vabariigi nimel, s.t kuni omamaise kesk võimu ametisse asumiseni, nii nagu ka tema rõhutatud esinemine kõrgema tsiviilvõimu kandjana ka siis, kui omavalitsus- ja politseiasutused olid juba sisse seatud ja tööd alustanud.²⁰ Näib, et algul see Saksa sõjaväe-

nr 8, 20. VII 1941, lk 2; Pärnu linna ja maakonna politseiülema käskkiri nr. 7 [23.7]. — Samas, nr 11, 24. VII 1941, lk 2 (isikutunnistuste kaasaskandmise kohustuse kohta); Pärnu Kodanliku Õhukaitse Ülema määrus nr. 1 [14.7]. — Samas, nr 6, 18. VII 1941, lk 2; jt. Vt ka: Eesti Vabariigi voliniku ning Pärnu linna ja maakonna politseiülema määrus, 15.7.1941. — Samas, nr 4, 16. VII 1941, lk 1 (raadiokuulamine ja vaenuliku propaganda levitamine; leidub ka RA, ERA.R-207.1.3, l. 14).

¹⁹RA, ERA.R-358.1.16, l. 76–80, Otepää Omakaitse ülema käskkirjad nr 1–4, 10.–13.7.1941. Vt ka: Otepää Omakaitse Ülema käskkiri nr. 1 [10.7]. — *Otepää Teataja*, nr 1, 12. VII 1941, lk 1; Otepää Omakaitse Ülema käskkiri nr. 2 [11.7]. — Samas; Määrus [13.7]. — Samas, nr 2, 14. VII 1941, lk 2 (rüüstatud vara ning relvade, laskemoona jm sõjaväevara üleandmine).

²⁰Vt RA, ERA.R-207.1.3, l. 4, 5, 24, Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti voliniku kolonel Viktor Koerni määrused, 10., 11. ja 16.7.1941. 10. juuli määrusega (nr 2) tühistas Koern 1938. aastal kommunistide (dokumendis “Töötava rahva kandidaadid”) nimekirjas Pärnu lin-

võime ei häirinud. Kõik üldisemad korraldused olid kooskõlas sõjaväevõimudele antud instruksioonidega kohaliku võimu sisseseadmise kohta. Küll jäi aga Koerni esinemine Eesti Vabariigi nimel silma Saksa eelüksuste kannul Pärnusse jõudnud Saksa julgeolekupolitsei sihtüksuse Einsatzgruppe A erikomando (*Sonderkommando*) 1a Pärnu osakomando ohvitseridele, kelle üheks ülesandeks oli poliitilise arengu jälgimine ja vajaduse korral suunamine. Saksa julgeolekupolitsei 1941. aasta 1. augusti meelsu-aruandes (*Ereignismeldung*) on juttu kolonel Koerni katsest moodustada Eesti valitsus ja tsentraliseeritud Omakaitse organisatsioon, mis “summutati” (Maripuu 2012b: 132–133).

Koerni võimalikud plaanid pole teada, kuid okupatsioonivõimu esindajad sekkusid peagi. 19. juulil kutsus Pärnu asulakomandant Koerni koos linnapea Artur Peetre ja politseiülema August Marksoniga enda juurde, kus teatas, et rahvusvahelise sõjaõiguse järgi kuulub riigivõim ainult Wehrmachi ülemjuhatusel, mille huvides pole rööpse võimu olemasolu sõltumata sellest, kas see on sõbralik või mitte. Koerni antud korraldusi tsiviilvõimudele sellele vaatamata otseselt tagasi ei pööratud, kui mitte arvestada seda, et Pärnu ja maakonna esinduskogud tegevust ei jätkanud (võimalik, et selle kohta olid sõjaväevõimud juba varem korralduse andnud²¹) (Maripuu 2012b: 133; Peetre 1957).

navolikokku kandideerinud isikute volitused; 11. juuli määrus (nr 3) käsitles NSV Liidu Riigipanga Pärnu osakonda: selle nimetamist Eesti Panga Pärnu osakonnaks, kommunistide ja Punaarmee summade ülekandmist Omakaitse arvele ja ametisse nimetamisi; 16. juuli määrus (nr 6) sisaldab ametisse nimetamisi raudteel. Vt ka avaldatud määrust: V. Koern, kolonel, “Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku määrus nr. 1” [9.7]. — *Uus Elu*, nr 1, 10. VII 1941, lk 1.

²¹Mujal Eestis maavolikogu kokku kutsuda ei jõutud ega arvatavasti üritatudki, kuid valla ja linna esinduskogude kokkutulemisi on teada ka mujalt, näiteks kogunes 12. juulil Viljandi linnavolikogu, 13. augustil Kõnnu vallavolikogu ja 25. augustil Kolga vallavolikogu. See sai siiski olla ainult mitteametlik tegevus, sest Saksa okupatsioonivõim ei näinud ette omavalitsuskogude taastamist. Kõnnu ja Kolga vallavalitsustele saatis Harju maavalitsus mõnevõrra hiljem korralduse, et volikogude kokkukutsumine ilma ametivõimude loata on enneaeagne ning tehtud otsused kehtetud.

OMAKAITSE KUJUNEMINE

Saksa okupatsioonivõimud soosisid kohaliku tsiviilvõimu tööle-rakendamist igati, kuid kiiresti tekkis küsimus, mida hakata peale arvukate metsavendadega või juba moodustatud omakaitseüksus-tega. Kuna suuresti omaalgatuslik omakaitseorganisatsioon oli sel ajal tegelikult ainus kohapealne organiseeritud jõud, siis olid nad vajalikud just nimelt tsiviilhalduse sisseseadmisel (sõjaväevõimu-de kontrolli all) ja korra hoidmisel tagalas. Eesti puhul tuleb ar-vestada ka üldist rindeolukorda, sest Saksa eelüksused polnud suutelised hõivatud ala haldama. Kui hinnata vastaspoolte jõudu-de suurust, siis oleks Punaarmee ilmselt olnud suuteline Lõuna-Eesti tagasi vallutama. Seda aga kavas ei olnud ja positsioonid olid sisse võetud seal, kus olid selleks paremad tingimused. Näi-teks Suur-Emajõgi, mis voolab peaaegu kogu pikkuses soode va-hel, moodustas loodusliku kaitsetõkke ja selles lõigus Saksa väed edasist pealetungi tõsisemalt ei üritanudki.

Seetõttu, et rinne jäi Kesk-Eestis kaheks nädalaks pidama ja XXVI armeekorpuse põhijõud hakkasid järk-järgult Eestisse jõudma alles 1941. aasta juuli teisel poolel, pandi Omakaitse üksustele peale kohaliku võimu sisseseadmise ja tagalas korra hoidmise vastutus ka võrdlemisi pikkade rindelõikude eest. Näi-teks Emajõe ääres julgestasid 10.–29. juulini rinnet 1500 oma-kaitselast major August Vase ning umbes 1000-meheline Tartu partisanide pataljon kapten Karl Talpaku juhtimisel, nende hul-gas Võru, Valga ja Petseri maakonnast pärit omakaitseüksused. Põhja-Pärnumaal julgestasid rinnet 500–600 Pärnu Omakaitse meest, samuti rakendati rinde kaitseks Viljandimaa omakaitse-mehi (Noormets 2003b: 55). Neid arve pole võimalik kinnitada ega ümber lükata, sest koosseisude nimekirju, kui need ka olemas olid, pole teada, kuid neid pole ka põhjust kahtluse alla seada.

Teiselt poolt oli juba Ukraina ja Leedu ning osalt ka Läti ko-gemus näidanud, et selliste formeeringute olemasolu võib kaasa tuua tagajärgi, mis poleks kooskõlas Saksamaa edasiste kavade-ga okupeeritud idaaladel. Pole teada ühtki selgesõnalist instrukt-siooni, mida selliste, eriti veel kohalikul algatusel moodustatud formeeringutega peale hakata. Ukraina, Leedu ja Läti näitel võib

öelda, et sellised üksused kavatseti varem või hiljem laiali saata, kuid siiski ka seal vähemalt kaaluti nende rakendamist abipoliitsei ülesannetes. Need mõtted pärinevad aga juuli lõpust (vt Hiio 2006c: 807–808).

Viljandi asulakomandandi eespool nimetatud 14. juuli teadaandes ongi konkreetne viide Omakaitse ümberformeerimise kohta abipoliitseiformeeringuks, mis allub maakonna prefekti kaudu sõjaväevõimudele.

Näiteks Valgamaa Omakaitsele pandi alus 8. juulil 1941. aastal, mil ohvitseri asetäitja²² Heinrich Holm jõudis oma Kaagjärve metsas koondunud salgaga Valga linna ja andis kui ajutine linna komandant välja käskkirja nr 1, mis kohe trükiti ja üles kleebiti. Käskkirjas kästi kodanikel viibimata ära tuua relvad ja keelati öötundidel liiklemine. Pärastlõunal saabus oma salgaga Valka kapten Sergei Maripuu, võttis samal päeval juhtimise üle ning avaldas käskkirja, millele kirjutas alla juba Valga Omakaitse juhina. 9. juulil jõudis Valka endine Viljandi Kaitseliidu maleva pealik kolonelleitnant Juhan Raudmäe, kellele kapten Maripuu omakorda 10. juulil Omakaitse juhtimise üle andis. Raudmäe kinnitas samal päeval Omakaitse staabi koosseisu ja järgmisel päeval maakondliku struktuuri (s.t ühe valla omakaitseüksus moodustas kompanii).

9. juuli hommikul jõudis Valka esimene Saksa raudteepioneeride väeosa. Saksa asulakomandant (*Ortskommandant*) seadis end Valka sisse 12. juulil,²³ kuid ametis jätkas ka Raudmäe nimetatud eesti komandant major Aleksander Zeemann. Asulakomandandi suusõnalise korralduse alusel jäi Omakaitse tegutsema, kuid sakslastele tuli üle anda suurem osa Omakaitse relvadest, nende hulgas sõjasaagiks saadud 76 mm välisuurtükk, tankitõrjekahur, suurem osa kuulipildujaist ja nende laskemoo-

²²Vabadussõja-aegne auaste, mis anti allohvitseridele, kes teenisid ohvitseri ametikohal, ning jäi aastmete tabelisse alles ka pärast Vabadussõda; vastas vanemallohvitserile.

²³Vt ka: Andresen, Rittmeister. Komandant, "Teadaanne" [12.7]. — *Valga Teataja*, nr 2, 12. VII 1941, lk 1; Teadaanne: Väljavõte juhtnõöridest kohalikkudele komandantuuridele [dat-mata]. — *Samas*, nr 4, 17. VII 1941, lk 1 (sõjasaagi kohta).

nast ning kõik mootorsõidukid. 15. juulil määras asulakomandant Valga maakonna Omakaitse suuruseks 550 võitlejat. Alates 26. juulist nimetas komandant Omakaitse ümber abipolitseiks otsealluvusega Valga prefektile, ettenähtud liikmete arv jäi samaks. Seni toitlustamisega tegelenud Naisomakaitse tuli likvideerida. Ametist lahkus ka Omakaitse juht kolonelleitnant Raudmäe, kes ei pidanud kohaseks jätkata prefekti alluvuses, kelle ta oli ise ametisse nimetanud. Omakaitse uueks juhiks määras asulakomandant major Zeemanni.²⁴

Maakonniti oli mõningaid erinevusi, kuid üldine muster oli igal pool sama, s.t Omakaitset ei käsitatud sõjaväeüksusena, vaid abipolitsei formeeringuna. Tõsi, nii selget jaotust — sh organisatsiooni suurus — teistes maakondades kuni juuli lõpuni ei kohaldatud.

Peale maakondliku Omakaitse oli rindel veel formeeringuid, mille alluvusvahekord polnud nii täpselt määratletud, vähemalt mitte uue pealetungi alguseni 22. juulil. Pealetungil rakendati Omakaitse salku ja üksikvõitlejaid juba otseselt, kuid ikkagi mitteametlikult Wehrmachi koosseisus abijõududena vahetu tagala puhastamisel, teejuhtide ja tõlkidena jm, kuid see jääb juba käsitletavast perioodist väljapoole.

Veel tekkis Tartus juuli esimesel poolel ebamääraste alluvusvahekordadega vahelüli ehk Eesti Vabastatud Maa-alade Partisanisalkade Staap, allpool lühemalt Lõuna-Eesti partisanisalkade staap, millist nimetust tol ajal samuti kasutati.

LÕUNA-EESTI PARTISANISALKADE STAAP

Tartumaa lõunaosas, s.t Emajõeest lõunasse jääval alal, võtsid metsavendade salgad enne Saksa vägede saabumist võimu enamikus valdades enda kätte. Tartu linnas taandusid Punaarmee üksused ja hävituspataljonlased Emajõeest lõuna poole jäävast linnasast 10. juuli õhtuks ja lasid Emajõe sillad enda järel õhku. Sa-

²⁴Vt lähemalt RA, ERA.R-358.1.18, l. 42–49, Valgamaa Omakaitse 1941. a. tegevuse ülevaade. Koostanud Valgamaa Omakaitse juhataja major Aleksander Zeemann, 30.7.1942.

mal ajal võtsid metsavennad linnas võimu üle ja võitlussalku hakati koondama ühtse juhtimise alla. Abijõudusid saabus ka Tartumaa valdadest ja teistest maakondadest.

Võitlussalkade üldjuhtimise võttis enda peale lipnik Olev Reintalu, kes seadis staabi sisse Riia tänaval ettevõtte Puhk & Pojad kaubahoovis (hiljem viidi staap üle Näituse väljakule, kus juuli keskel seati sisse ka koonduslaager). Järgmisel päeval andis Reintalu juhtimise üle koos Ropka metsavendade salgaga linna jõudnud major Friedrich Kurele, kes nimetas end Tartu komandandiks, Reintalu ise jätkas Kure staabi adjutandina. 10. juulil jõudsid kohale esimesed Saksa maakuulajad, kes aga lahkusid linnast sama päeva õhtul. 11. juuli õhtul saabus Tartusse välisandarmeeria (sõjaväepolitsei) üksus major Walter Scheichenbaueri juhtimisel. Välikomandant ooberstleitnant Hans Gosebruch jõudis linna 12. juuli hommikul (seadis komandantuuri samal päeval sisse Nõos).²⁵

11. juulil andis 18. armee peakorter XXVI armeekorpuse alluvusse kindralmajor Karl Burdachi juhitud eelüksuse, mis Peterseri suunalt Tartusse sõitis. Selle koosseisu kuulusid kaks luurepataljoni, tankitõrjepataljon, suurtükidivisjon, õhutõrjedivisjon ja väiksemad toetusüksused. 11. juuli õhtuks oli ülikoolipoolne kallas Burdachi eelüksuse ja metsavendade salkade kontrolli all. Burdachi eelüksuse rindelõigu võttis juuli teisel poolel üle 93. jalaväediviis. Peamiselt vastastikuse suurtükitule ja üksikute häiriva iseloomuga rünnakutena toimunud lahingutegevus Tartu all kestis kuni 25. juuli varahommikuni, kui Punaarmee üksusi ähvardas 22. juulil Põltsamaa-Jõgeva-Mustvee suunal alanud 61. ja 254. jalaväediviisi pealetungi tõttu kotti jäämise oht ning alustati taandumist (Hiio 2006a: 419–420).

Kuni juuli lõpuni oli Emajõe rindelõiku katmas ka paar tuhat omakaitsemeest. Nad ei olnud küll kaalukeeleks, kuid Saksa di-

²⁵Lahingutest Tartu all ja Emajõe joonel vt lähemalt “Tartumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a. koos Saksa vägede ja Omakaitse poolt Tartumaa vallutamise skemaatiliste kaartidega. 1943” (Noormets 2003a: 198–200, 230–253); vt ka Rõngelep, Clemmesen 2003; Lindmäe 2008.

viiside rünnakuks koondumiseni oli omakaitselaste rakendamine mitmes rindelõigus sõjaliselt oluline. Ja seda samal ajal, kui neil polnud vähemalt sõjaväeüksustena mingit kohta Saksa relvajõududes, selgeid alluvusvahekordi ega rindel olevate salkade ühtset juhtimist. Mõistagi ei saanud välikomandant oma volitusi ületada ega anda Omakaitsele mingit ametlikku staatust.

Täpsemat infot Lõuna-Eesti partisaniliikumise staabi tekkimisest leiab esimese Tartu partisanide üldjuhi lipnik Olev Reintalu 1943. aastal öeldust. Tema väitel kutsus Tartu välikomandandi esindaja välisandarmeeriaüksuse ülem major Scheichenbauer major Friedrich Kure, tema staabiülema kapten Richard Tammemäe ja staabi adjutandi Reintalu (kes oli ühtlasi tõlk) 13. juulil enda juurde ja tegi major Kurele ettepaneku asuda juhtima “partisanide liikumist üle terve vabastatud Eesti maa-ala”. Kurg oli sellega nõus ja senine staap formeeriti ümber Lõuna-Eesti partisanide staabiks. Ilmselt nii see ka oli, kuid mõned lõigud selles mälestuskatkes tekitavad küsimusi. Nimelt olla major Scheichenbaueri või välikomandandi seisukoht eelnimetatud alluvussuhete kohta olnud järgmine:

Selle sammu eelduseks oli sakslaste poolt veendumus, et peale tung Venemaal nii elavalt läheb, et otsekohe järgneb suurte maaalade vallutamine. Sellega ühenduses arvati, et siin rakendatud Välikomandantuur jääb Eesti pinnal ainsaks, mille kohaselt ka siis sakslaste poolt juba korraldused tehti.²⁶

Kui see tõepoolest nii oli, siis astus Scheichenbauer tulevase sõjaväehalduse kohta selliseid järeldusi tehes oma volitustest üle. Küll kinnitas Scheichenbauer²⁷ 16. juulil välikomandandi eest

²⁶RA, ERA.R-358.1.16, l. 58, Leitnant Eduard Suursepa ärakiri Tartu partisanide (esimese) üldjuhi lipnik Olev Reintalu tunnistusest, 1.8.1943.

²⁷Rindel, armee tagalas ja väegrupi tagalas, kus kehtis sõjaväevõim, vastutasid korra hoidmise eest sõjaväepolitsei üksused ehk välisandarmeeria. Tsiviilvõimu piirkonnas oli välisandarmeeria ülesandeks hoida korda ainult sõjaväelaste seas.

major Kure üsna ebamäärased volitused.²⁸ Ilmselt sai ka Friedrich Kurg ise aru nii, et ta on kogu (vabastatud Eesti) Omakaitse üldjuht, vähemalt osutavad sellele tema järgnevad korraldused maakondade Omakaitsele.²⁹

Esimeses käskkirjas andis Kurg 14. juulil teada, et Saksa sõjaväevõimud on ta nimetanud täitma Lõuna-Eesti partisanisalkade üldjuhi kohuseid. Oma staabiülemaks määras Kurg kapten Richard Tammemäe, Tartumaa (ilma Tartu linnata) partisanisalkade ülemaks major August Vase, Võrumaale kolonelleitnant Aleksander Tilgre ja Valgamaale kolonelleitnant Juhan Raudmäe. Lõpuks andis ta korralduse nii nimetatuid kui ka Viljandi- ja Pärnumaal “võimalikult töötaval vanemal juhil” temaga kohe ühendust võtta.³⁰ 16. juuli käskkirjaga nimetas Kurg Viljandimaa partisanide ülemaks kolonel Viktor Koerni ja Pärnumaa partisanisalkade ülemaks kolonelleitnant Herman Stokkebi. Ilmselt polnud staabil kuigi täpset infot, mis täpsemalt lääne pool toimub, sest Koern tegutses samal ajal juba nädala jagu hoopis Pärnumaa Omakaitse ülemana. Millega Stokkebi sel hetkel tegeles, pole teada, igal juhul mitte Omakaitse organiseerimisega. Omakaitse Tartu maleva ajalookirjutaja leitnant Eduard Suursepp võttis selle seaduse 1943. aastal kokku nii:

Käskkirjaga Nr. 2 [---] määras maj. Kurg Viljandimaa partisanisalkade ülemaks kolonel Vikt. Koern'i, Pärnumaa partisanisalkade ülemaks kol.-ltn. Herm. Stokkeby. Nagu kuuldub, olevat need ohvitserid aga maj. Kure poolt määramist teatavas mõttes naljanimbrina võtnud, seda igati ignoreerides. Nii on teada, et kol.-

²⁸RA, ERA.R-358.1.16, l. 57, Feldkommandantur (V) 817. Abschrift. O. U., den 16 Juli 1941 (saksakeelne ära kiri ning selle üsna vigane tõlge eesti keelde).

²⁹Sel puhul ei kasutatud küll Omakaitse nimetust, vaid “partisanisalkade” mõistet. Kure enda sõnul kujutanud need “ürgjõuliselt vastuhakuks relvad haaranud meeste-jõuke, mistõttu ka nimetus “partisanid” sobis neile paremini”. Vt RA, ERA.R-358.1.16, l. 38, Ajaloolise ülevaate “Tartumaa Omakaitse tegevus” täiendavad kirjeldused, lisad ja skeemid. Koostanud leitnant Eduard Suursepp, 12.12.1943.

³⁰Lõuna-Eesti partisanisalkade üldjuhi käskkiri nr. 1, 14.07.41 Tartus. — *Postimees*, nr 2, 15. VII 1941, lk 1.

ltn. Stokkeby üldsegi ei asunud määratud kohale Pärnusse, astudes selleasemel saksa SD-üksuste juurde “eesti sideohvitseriks”, kuna kolonel Koern Viljandi asemel valis tegevuspaigaks Pärnu ega tunnustanud kunagi maj. Kure kui üldjuhi “ülemvõimu”.³¹

Samas pole teada, kas üldjuhi korraldused üldse Viljandi- ja Pärnumaale jõudsidki. Pärnumaa Omakaitse alusdokumentide kaustas on Kure 23. juuli ringkirja ära kiri maakondade partisanisalkade ülematele, milles ta käskis saata maakondade partisanide nimekirja. Kohale jõudis see alles augustis, kui polnud enam partisanisalkade staapigi.³²

16. juuli käskkirja juurde tagasi tulles: ilmselt toetudes Scheichenbauerilt 16. juulil saadud volitustele, laiendas Kurg oma tegevust üldjuhina kogu “Eesti vabastatud maa-aladele”. Ühtlasi nimetas ta enda abiks kapten Karl Nortmaa, varustusala juhiks kolonelleitnant Voldemar Ontoni ja koonduslaagri ülemaks kapten Juhan Jüriste.

Partisanisalkadele anti korraldus valvata, et viibimata alustaksid tegevust kohalikud omavalitsused, millega koostöös tuli tagada normaalne töö põllumajanduses. “Maa vabastamise” tähistamiseks tuli kõigile avalikele ja eluhoonetele panna lehvi- ma rahvuslipp ning ametiasutustele ka Saksa riigilipp. Rangelt soovitatavaks pidas Kurg eluhoonete omanikel ja valdajatel muretseda kiirkorras “päästjate lipp — sõbraliku Suur-Saksamaa haakrist”.³³

17. juulil järgnesid juba üldisemad korraldused:

- moodustada maakonna partisanisalkade juhatus (koosseisud vastavalt äranägemisele);

³¹Vt “Ajaloolise ülevaate “Tartumaa Omakaitse tegevus” täiendavad kirjeldused”, l. 38.

³²Sellele osutab Pärnumaa Omakaitse ülema kolonel August Ratiste resolutsioon. Vt RA, ERA.R-207.1.3, l. 37, Omakaitse üldjuhi ringkirja maakondade partisanisalkade ülematele, 23.7.1941.

³³RA, ERA.R-358.1.16, l. 63, Eesti vabastatud alade partisanide üldjuhi käskkirja nr 2, 16.7.41. Vt ka: Eesti vabastatud alade partisanide üldjuhi käskkirja nr. 2 [16.7]. — *Postimees*, nr 3, 17. VII 1941, lk 1.

- igas vallas moodustada kahe rühmaga partisanikompanii (esimene rühm taktikalisteks ülesanneteks, teine rühm tööteenistuslikeks ülesanneteks);
- liikmeks kästi võtta ainult ustavaid, iseloomukindlaid ja ausaid isikuid, kes tuli varustada käesidemete ja tunnistustega;
- põhiülesandeks seati maa puhastamine kommunistidest ja nende käsilasist ning “metsadesse peitunud punaväe ja terroristide salkadest”;
- valvata, et viibimata alustaks tegevust politsei ja kohalikud omavalitsused;
- partisanide relvi tuli pidada Saksa võimudelt kasutada saaduks; eraisikuilt tuli relvad kohe ära korjata;
- nii maakondades kui ka kompaniide juhatustes sisse seada sõjapäevikud;
- kaadriohvitserid pidid ilmuma Tartu ohvitseride reservi.³⁴

Üldjoontes polnud nendes juhtnöörides midagi uut. Samasuguseid korraldusi, kui ehk sõjapäevikute pidamine ja ohvitseride reservi koondamine välja arvata, olid andnud juba varem kas kohalikud komandandid ja/või maakondade Omakaitse organiseerijad. Üldistavalt võib ka öelda, et need korraldused kehtisid ainult Tartu välikomandantuuri piirkonnas. Kui ehk Tartumaa välja jätta, olid komandandid teistes maakondades andnud Omakaitsele abipolitsei funktsiooni. Selle põhjus, et Tartumaal säilis teatud mõttes erikorraldus, oli rindepiirkond ning partisanisalku oli vaja ka muudes ülesannetes. Olukorra võtab kokku Tartu Omakaitse maleva ajalooülevaade 1943. aastast:

Vastavaid päevakäske ka teistesse Lõuna-Eesti vabastatud maakondadesse (Võru, Valga, Petseri, Viljandi, Pärnu) saates ilmnes aga, et neis maakonnis uut üldjuhti mõneski suhtes ignoreeriti, teotesed edasi seniste maakondlike juhtide, enamikus kolonellide või kolonelleitnantide omal algatusel, kusjuures jõesse jäeti ka

³⁴RA, ERA.R-358.1.16, l. 62–62p, Eesti vabastatud maa-alade partisanide üldjuhi major Friedrich Kure ringkiri nr 9 maakondade partisanisalkade ülematele, 17.7.41.

senine Omakaitse nimetus üksustele. Seega jäi “vabastatud Eesti maa-alade üldjuhi” institutsioon kehtivaks peamiselt Tartu linna ja maakonna piiridesse.³⁵

Nii oligi. Ilmselgelt ei hinnanud Friedrich Kurg oma volitusi õigesti ja tagantjärele võib näha ka teatud pettumust, et “kolonelid” tema korraldusi ei täitnud ja “intriigitsesid”, kuid nad pidid täitma oma otseste ülemate korraldusi, kelleks oli kohalik asulakomandant. Teiselt poolt allutati omakaitsestruktuurid halduslikult abipolitseinna hoopis kohalikele prefektidele, kellele Kurel samuti polnud voli käske jagada.

Pärast läbimurret rindel 22.–25. juulini hakkasid Saksa sõjaväevõimud omakaitseorganisatsiooni korrastama. 29. juulil saadeti laiali partisanisalkade staap, ehk nagu Kurg oma viimases käskkirjas samast päevast märkis: “Eesti irregulaarsete partisanüksuste ülesanded on seega lõppenud, on jäänud veel vaid poliitseilise iseloomuga ülesanded. Võitlust vaenlase regulaarvägedega jätkavad Saksa väed ja kodumaa lõplik vabastamine on kõige lähema tuleviku küsimus.” Kõik senised partisanisalgad tuli reorganiseerida abipolitsei salkadeks.³⁶ Seda korraldust on tagantjärele ekslikult nimetatud Lõuna-Eesti partisanisalkade likvideerimiseks, kuid see korraldus kehtis ainult Tartu välikomandantuuri piirkonnas, kus mindi samuti üle teistes maakondades erineval kujul juba kehtestatud omakaitsekorraldusele. Täpsemalt nähti abipolitseid ette kasarmeeritud palgalise formeeringuna ning vabatahtlikke omakaitseüksusi enam ette ei nähtud. Tartu välikomandantuuri 31. juuli teadaandes kuulutati, et usaldusväärsest isikutest on formeerimisel abipolitsei. Päevatasuks nähti ette tasu 1 riigimark (= 10 rubla). Tartus pidi registreerimine toimuma senise partisanisalkade staabi juures.³⁷ Major Kurg, samuti

³⁵“Tartumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade”, lk 255.

³⁶RA, ERA.R-358.1.16, l. 64, Eesti vabastatud maa-alade partisanide üldjuhi käskkiri nr 5, 29.7.41. Vt ka: Eesti vabastatud maa-alade partisanide üldjuhi Käskkiri nr. 5 [29.7]. — *Postimees*, nr 11, 30. VII 1941, lk 1.

³⁷RA, ERA.R-358.1.16, l. 73, Der Feldkommandant gibt bekannt, 31.7.41. Vt ka: Välikomandantuur annab teada [31.7]. — *Postimees*, nr 13, 1. VIII 1941, lk 1.

kapten Nortmaa, kapten Tammemägi ja lipnik Reintalu määrati “referentideks partisanisalkade likvideerimise ja Abipolitsei formeerimise küsimusis”.³⁸

EESTI OMAKAITSE ÜLDJUHI STAAP

Eelnimetatud aktiga võiks käsitletava teema lõpetada, sest Omakaitse, maakonniti küll eri nimede all ja ajalises sõltuvuses Saksa vägede edasiliikumisest, sai konkreetse abipolitsei ülesande. Küll vajaks mõnevõrra täpsustamist edasine sündmuste käik Eestis, mis oli sakslaste okupeeritud idaalade terviku taustal mõnevõrra erandlik. Kuigi Saksa väejuhatuse nägi meelsamini omakaitseformeringuid kasarmeerituna ja selgelt määratletud abipolitsei ülesannetega tagala julgestamisel, tegi sõjategevuse kulg selles korrektiive ja Eestis eelkõige just major Kure endises tööloigus ehk Tartumaal.

Läheme ajas natuke tagasi. XXVI armeekorpuse pealetung oli alanud uuesti 22. juuli varahommikul, kui 61. jalaväediviis hõivas Põltsamaa ümbruse ning koos 254. jalaväediviisiga liiguti kiiresti Jõgeva kaudu itta ja lõunasse. 24. juuli õhtul jõudis korpuse eelsalk Kasepää juures Mustveest lõunas Peipsi rannale. Alles siis asus tegevusse 93. jalaväediviis, sulges piiramisrõnga lõunast ning Emajõe ja Mustvee vahel jäid kotti Punaarmee 125. ja 48. laskurdiviis. Vangi langes tuhandeid punaarmee lasi ja hävituspataljonlasi, kuid metsadesse ja soodesse jäi neid maha veel sadu, kes üritasid enamasti Virumaa poole piiramisrõngast välja liikuda ja omadega ühineda (Hiio 2006a: 420). See tõi kaasa ka omakaitseorganisatsiooni ümberkorraldamise uutel alustel.³⁹

³⁸“Ajaloolise ülevaate “Tartumaa Omakaitse tegevus” täiendavad kirjeldused”, l. 39.

³⁹Seni pole õnnestunud leida Saksa väejuhatuse konkreetset korraldust, mille alusel lubati jälle omakaitseformeringutes vabatahtlike rakendamist. Küll olid sel ajal juba kõne all idaaladel formeeritavad abipolitseilised julgestusüksused; Eesti puhul nähti nende alusena omakaitsemehi ja formeerijana omakaitseorganisatsiooni. See kava teostus siiski alles 1941. aasta augusti teisel poolel. Vt RA, ERA.R-358.1.16, l. 104, Eesti Omakaitse juhatuse üleskutse, 19.8.1941.

Kasutada on “abipolitsei referendi” Olev Reintalu kirjeldus Eduard Suursepa refereeringus. Tartu välikomandant olla saatnud 1. augustil referentidele kutse ilmuda tema juurde läbirääkimistele eesti partisanisalkade uuesti tegevusse rakendamise üle. Koosolekul olevat viibinud välikomandant Gosebruch, major Scheichenbauer ja keegi majori auastmes sõjaväelane 18. armee peakorterist või 18. armee tagalakomandandi staabist. Just viimane olla 18. armee juhataja nimel teinud Kurele ettepaneku kõik vabastatud Eesti aladel seni tegutsenud, kuid äsja desarmeeritud Omakaitse (partisanide) formatsioonid jälle ellu kutsuda ja alustada tagala puhastamist mahajäänud punaväelastest.

Reintalu sõnade järgi olla Omakaitse formeerimine seotud sellega, et “Abipolitsei-salkadest ei piisanud tagalas korra pidamiseks, sest Omakaitse likvideerimise järele hakanud punane element otsekohe jälle pead tõstma, ning metsades ringiluusivate punaväelaste terror süvenenud iga päevaga”. Teise põhjusena toodi välja, et ohvitserid, allohvitserid, aga ka endised kaitseliitlased hoidusid abipolitsei teenistusse astumisest, sest ei soovinud alluda kohalikele konstaableile.⁴⁰ Abipolitsei teenistusse astuda soovijaid oli siiski piisavalt ja sakslastele see sel hetkel kuigi palju korda ei läinud, mida ohvitserid ja kaitseliitlased ise tahtsid, kuid rinde tagalasse maha jäänud punaväelaste vangistamist või likvideerimist soovisid nad kindlasti.

2. augustist 1941. aastal andis Kurg Eesti Omakaitse üldjuhina välja esimese käskkirja, milles teatas, et “Saksa AOK” (18. armee ülemjuhatus) korraldusel “kutsutakse hiljuti laialisaadetud partisanioranisatsioonid uuesti kokku ja organisatsiooni uueks nimetuseks saab “Omakaitse””. Senised juhid säilitasid ametikoha: Nortmaa — üldjuhi abi, Reintalu — adjutant ja Tammemägi — staabiülem, ühtlasi määrati major Paul Vent varustusala ülemaks ja kapten Julius Edor Tartu linna Omakaitse ülemaks. Senised maakondade partisanisalkade ülemad pidid jätkama oma

⁴⁰“Ajaloolise ülevaate “Tartumaa Omakaitse tegevus” täiendavad kirjeldused, lisad ja skeemid”, l. 39.

teenistuskohal.⁴¹ Staabiülema sama päeva käskkirjast selgub, et staabi koosseisus oli operatiiv- ja administratiivjaoskond, ülemaiks vastavalt leitnant Rudolf Mikumägi ja major Jaak Kuuse. Kapten Riho Piirsalu määrati sideülemaks, samuti kinnitati ametisse jaoskonnaülemate abid, käsundusohvitserid ja kantseleitöötajad.⁴² 7. augustil määrati Omakaitse sanitaarala juhiks lipnik dr Aleksander Koskel.⁴³

Muu hulgas anti korraldus moodustada maakondades lahinguvõimelised löögigrupid ja saata need üldjuhi käsutusse Tartusse. Grupid oli kavas rakendada tegevusse Tartust põhja pool.⁴⁴

2. augustil avaldati ajakirjanduses üleskutse, milles anti teada omakaitseorganisatsiooni ümberformeerimisest ning teatati, et endised partisanid peavad koonduma oma endiste ülemate ümber.⁴⁵ Tagantjärele sai Kurg võimaluse hurjutada ka “isepäiseid kolonele”. 3. augusti ringkirjas esitas ta oma arusaama põhjustest, miks partisanisalgad laiali saadeti:

Endised partisanid, kes meie praeguses vabadusvõitluses kirjutasid hiilgavaid lehekülgi, julge ja ennastohverdava tegevusega, ülesnäidates kangelaslikkust võitlustes, kuid kahjuks ülesnäidates ka paljudel juhtudel äärmist distsiplineerimatust, mitte alluvust oma juhtidele, omapead tegevust, intrigeerimist juhtide enestevahel ja lakkamatut “soomuse” tegemise iha. Kõik see tumestas raskelt võitlustes kroonitud edu. Ta võis jätta meist, meie maad vabastajatele kõrge kultuuriga Saksa sõjameestele mittedoovitud

⁴¹RA, ERA.R-358.1.16, l. 82, Eesti Omakaitse üldjuhi käskkiri nr 1, 2.8.1941.

⁴²RA, ERA.R-358.1.16, l. 83, Käskkiri nr 1 Omakaitse Üldjuhi Staabile, 2.8.1941.

⁴³RA, ERA.R-358.1.16, l. 95, Omakaitse üldjuhi käskkiri nr 3, 8.8.1941.

⁴⁴Vt nt RA, ERA.R-358.1.16, l. 84, Omakaitse üldjuhi käsk nr 1-op Petserisse kolonelleitnant Kaermale, 2.8.41.

⁴⁵Teadaanne-üleskutse. — *Postimees*, nr 14, 2. VIII, lk 1; vt ka RA, ERA.R-358.1.16, l. 81, Eesti Omakaitse üldjuhi major Friedrich Kure üleskutse, 2.8.41.

mulje. Miks võisite siis imestuda endise organisatsiooni reorganiseerimise üle?⁴⁶

Omakaitse organisatsiooni üldised ülesanded olid: metsade puhastamine mahajäänud punaarmeeelastest ja nõukogude “aktiivist”; kohaliku omakaitseorganisatsiooni moodustamine ja kohaliku täitvvõimu töölerakendamine. Maa-ala Emajõeest põhjas jaotati neljaks operatsioonilõiguks: Mustvee, Rakke, Põltsamaa ja Voldi.⁴⁷

Tähelepanu väärib veel Kure eeltsiteeritud ringkiri, millest võib välja lugeda, et Kurg polnud jällegi aru saanud reorganiseerimise mõttest ja pidas ennast ka seekord kogu Eesti Omakaitse üldjuhiks. Operatiivlõikude ülemate säilinud aruannetest nähtub, et Eesti Omakaitse üldjuhile allunud üksuste tegevus polnud sugugi enesestmõistetav. Küll taheti neid allutada erinevatele Saksa üksustele või siis üldse laiali või Tartusse tagasi saata jm.⁴⁸ Näiteks kandis Põltsamaa operatsioonilõigu ülem leitnant Ernst Paatsi ette:

Kannan ette, et täna kohalikule komandandile Välikomandandi tõendust esitades selgus järgmist:

1. Ei loe ennast alluvaks välikomandandile ja ei luba tõendise kohaselt teotseda ega organiseerida.
2. Et org. omakaitset, selleks on vaja Saksa vägede ülemjuhatusse korraldust.
3. Minul ühes meeskonnaga palus [komandant] Põltsamaa linnast lahkuda. Asun tänasest alates Tapikusse.

⁴⁶RA, ERA.R-1914.1.4, l. 1, Omakaitse üldjuhi ringkiri nr 1-39op, 3.8.41.

⁴⁷RA, ERA.R-358.1.16, l. 86, Omakaitse üldjuhi korraldus operatiivlõikude ülematele nr 17/op, 3.8.41.

⁴⁸Vt nt RA, ERA.R-358.1.16, l. 98–99p, Rakke operatiivlõigu ülemkapten Talpaku ettekanne Omakaitse üldjuhile major Kurele, 9.8.41; Omakaitse üldjuhi korraldus nr 159/op Tartu Omakaitse salga ülemale kapten Edorile, 14.8.41.

Ka Kure vastus toob välja selle, et ta allus Tartu välikomandandile, kelle antud volitused ei kehtinud kindlasti diviisistaapide ametisse seatud komandantuuride, veel vähem rindeüksuste juures.⁴⁹

Tundub, et major Kurge ei tunnustanud üldjuhina ka mitme maakonna omakaitsejuhid. Samuti polnud Kurg kuigi hästi informeeritud sellest, mis mujal toimus. Näiteks 9. augustil anti Valga Omakaitse juhile kolonelleitnant Johannes Raudmäele korraldus saata üks rühm Valgast Tartusse.⁵⁰ Raudmäe polnud sel ajal enam Valga Omakaitse ülem ja kui täpne olla, polnud ka sellist institutsiooni nagu Valga Omakaitse, vaid tegutses Valga Abipolitsei, mis omakorda allus halduslikult kohalikule prefektile. Ja Võrumaal jätkas abipolitseiline omakaitseorganisatsioon tegevust Võru Kaitsekorralduse nime all, sõltumata Kure korraldusest Omakaitseks ümbernimetamise kohta.

20. augustil saabus aga Valgast tõepoolest nõutud rühm eesotsas Heinrich Holmiga. Kurg saatis rühma koos tema poolt Virumaa Omakaitse ülemaks määratud kapten Sergei Maripuuga edasi Rakverre. Maripuu esitas Saksa sõjaväevõimude poolt Viru Omakaitse ülemaks määratud kapten Jakob Vaskale Tartu välikomandandi ja Kure antud volitused asuda ise maakondliku omakaitseorganisatsiooni juhi kohale. Sündmuste edasist käiku kirjeldab Eduard Suursepp järgmiselt:

Kapt. Vaska siiski ei täitnud ka sedagi Kure korraldust, vaid laskis vangistada Valga OK-rühma juhi aseohv. H. Holm'i, seers. Ainsaar'e ja paar teist valgalast, ähvardades neid kommunistide pähe seina äärde seadida. Kpt. S. Maripuu vaheleastumisega jäi omakohus siiski teostamata, Maripuu loobus Viru OK-juhi kohast ja sõitis Valga rühmaga Tartusse tagasi.⁵¹

⁴⁹RA, ERA.R-358.1.16, l. 91–92, Põltsamaa operatiivlõigu ülema leitnant Paatsi ettekanne Omakaitse üldjuhile major Kurele, 5.8.41; Omakaitse üldjuhi major Kure korraldus Põltsamaa operatiivlõigu ülema leitnant Paatsile, 5.8.41.

⁵⁰RA, ERA.R-358.1.16, l. 96, Omakaitse üldjuhi korraldus nr 114-op Valga Omakaitse juhile, 9.8.41

⁵¹“Ajaloolise ülevaate “Tartumaa Omakaitse tegevus” täiendavad kirjeldused”, l. 44.

Niisiis võib öelda, et 2. augustil major Kurele antud volitused ei tähenda ülemaalse omakaitseorganisatsiooni algust ning ühtne Omakaitse organisatsioon tekkis alles pärast Sisedirektooriumi politsei- ja omakaitse valitsuse moodustamist 1941. aasta oktoobris.

KOKKUVÕTE

Sissejuhatuses on osutatud mitmele väitele, et Eesti Vabariik oli 1941. aasta juulis olemas *de facto* ning metsavendade salgad moodustasid tegeliku relvastatud jõu ühise juhtimise all. Viimane lähenemine sai mõnel määral alguse juba Saksa okupatsiooni ajal, hiljem võtsid selle üle ja täiendasid seda pagulasautorid ning kohati esitatakse neid väiteid praegugi.

Pagulaste selline lähenemine on mõistetav. Ühelt poolt oli vaja üleval hoida vastupanutahet ja rõhutada vabadusvõitluse tähtsust. See polnud midagi uut, sest juba Saksa okupatsiooni ajal käsitati 1941. aasta sõjasuve “Teise Vabadussõjana”. Teiselt poolt sai niiviisi eemale hoida Saksa okupatsioonivõimust ja selle kohapealsetest kaastöötajatest. Kindlasti pole mõtet arvukaid mälestuslikke kirjatöid alavääristada, sest 1941. aasta sõjasuvel aktiivselt tegutsenud mehed ilmselt arvasidki, et nad sõdivad Eesti Vabariigi taastamise nimel.

“Võimuvaakum” laiemalt on siinkohal pigem ilukirjanduslik kujund, kuid eksisteeris nii mõnelgi pool Lõuna-Eestis ka tegelikult, kui Punaarmee oli taandunud ning selle järel jäid võimu teostama ja põletatud maa taktikat ellu viima “partei ja nõukogude aktiivist” formeeritud hävituspataljonid. Neil pataljonidel oli alates juuli esimestest päevadest olnud arvukaid kokkupõrkeid metsavendade salkadega, kes paljudes valdades olid enne Saksa eelüksuste saabumist võimu üle võtnud, seadnud sisse kohalikud ametiasutused ning hakanud moodustama valla- ja maakonna omakaitseformeeringsid. Kõik see jätkus suuresti omaalgatuslikult ka pärast Saksa eelüksuste kohalejõudmist ja vähe oli valdu, kus Saksa sõjaväelased pidid andma konkreetse käsu Omakaitse organiseerida ja kohalik võim tööle rakendada. Enamasti ei sekunud kohalikku algatusse väga otsustavalt ka eelüksuste kannul

kohale jõudnud komandandid. Kohalike omavalitsusorganite tööle rakendamine oli ka okupatsioonivägede silmis igati teretulnud ja eelüksustele, komandantuuridele ja julgeolekupolitsei operatiivgruppidele antud instruksioonide järgi polnud seda algatust vaja maha suruda. Küll aga tuli kiiresti maha suruda “ebasoovitav areng” ehk Eesti Vabariigi taastamise ideed. Olukorra tõttu oli tervitav ka kohaliku omakaitse organisatsiooni omaalgatuslik formeerimine, sest see oli esialgu tegelikult ainus organiseeritud jõud. Peale selle, et omakaitseorganisatsioon aitas kaasa omavalitsusasutuste tööleasumisele ja rinde vahetus tagalas korra hoidmisele, olid omakaitsemehed vajalikud Kesk-Eestis paariks nädalaks kindlustunud rindejoone mehitamisel üsnagi pikkades lõikudes. Alles XXVI armee korpuse peajõudude koondumise järel Eestisse ja juuli viimasel kümnepäevakul alanud pealetungi ajal kadus vajadus rakendada omakaitsemehi otseseks rinde hoidmiseks.

Eelüksuste kannul Eestisse jõudnud väli- ja asulakomandantide ülesandeks sai sisse seada sõjaväevõim, muu hulgas panna ametisse (või kinnitada) kohalik võim ja kehtestada sõjaaja seadused, mis hõlmasid pimendamist, relvade ärakorjamist, kommunistide vahistamist, majanduselu taastamist, korra hoidmist jm. Tihti peale olid kohalikud jõud need korraldused jõudnud teha juba enne komandantuuri sisseseadmist.

Saksa sõjaväekorralduses okupeeritud idaaladel polnud aga ette nähtud mingit kohalikku relvastatud omakaitseorganisatsiooni. Alles juuli lõpul hakkas tekkima selgem arusaam sellest, et idaalade elanikest moodustatud abipolitseilised omakaitseformeringud on vajalikud, ja sedagi vastu tahtmist ning pigem rinde olukorrast tekkinud hädavajadusest tagala julgestamisel. Teiselt poolt polnud arvestatud sellise sõjavangide hulgaga, kellest “kõige usaldusväärsem osa” kuulus rakendamisele abipolitseilistes funktsioonides (Eestit see küll sõjasuvel otseselt ei puudutanud).

Omakaitseorganisatsiooni areng juulis oli Lõuna-Eestis maa-konniti (või komandandi võimupiirkonna järgi) mõnevõrra erinev, kuid üldiselt kujundasid Saksa sõjaväevõimud selle vastavaks abipolitseilise korrakaitse vajadustele. Pisut teisti oli olu-

kord Tartumaal, kus omakaitsemehed katsid pikki rindelõike ning olid hädavajalikud kuni pealetungini ja Mustvee koti sulgemiseni 25. juulil. Nii koondati Tartumaa metsavennad Tartu välikomandandi käsul Lõuna-Eesti partisanide staabi üldjuhtimise alla. Selle ülemaks määratud major Friedrich Kurg hindas oma volitusi üle ja hakkas jagama käskte teiste maakondade omakaitseorganisatsioonidele. Kui tema korraldusi ei täidetud, pidas ta seda “koloneli kadeduseks”, kuigi nimetatud “kolonelid” ei allunud Tartu välikomandandile. Pole ka teada, kas Kure korraldused üldse kohale jõudsid.

Tõele ei vasta ajalookirjanduses esinev väide, et 29. juulil saadeti Lõuna-Eesti partisanisalgad laiali, sest see kehtis ainult Tartu välikomandandi tööpiirkonna kohta. Mingit ühtset juhtimisstaapi Lõuna-Eestis ei olnudki ja 29. juuli korraldus oli seotud omakaitseorganisatsiooni ühtlustamisega. See, et Tartu välikomandant andis ilmselt 18. armee tagalakomandandiga kooskõlastatult korralduse “partisanisalgad taastada Omakaitse nime all”, ei tähendanud veel ühtset omakaitseorganisatsiooni ja allumine üldjuhiks nimetatud major Friedrich Kurele polnud sugugi iseenesestmõistatav. Kindlasti polnud sel hetkel veel kõrgema väejuhatuse selgesõnalist korraldust ühtse omakaitseorganisatsiooni moodustamiseks, seda enam, et üldises tööjaotuses kuulusid sellised formeeringud üldse Ostlandi kõrgema SSi ja politseijuhi alluvusse.

Täname Toomas Hiiot nõuannete eest artikli toimetamisel. *Toim.*

Arhiiviallikad

RA, ERA.3142 — Viljandi Maavalitsus, 1918–1944

RA, ERA.4365 — Saksa okupatsioonivõimude poolt mahajäetud üksikute dokumentide kollektsioon, 1928–1945

RA, ERA.R-207 — Omakaitse Pärnumaa Malev, 1941–1943

RA, ERA.R-358 — Eesti Omakaitse Peavalitsus, 1941–1944

RA, ERA.R-1914 — Mustvee Piirkonna Omakaitse Staap, 1941–1944

Kirjandus

- A n u š a u s k a s, Arvydas (ed.) 2006. *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. 5th ed. Vilnius: Pasauliui apie mus; Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania
- H i i o, Toomas 2006a. Combat in Estonia in 1941. — *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, pp. 413–430
- H i i o, Toomas 2006b. Eesti kui *Wehrmacht*’i operatsioonipiirkond 1941–1944: Väegrupi “Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiiviis. — *Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005*. 5. Koost. Leho Lõhmus, toim. Toomas Hiio ja Leho Lõhmus. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum — Kindral Laidoneri Muuseum, lk 115–152
- H i i o, Toomas 2006c. Estonian Security Groups and Eastern Bataillons in German Army in 1941. — *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, pp. 807–824
- K a n t, Edgar 1958. Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. VI kd: *Surutud vastu seina*. Toim. Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, lk 7–20
- K a u r i, Hans 1957. Sõdiv rahvas, vaenlane ja liitlane. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. IV kd: *Maa vabastamine*. Toim. Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, lk 9–12
- L i n d m ä e, Herbert 2008. Partisan warfare in Tartu in 1941. — “*Communism — to the International Tribunal*”. Prepared for the publication by Artūras Flikaitis *et al.* Vilnius: Foundation for Investigation of Communist Crimes, pp. 308–326
- M a r i p u u, Meelis 2012a. Omavalitsuseta omavalitsused: Eesti oma-maise haldusvõimu taastamine NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja tingimustes. I osa: Kohalike omavalitsuste ebaõnnestunud taas-sünd. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 2, lk 50–60
- M a r i p u u, Meelis 2012b. *Omavalitsuseta omavalitsused: Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 26.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- M y l l y n i e m i, Seppo 1973. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen*

Besatzungspolitik. (Historiallisia tutkimuksia 90.) Helsinki: Suomen Historiallinen Seura

Noormets, Tiit (koost.) 2003a. *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides.* (Ad fontes 13.) Tallinn: Riigiarhiiv

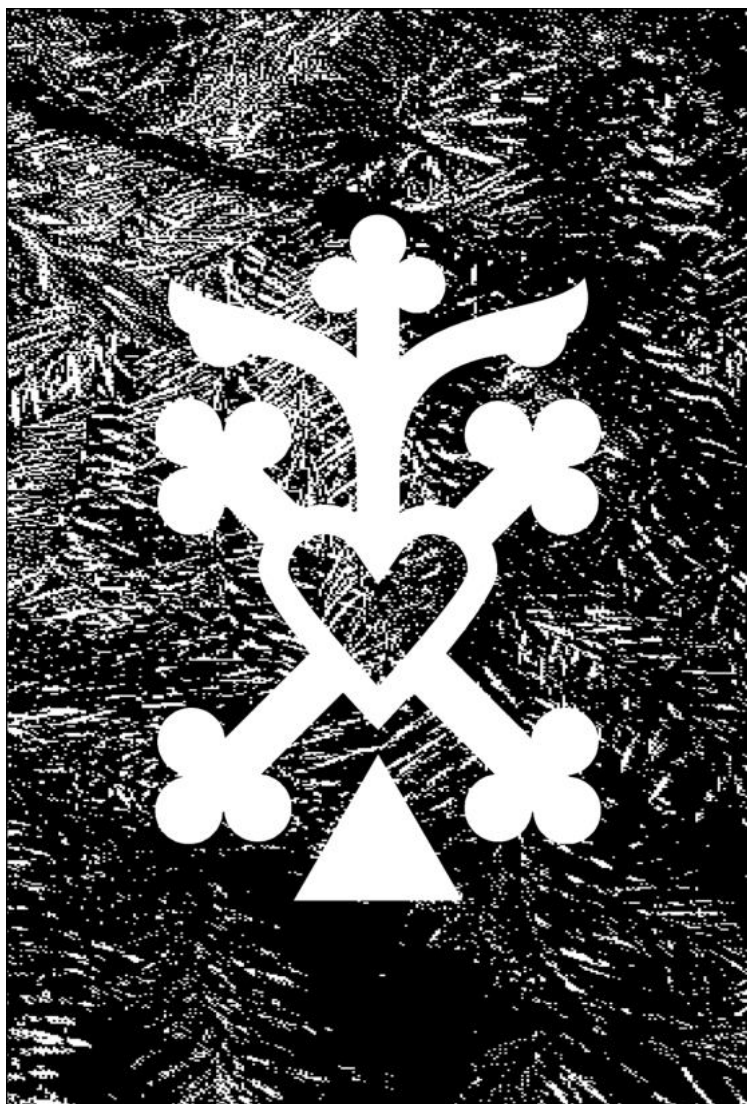
Noormets, Tiit 2003b. Vastupanuliikumine Eestis. — *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides.* (Ad fontes 13.) Koost. Tiit Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, lk 42–69

Noormets, Tiit 2003c. Vastupanuliikumised Nõukogude Liidus Teise maailmasõja algusperioodil 1939–1941. — *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides.* (Ad fontes 13.) Koost. Tiit Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, lk 11–41

Peetre, Artur 1957. Vaba Pärnu. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas.* IV kd: *Maa vabastamine.* Toim. Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, lk 37–39

Rõngelap, Riho, Michael H. Clemesen 2003. Tartu in the 1941 Summer War. — *Baltic Defence Review*, No. 9, pp. 165–182

PEETER KAASIK (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna 2003, filosoofiadoktor ajaloo alal 2012. Inim-susevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse teadur 1999–2009 ja Pühajärve Põhikooli ajaloo- ning ühiskonnaõpetuse õpetaja 1999–2006, Eesti Mälu Instituudi teadur a-st 2009, Eesti Sõjamuuseumi — kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941” (2006, nr 5, lk 947–991), “Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmee-laste ühishaud ja mälestusmärk” (2006, nr 9, lk 1891–1918), “Vabadus on orjus: Proletaarsest internatsionalismist” (2013, nr 7, lk 1184–1225) ja ““Relvavennad”: Saksa ohvitseri kuju Teises maailmasõjas eesti sõduri mälestustes” (2016, nr 1, lk 104–114; nr 2, lk 285–325) ning väitlus Tõnismäe-artikli teemal (2006, nr 12, lk 2758–2760).

MARKO KEKIŠEV. Dai boh (2020)

ARVUSTUS

SOLIIDNE JA TÄNUVÄÄRNE TRÜKIS

Ene-Margit Tiit, Liina-Mai Tooding. *Statistikaleksikon*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019. 335 lk.

Soliidne väljaanne, millesse on koondatud kõrgkoolide statistikakursuste põhisõnavara. Kokku on leksikonis ligikaudu 1200 mõistet.

Rõõm on näha, et nende ridade autori poolt 1950. aastate teisel poolel kasutusele võetud terminid *valik* ja *valim* ning eesliide *juhu-* on jäänud püsima tänini. Tollal oli peamiselt käibel vene keelest otse ülevõetud mõiste *võborka* (väljavõtt).

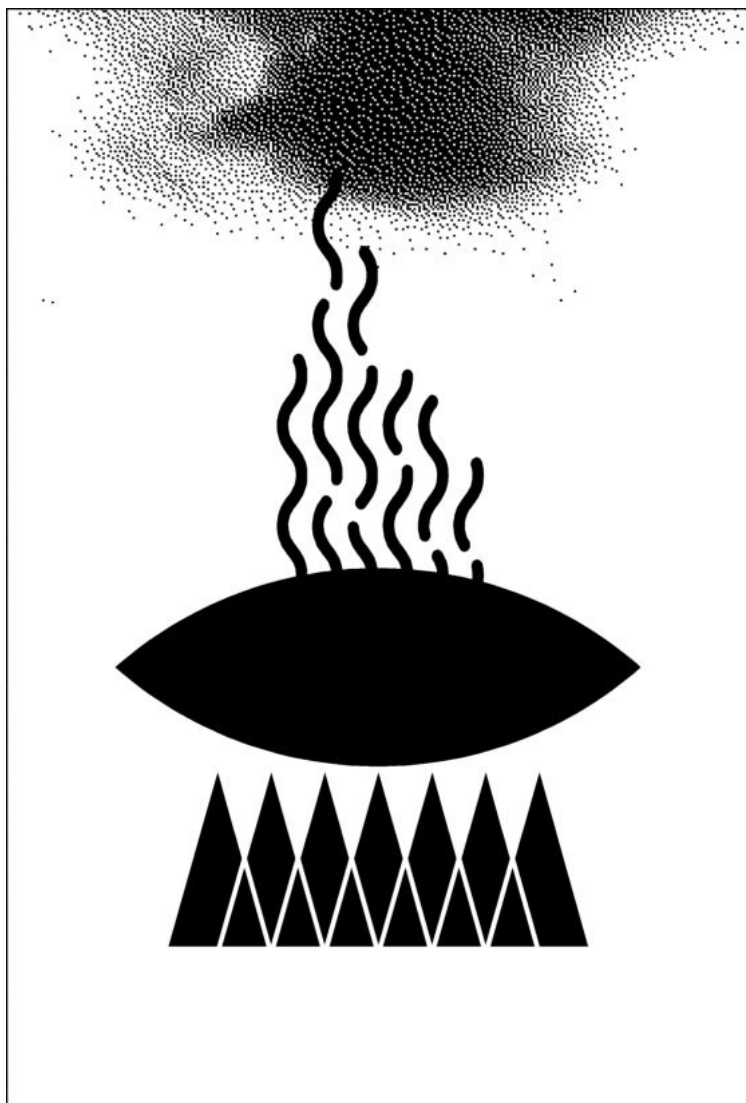
Imestust äratav, et paljudest võimalikest rakendusalaadest on leksikoni valitud ainult üks, rahvastikustatistika, 60–70 märksõnaga. Kindlasti oleks kasuks tulnud, kui leksikoni koostamisse oleks kaasa haaratud ka teised kõrgkoolid. Seda olnuks võrdlemisi kerge korraldada käsikirja ringi saates ja terminite kohta pärides.

Meetodite kohta võib ütelda, et nende käsitlus on korrektne.

Kindlasti tulnuks kajastada riditanalüüsi.

Kokkuvõttes võib ütelda, et autorid on valmis saanud tõsise ja tänuväärse tööga.

LEO VÕHANDU (1929) on Eesti matemaatik ja informaatik, Tallinna Tehnikaülikooli emeriitprofessor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Kolmest Eestis loodud tehiskeelest ja nende loojatest” (koos Ülo Lumistega; 2007, nr 3, lk 482–510).

MARKO KEKIŠEV. Noh, mis teed! (2020)

ABSTRACTS

RICHARD DAWKINS. **The science of religion. The religion of science: Two lectures**

The theme of the first lecture is "The science of religion". What catches the attention of Dawkins as an evolutionary biologist and ethologist about religion is its profligate wastefulness. Why is such a wasteful activity practised then?

His primary idea is that religion may be like the dominance hierarchy, and he presents a specific hypothesis about children. Natural selection builds child brains with a tendency to believe whatever their parents and tribal elders tell them. For survival reasons, child brains need to trust parents, and trust elders whom their parents tell them to trust. An automatic consequence is that the truster has no way of distinguishing good advice from bad. And everything children believe with sufficient conviction is transferred to their children and, consequently, to future generations. This is a nongenetic analogue of heredity. Dawson brings a comparison with computers, which are so vulnerable to infection by viruses and worms. A similar example is chain letters and postal viruses. The point is that no genes are involved, yet postal viruses display an entirely authentic epidemiology, including the successive waves of infection rolling around the world and including the evolution of new mutant strains of the original virus. Some people say it is memes rather than genes.

And the lesson for understanding religion, in Dawkins' opinion, is that when we ask the Darwinian question "What is the survival value of religion?" we do not mean genetic survival value. The conventional Darwinian question translates into "How does religion contribute to the survival and reproduction of individual religious people and hence the propagation of genetic propensities to religion?" But he considers that genes need not be brought into the calculation at all.

Thus, ordinary genetic selection sets up childhood brains with a tendency to believe their elders. Ordinary, straight-down-the-line Darwinian selection of genes sets up brains

with a tendency to imitate, hence, indirectly to spread rumours, spread urban legends, and believe cock-and-bull stories in chain letters. But given that genetic selection has set up brains of this kind, they then provide the equivalent of a new kind of nongenetic heredity, which might form the basis for a new kind of epidemiology, and perhaps even a new kind of nongenetic Darwinian selection. Dawkins believes that religion, along with chain letters and urban legends, is one of a group of phenomena explained by this kind of nongenetic epidemiology with the possible admixture of nongenetic Darwinian selection. If this is right, religion has no survival value for individual human beings, nor for the benefit of their genes. The benefit, if there is any, is to religion itself.

In the second lecture, "The religion of science", Dawkins draws attention to today's theological sophists' argument that religion and science do not compete because they are not directly comparable. They occupy noncommunicating realms, nonoverlapping magisteria. Science explores the way the universe is, and how things work. Religion has nothing to say on this, but it has its own equally important domain: morals, values, and "ultimate" questions. In practice, however, religion seldom respects science's patch — it is precisely the apparent scientific content of miracles that attracts people into churches and mosques. The church claims that a miracle is a one-off violation of the laws of physics, which God who made those laws can break when he chooses, for example, to signal that Mother Teresa should be a saint. The claim that miracles are capricious, singular departures from normality is emphatically not keeping off science's turf; not separate magisterium, Dawkins finds.

The second point in his list of five grounds for belief is the so-to-say familial tradition — the religions of different geographical regions hold contradictory beliefs about important truths. All scientists, on the contrary, subscribe to the ideal of universal cross-culturalism of science.

The third item on the list of reasons for believing things is based on scriptural and priestly authority. Argument from authority is never used by scientists as evidence that something in the world of nature must be the case. In religion, it is routinely used in exactly this way.

Fourthly, the author discusses faith. Faith means believing something in spite of lack of evidence. In religion, faith is a virtue. Indeed, in the world of science, there are physicists whose faith in the aesthetic beauty of their equations leads them to mistrust contrary evidence from experiment. But experimental evidence ultimately trumps mathematical beauty. A more commonplace type of faith in science arises because no one individual has the time or the ability to check the evidence. Dawkins says that he believes what physicists tell him about the speed of light without having examined the evidence himself. He believes them because he knows how the system of peer review works.

Finally, revelation. In religion, private, internal revelation, for example, the doctrine of the Assumption of the body of Mary into heaven, is treated as a reason for belief in something. This kind of revelation does not happen in science. The nearest approach is the kind of aesthetic, poetic affirmations that scientists, especially physicists, sometimes make.

In conclusion, Dawkins says that science is not a religion. It is much more than a religion. It has all the virtues that religion once had, with none of the vices that religion still has. And all this with no mention of its usefulness. Great as it undoubtedly is, the usefulness of science is trivial compared with its power to inspire and uplift the spirit. (Edit.)

TOOMAS KIHU. Conjugation of tolerance

JOHANNES HALLER. Memories of life: Seen — heard — thought. (Excerpt)

HANNA MILLER. Man born in Hiiumaa who became the most widely read German historian

The Estonian translation of the memories of Johannes Haller, a Baltic German born in 1865 in Estonia, begins with his boyhood at Käina parsonage in sparsely populated Hiiumaa island where his father was a pastor. At that time, the provinces of Estonia and Livonia, which belonged to Tsarist Russia, had their self-government system (called Landesstaat in Baltic German literature) with special laws that differed from the rest of Russia and enabled the Baltic nobility to operate their

estate-based court and police system. As for the indigenous people, particularly Estonians living in rural areas, with the abolition of corvée (landlords' right to require a fixed amount of work from peasants for the right to use the land) in 1868, manors switched over to monetary rent and massive use of paid labour. In the 1860s, massive purchasing of farms for perpetuity from manors at free market prices began. In this connection, Haller refutes, even somewhat embellishing the facts, the misconception spread in Germany that the Estonian was still a poor farmhand suffering under the tyranny of German barons — "the circles of Baltic nobility spoke about their responsibility for the whole population — this was really felt so, and they acted correspondingly."

The nobility comprised a sheer minority of the whole German population, the bourgeoisie being much larger numerically, but there were no tensions between these estates. Aristocratic but liberal — this is how Haller depicts the Baltic society. Moreover: "The Baltic nobility is characterised by something that several other communities of nobility lack — namely humanistic education." Although he repeatedly writes about the great backwardness compared to the western world, the educational level of the whole population deserves praise: "there were no illiterates in our country, while, in Russia, they made up almost 80% of the population." He is, however, short of good words when describing the creation of or participation in high culture by the German community: "Only western musical life was constantly participated in. Beside music, other arts were strongly neglected. Painting, sculpture and architecture did not play any role at all." However, the fact 1860–1880 were the peak years of Estonian national awakening, did not concern him at all.

In autumn 1875, when Haller had reached the age of ten, his father became the second preacher and later superintendent general at St Olai's Church in Tallinn, the capital of the Estonian governorate. Haller writes, "[---] our evangelical church was one of the greatest strongholds of the German culture and mentality, but the common Lutheran religion and the leverage of the clergy were the inevitable connecting link between the Germans and the Estonians, and attacking it would have meant betrayal of "the German cause". Although this sounds paradoxical, I would not know how to describe the

situation otherwise than by the sentence “religion is private, church is common for all.””

After completing Tallinn Cathedral School, Haller started to study history at the University of Tartu in 1883. “As an educational institution, it lagged behind even the smallest German universities; its resources were limited, the buildings and rooms modest, and even the lecturers were not always at the desired level, but it offered something else and more valuable — the University of Tartu was what universities usually are not — it was an institution of character building. At that time, to say nothing of the present, there was obviously no other university where the expression “academic freedom” would have had such a precious and extensive meaning.” As for the academic level, only the Faculty of Medicine deserved recognition by Haller. Still, he cannot avoid mentioning that real Russia (without Poland, Finland and the Baltic provinces), had only seven universities per 100 million inhabitants in the 1890s.

Haller describes very painfully but with good reason about the influence of Russification on the stuffy self-contained Baltic German society. The Russian central authorities became particularly militant with the accession to the throne of Alexander III (reigned 1881–1894) — to demonstrate his anti-German attitude, he did not confirm the Baltic nobility’s special rights which formed the basis for the local autonomy. The aim of Russification of the Baltic provinces was to eliminate the predominant German influence in the region, to prevent indigenous peoples’ separatism and Germanisation of their elite and to replace the local western civilisation and culture which followed the German models with Slavic Orthodox civilisation and Russian culture. “Of course, there was something additional. We had a feeling that we would be moving downwards in the cultural and moral sense if we make concessions to the Russian mindset. It could not be denied that the level of civilisation in the Russian society was far behind the German and even of the Baltic, which was natural, as the western civilisation had started to penetrate Russia merely two hundred years ago. There was no educated bourgeois community in the German sense yet.”

His departure for Berlin in 1890 was also motivated by Russification. Berlin was a city where he never felt at home

and which deserved only his severe criticism. He agrees with Paul, a museum director from Hamburg, who had called "modern Berlin the centre of German tastelessness." What seemed new and alien in Germany was the uniformity of people, the petty bourgeoisie and domination of the middle class. "Our Baltic world, however, was aristocratic in its origin, structure and traditions, and had to be so if it wanted to survive. We needed time to find our place in bourgeois Germany and did not always succeed."

As seen from his memories, Haller was critically minded — he appreciated the lovability of the people of St Petersburg, the Parisian elegance, the Viennese charm and the Romans' art of life. In his eyes, his German colleagues were "a pathetic community of jobseekers, comedians and pedants who are called "the academic circles" in Germany." Haller called historical journals "diligently filled collection boxes of academic pointlessness" and was not afraid to call researchers "zeros", stating that mental futility and limitation were the greatest harassment for him.

Haller wrote his memories mainly in his seventies, in the days of the Second World War, and they were published thanks to his student Reinhard Wittram. Johannes Haller died in Tübingen on 24 December 1947. (Edit.)

PEETER KAASIK. "Vacuum of power" in South Estonia in the war summer 1941

On 22 June 1941, war broke out between Germany and the Soviet Union. According to Operation Barbarossa, the main task of the Army Group North was to advance straight in the direction of Leningrad. The conquest of Estonia was assigned to the left wing of the 18th Army (26th Army Corps). As the territory of Estonia remained aside from the main direction of the onslaught, a trap was formed in Estonia, as simultaneously the advance forces of the 38th Army Corps pressed forward along the eastern coast of Lake Peipsi and reached Vasknarva on 19 July.

The withdrawal of the 8th Army of the Red Army to the line of lakes Peipsi and Võrtsjärv and the town of Pärnu meant that, in South Estonian counties, to the south of this line, a no man's land was formed, as the Red Army had withdrawn from there, but the main forces of the 26th Army Corps had

not arrived yet. The concept of “vacuum of power” is used here just in the context of the German military regime.

Thus, making use of the “vacuum of power”, organs of local government were formed nearly everywhere in South Estonia. This was done mostly at people’s own initiative under the direction of rebels against the Soviet rule who were known as forest brothers. For a shorter time, this may have been the only authority at some places until, following the German advance units, field and settlement commandants reached Estonia and introduced their military regime. For the occupation forces, the spontaneous emergence of local government institutions was most welcome, although “unfavourable developments” or the idea of restoring the Republic of Estonia had to be suppressed quickly.

The “vacuum of power” can be more clearly seen in the attitude to Home Guard units. Although the German military forces had not envisaged anything of the kind in the occupied eastern territories, they did not disband them. Besides contributing to launching the institutions of local government, the Home Guard organisation was also necessary for maintaining order in the immediate rear of the front line. Thus, the Home Guard organisation functioned after the introduction of the military regime as auxiliary police.

The situation was exceptional in Tartu County where the Home Guard formations covered long sections of the front along the Emajõgi River in mid-July. On 12 July, the field commandant of Tartu ordered the Home Guard groups situated in his work area to be brought under the general commandment of the “staff of South Estonian partisan groups”. At the end of July, the general offensive of the German troops began, and the need for such a staff disappeared. On 2 August, it was reorganised into the staff of General Commander of Home Guard with functions of auxiliary police. Its most essential task was imprisonment and elimination of Red Army fighters who had been left in the rear.

Although the establishment of this staff has been called the beginning of the unified Home Guard organisation, this is not correct. It was formed as late as in October 1941 after the formation of the Police and Home Guard Board at the Directorate of Internal Affairs at the Estonian Self-Administration. Nonetheless, this act could be considered exceptional in the

context of the German eastern front, as permission to act was given to a voluntary Home Guard organisation, which did not exist legally but only factually. (Auth.)

Review

LEO VÕHANDU. **Respectable and laudable publication**

Ene-Margit Tiit, Liina-Mai Tooding. Statistikaleksikon. [Lexicon of Statistics.] Tartu: University of Tartu Press. 335 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXXI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

RICHARD DAWKINS PhD (1941), British ethologist, evolutionary biologist and science writer, emeritus professor of Oxford University

JOHANNES HALLER (1865–1947), German historian of Baltic German descent

PEETER KAASIK PhD (1974), research fellow at the Estonian Institute of Historical Memory, research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

MARKO KEKIŠEV MA (1963), professor at the Department of Media Design at Pallas Higher School of Art and lecturer in graphic design at the Estonian Academy of Arts, graphic designer at Studio Siirup

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of Akadeemia

HANNA MILLER (1957), Estonian translator

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

LEO VÕHANDU PhD (1929), Estonian mathematician and computer scientist, emeritus professor of Tallinn University of Technology

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXXI

24. juuli [1947] (neljapäev). Mõtted tegelevad ikka veel Žukovskiga, kuid mitte enam tema õnnetu armastusega, vaid suhetega Tartu Ülikooliga, sest oma viibimistel Tartus on ta isiklikult kokku puutunud nii mõnegi ülikooli õppejõuga ja mitmele neist püüdnud ka abiks¹⁵⁶⁵ olla igasuguste murede puhul.

Žukovski kokkupuuteid Tartu Ülikooliga valgustavad mõned tema kirjad Aleksander Turgenevile,¹⁵⁶⁶ kellega teda sidusid vanad sõprussidemed.

Aleksander Turgenevile lähenes Žukovski oma viibimise ajal Moskva Ülikooli 1779 asutatud suursuguses pansionis, mille ülesandeks oli ette valmistada noori aadlikke nii astumiseks ülikooli kui ka sõjaväe- ja tsiviilteenistuseks.

Selles pansionis viibis Žukovski neli aastat (1797–1801¹⁵⁶⁷), kusjuures järelevalve tema kasvatuse üle oli omakste poolt usaldatud Aleksander Turgenevi isale Ivan Petrovitš Turgenevile,¹⁵⁶⁸ kes 1797–1803 teotses Moskva Ülikooli direktorina.

Ivan Petrovitš Turgenev oli tuntud vabamüürlane ja oma aja haritumaid mehi, kelle majas kogunesid kaasaegsed silmapaistvamad kirjanikud eesotsas N. M. Karamziniga ja kes ka ise oskas avastada andekaid inimesi ja neis äratada huvi kirjanduse vastu.

Selles majas leidis Žukovski omale teise kodu, lähenedes eriti I. P. Turgenevi vanemale (1. okt. 1781 sündinud) pojale Andreile,¹⁵⁶⁹ kes tundis hästi kaasaegset, eriti Saksa ja Inglise kirjandust ja ka ise luuletas. Andrei varase surma järel (8. juulil 1803) kan-

¹⁵⁶⁵Selle sõna kohale on kirjutatud "kasulik".

¹⁵⁶⁶“Письма В. А. Жуковского къ Александру Ивановичу Тургеневу: Издание “Русскаго Архива” по подлинникамъ, хранящимся въ Императорской Публичной Библиотекѣ”. Москва 1895. Ajakirja “Русскій Архивъ” 1895. a. aastakäigu lisa.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁶⁷Tegelikult 1797–1800.

¹⁵⁶⁸Ivan Turgenev (1752–1807) teenis a-ni 1789 sõjaväes, vabamüürlaste loožis kuulumise tõttu vabatahtlikul ja sundasumisel 1792–1796, Moskva Ülikooli direktor 1796–1803.

¹⁵⁶⁹Andrei Turgenev (1781–1803), Vene luuletaja ja tõlk. Teenis a-st 1799 Välisasjade Kolleegiumi arhiivis Moskvast ja seejärel seaduste koostamise komisjonis Peterburis.

dis Žukovski oma kiindumuse üle Andrei vennale Aleksandrile, jäädes lähedasse vahekorda ka selle venna Nikolaiga¹⁵⁷⁰.

Aleksander Ivanovič Turgenev (sünd. 27. märtsil 1785 Simbirskis, surnud 3. detsembril 1846¹⁵⁷¹ Moskvas) omandas Göttingeni Ülikoolis hea ajaloolis-poliitilise hariduse, teenis siis Vene kohtuministeeriumis, saatis keiser Aleksander I välismaal ja nimetati 1810. a. välismaiste usutunnistuste vaimulikkude asjade departemangu direktoriks, teotsedes ühtlasi ka Riiginõukogu riigisekretäri abina ja seaduste koostamise komisjoni vanema liikmena. Kui hiljem vaimulikkude asjade departemang ümber kujundati, läks ta 1825. a. erru ja viibis sellest ajast peale palju välismail.¹⁵⁷²

Soositatud Aleksander I ja keisrinna poolt, kasutas ta oma eesõigustatud positsiooni kostmiseks temale lähedate isikute eest, eriti kirjanduslikest ringidest.

Oma sõprussidemeid Aleksander Turgeneviga rakendas ka Žukovski, et olla kasulik mitmele Tartu Ülikooli professorile.

Juba oma esimese teekonna puhul Tartu 1815. aastal, nagu nähtub kirjast Turgenevile sama aasta 4. märtsist, mõtleb Žukovski Tartu Ülikooli raamatukogule, ja üheks tema esimesist kokkupuuteist Tartu Ülikooliga on nähtavasti olnud tut-

¹⁵⁷⁰Nikolai Turgenev (1789–1871), Vene majandusteadlane ja publitsist. Õppis Göttingeni Ülikoolis 1808–1811; Vene ja Austria keisri ning Preisi kuninga voliniku, Preisi reformaatori parun Heinrich Steini teenistuses 1813–1816, seejärel Vene seaduste koostamise komisjoni, Rahandusministeeriumi ja Riiginõukogu kantselei teenistuses (riigisekretäri abi), salaühingu Heaolu Liit liige 1819–1821 ja Põhjaühingu liige a-st 1822. 1826. aastal Inglismaal viibides sai ta teada, et tema tegevus on liidetud dekabristide süüasjaga, Ülemkriminaalkohus mõistis ta surma, kuid keiser asendas selle eluaegse sunnitöö ning kõigi aastmete ja aadliseisuse äravõtmisega, need ennistati Aleksander II võimule tulles; suri Pariisi lähedal.

¹⁵⁷¹Tegelikult 1845. aastal.

¹⁵⁷²“Энциклопедический словарь” (издатели: Ф. А. Брокгаузь (Лейпцигъ) и И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ)). С.-Петербургъ 1902. Кõide XXXIV, lk. 96. — “Большая Энциклопедія подъ редакціей С. Н. Южакова.” С.-Петербургъ 1904. Kaheksasteistkümmes kõide, lk. 643.” *Herbert Normanni märkus*.

vus raamatukogu sekretäri Karl Friedrich Ludwig Peterseni-ga (sünd. 16. juunil 1775 Tartus, surnud sealsamas 31. dets. 1822 läbi jää Võrtsjärve kukkumise tagajärjel saadud külmetusse), kes ühtlasi (1802–1819) teotses saksa keele lektori asetäitjana.¹⁵⁷³ Kir-jas Tartust 19. juunist 1815 tänab Žukovski Turgenevit Peterseni eest, mille puhul aga, see kirjast ei selgu.

1816. a. kevadel kuulas Žukovski, Petuhhovi¹⁵⁷⁴ andmeil,¹⁵⁷⁵ Tartus viibides Gustav v. Ewersi¹⁵⁷⁶ loenguid keskaja ajaloost, mis aga ei ole kooskõlas Levitski esitatud Ewersi elulooliste and-metega, milledest nähtub, et Ewers luges keskaja ajalugu esma-kordselt alles 1817. a. esimesel semestril.

¹⁵⁷³“Левицкий, Г. В.: “Биографический словарь профессоровъ и преподавателей Императорскаго Юрьевского, бывшаго Дерптскаго, Университета за сто лѣтъ его существованія (1802–1902)”. Юрьевъ 1903. Кõide II, lk 375.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁷⁴Jevgeni Petuhhov (1863 – 2. XI 1948 Simferopol) lõpetas Peterbu-ri Ülikooli 1885, ajalookandidaat 1885, *mag. phil.* 1888, *dr. phil.* 1895, Peterburi Teaduste Akadeemia liige 1916. PÜ eradotsent 1889, Neži-ni Ajaloo-Filoloogia Instituudi erakorraline professor 1889–1895; Tar-tu Ülikooli vene keele ja slaavi keeleteaduse kateedri professor 1895–1918, ajaloo-keeleteaduskonna dekaan 1905–1907 ja 1916–1918; üht-lasi Tartu Kõrgemate Naiskursuste vene kirjanduse ajaloo professor a-st 1908 ja kursuste direktor 1911–1914; Voroneži Ülikooli profes-sor 1918–1919, Tauria Ülikooli professor 1919–1925 ning selle järg-lase Krimmi Ülikooli professor 1925–1931 ja 1938–1948, ka selle vene kirjanduse kateedri juhataja.

¹⁵⁷⁵“Пѣтуховъ, Е. В.: “В. А. Жуковскій в Дерптѣ”. Санктпе-тербургъ 1897, lk 27.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁷⁶“Johann Philipp Gustav v. Ewers (sünd. 22. juunil (4. juulil) 1781 Amelunkseni [Amelunxeni] külas Weseri jõel Vestfaalias, surnud 8. nov. 1830 Tartus) oli 1810–1826 Vene ajaloo, statistika ja geograafia professoriks Tartu Ülikoolis, kusjuures luges ka kesk- ja uue aja ajalugu. 1826 läks üle riigi- ja rahvusvahelise õiguse ning poliitika õppetoolile, töötades seal kuni 1830. a. 1811 ja 1816 teotses “filosoofiateaduskon-na” dekaanina. 1818–1830 oli ülikooli rektoriks.” *Herbert Normanni märkus*.

Tuttav oli Žukovski ka Karl Morgensterni¹⁵⁷⁷ ja Georg Friedrich Parrotiga.¹⁵⁷⁸

Kirjas 1816. a. juunikuu teisest poolest¹⁵⁷⁹ teatab Žukovski oma sõbrale, et Tartus viibinud läbisõidul krahv Sergei Petrovitš Rumjantsev¹⁵⁸⁰, kelle juures ta veetnud õhtu koos Morgensterni ja Parrotiga.

Kirjas Turgenevile 1817. a. algusest juhib Žukovski selle tähelepanu Parroti ja samuti kogu Tartu Ülikooli raskele majanduslikule olukorrale ja tähendab, et kui ülikooli heaks midagi ei tehta, ei jää ka Parrotile muud üle, kui müüa oma majakesed võlgade vältimiseks ja otsida omale kooliõpetaja koht.

¹⁵⁷⁷“Johann Simon Karl Morgenstern (sünd. 28. augustil 1770 Magdeburgis, surnud 3. sept. [vkj] 1852 Tartus) oli esteetika, retoorika, vana klassilise filoloogia ja kirjanduse ning kunstide ajaloo professoriks Tartus 1802–1833, jätkates loenguid professori k.t. veel kuni 1836. a. Õppetöö kõrval teotses ülikooli raamatukogu hoidjana ja hiljem direktorina kuni 1839. a. Oli laialdaste teadmistega ja mitmekülgselt haritud õpetlane.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁵⁷⁸“Georg Friedrich Parrot (sünd. 5. juulil (24. juunil) 1767 Mömpelgardis Würt[t]tembergis, surnud 8. juulil (v. k.) 1852 teekonnal Helsingi), oli Tartu Ülikooli esimene rektor (1802–1818) [tegelikult 1802–1803, 1805–1806 ja 1812–1813] ja teoreetilise ja eksperimentaalse, hiljem teoreetilise ja rakendusliku füüsika professor 1800–1826 [tegelikult 1802–1826]. Tema tööd ei käsitle üksnes füüsikat, vaid ka keemiat, arstiteadust, pedagoogikat, poliitikat ja mitmesuguseid teisi küsimusi.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁵⁷⁹“Mitmed A. Turgenevile saadetud kirjad on ilma täpsema daatumita. Suhteid ülikooliga käsitlevad kirjad on kõik läkitatud Tartust.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁵⁸⁰“Krahv Sergei Petrovitš Rumjantsev (1755–1838) oli kindral-feldmarssali Pjotr Aleksandrovitš Rumjantsevi-Sadunaiski (1725–1796) noorem poeg ja Aleksander I välisministri ja kantsleri Nikolai Petrovitš Rumjantsevi (1754–1826) vend. Krahv Sergei Rumjantsev oli Katariina II saadikuks Baieris ja Preisis, lahkus aga diplomaatilise karjääri ebaõnnestumisel riigiteenistusest ja pühendus täiesti seltskondlikule elule. Tema sulest on ilmunud rohkearvulised prantsuskeelsed luuletused. Tartus viibis krahv 14. juunil 1816, nagu see nähtub “Dörptsche Zeitung” sama aasta 18. juuni numbri märkmest “Angekommene Fremde.” *Herbert Normanni märkus.*

1818. a. valmis G. F. Parrotil 6-köiteline teos "Entretiens sur la physique" ("Kõnelused füüsikast"), mis ilmus Tartus aastail 1819–1824.

Selle teose kohta toob Žukovski samal 1818. a. Moskvas ilmuvas ja Moskva Ülikooli professori Mihhail Katšenovski¹⁵⁸¹ poolt toimetatavas ajakirjas "Vestnik Evropõ"¹⁵⁸² (1818, nr. 8, lk. 302–306) oma allkirjaga 6-leheküljelise tutvustuskirjutise-eelteate pealkirjaga "Ühest uuest raamatust".

Selles kirjutises märgib ta, et Tartu Ülikooli professor F. Parrot on temale teinud ülesandeks levitada vene, eriti Moskva lugejaskonnas teadet tema koostatud raamatust "Kõnelused füüsikast", mille siht on teha füüsikat meeldivaks ja esitada selle tõed ainet mitte tundvaile lugejaile lihtsas, kõigile arusaadavas keeles.

Teose esimese köite käsikirjast on autor Žukovskile tema viibimisel Tartus katkendeid lugenud ja see teda naudinguga kuulanud. "Kõnelused füüsikast" sunnivad füüsikat armastama. Kuuna teose trükkimine aga on suurte kuludega seotud, on sellele avatud ettetellimine.

Kirjas 12. aprillist 1815 teatab Žukovski, et saadab Turgenevile tutvumiseks luuletused, millised kavatseb välja anda kahes köites. Ühe köite pealkirjaks on ta valinud "Ballaadid".¹⁵⁸³ Nen-

¹⁵⁸¹Mihhail Katšenovski (1775 – 1. V 1842 Moskva), teaduste doktor 1805 ja 1806, Peterburi Teaduste Akadeemia tegevliige 1841. Moskva Ülikooli kaunite kunstide ja arheoloogia kateedri erakorraline professor a-st 1810, korraline professor a-st 1811, Vene ajaloo, statistika ja geograafia kateedri juhataja 1821–1835, ühtlasi kõnekunsti, luuletamise ja vene keele kateedri professor 1830–1831, vene keele ajaloo ja kirjanduse kateedri teeneline professor 1835–1842; juhatas ülikooli pansioni 1819–1925, filoloogiasakonna dekaan 1813–1815 ja 1834–1836, pedagoogilise instituudi direktor 1830–1835, MÜ rektor 1837–1842; ajakirja *Вестник Европы* toimetaja ja väljaandja aastail 1805–1830 (vaheajaga).

¹⁵⁸²"Vestnik Evropõ" ("Euroopa Teataja") asutati N. M. Karamzini poolt 1802. a. ja ilmus aastail 1808–1810 Žukovski enese toimetusel." Herbert Normanni märkus.

¹⁵⁸³Vt *Баллады и повѣсти В. А. Жуковского*. Часть 1–2. Санктпетербургъ, 1831. Selle 2. köites leidub autori nimeta vinjett, mida aga ei peeta Nikolai Tontši omaks.

de tarvis on Tontši¹⁵⁸⁴ loonud suurepärase vinjeti, mille graveerib Senff,¹⁵⁸⁵ “tubli artist ja inimene”. Senffi töökojas on Žukovski Petuhhovi andmeil¹⁵⁸⁶ ka ise õppinud graveerimist.

Kirjas 12. aprillist 1815 mainib Žukovski veel, et Rambach¹⁵⁸⁷ on kavatsenud juba tõlkida saksa keelde tema “Läkituse”,¹⁵⁸⁸ kuid ta tahab paluda teda sellest loobuda.

Samas kirjas palub Žukovski Turgenevit kaasa aidata, et Tartu tuntud astronoomile Struvele¹⁵⁸⁹ kiiremini väljastatakse välispass sõiduks Altonasse Holsteinis ja tagasi, kuna see tahab seal abielluda, samuti pass tema tulevase abikaasa Emilie Struve, sünd. Walli¹⁵⁹⁰ nimele sissesõiduks Altonast Venesse. Puhkus on Struvele haridusministri poolt juba lubatud.

¹⁵⁸⁴“Tuntud maalikunstnik Nikolai Ivanovitš (Salvatore) Tontši (1756–1844). Rahvuselt itaallane, asus [1795. a Peterburi ja] Moskva 1800. aastal.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁸⁵“Karl August Senff (sünd. Kre[y]paus Merseburgi kreisis Preismaal 28. veebr. [p.o 12. märtsil] 1770, surnud Tartus 2. jaan. 1838) oli joonistamise ja graveerimiskunsti õpetaja Tartu Ülikoolis 1802–1818 [1803–1818] ja samade ainete professor 1818–1838. Tuntud graveerija.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁸⁶“Пѣтуховъ, Е. В.: “В. А. Жуковский в Дерптѣ”. Санктпетербургъ 1897, lk 27.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁸⁷“Friedrich Eberhard Rambach (sünd. Kvedlinsburgis [Quedlinburgis] 3. juulil 1767, surn. Tallinnas 23. juunil [p.o 30. juunil vkj] 1826) oli Tartu Ülikooli kameraalteaduse, finantside ja kaubanduse professoriks (?–1826) [1803–1826]. Kirjutas ka luuletusi.” *Herbert Normanni märkus*. — Väidetavalt on siiski silmas peetud Saksa dramaturgi Ernst Raupachi (1784–1852), kes tegutses 1806. aastast Peterburis, kus oli mh Peterburi Ülikooli Saksa kirjanduse ja ajaloo professor 1817–1822, a-st 1824 Berliinis.

¹⁵⁸⁸“Läkituse all on mõeldud Žukovski luuletust “Послание къ Императору Александру” (1814).” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁸⁹“Friedrich Georg Wilhelm Struve (sünd. Altonas 15. (4.) aprillil 1793, surnud Peterburis 11. nov. 1864), tuntud astronoom, oli astronoomia professoriks Tartus 1813–1839, lugeses aastaid ka elementaarseid ja kõrgemat matemaatikat.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁹⁰Friedrich Georg Willem Struve oli aastail 1815–1834 abielus Emilie Walliga (1796–1834).

Eriti huvitav aga on Žukovski kohtumine tuntud Tartu teoloogi prof. Lorenz Ewersiga,¹⁵⁹¹ kes ühel üliõpilaspeol 14. aug. 1815, olles ise juba 80-aastane rauk, pani temale ette juua koos vennastust. See liigutas sedavõrd Žukovskit, et ta “kogu hingest suudles vennalikku kätt”.

Mainitud episoodi on Žukovski jäädvustanud luuletuses “Старцу Эверсы”¹⁵⁹² (1815), mille ta oma tunnistuse järgi pole kirjutanud “trükkimiseks, vaid südame kergenduseks ja sõprade tarvis”, nagu nähtub kirjast 1815. a. augustikuust.

Kõrgesti hinnates Žukovskit, valis Tartu Ülikool tema “filosoofia teaduskonna” ettepanekul 1816. a. filosoofia doktoriks *honoris causa* oma kirjandusliku tegevusega Venemaale osutatud kultuuriliste teenete eest. Tõenäoliselt aga etendasid sel puhul kaaluvamat osa Žukovski isiklikud kokkupuuted ülikooliga ja tema alati heatahtlik suhtumine nii ülikoolisse enesesse kui ka selle õppejõududesse.

1817. a. lahkub Žukovski teatavasti Tartust, asudes Peterburi Vene troonipärija Nikolai Pavlovitši, pärastise keiser Nikolai I ([valitses] 1825–1855) abikaasa Aleksandra Fjodorovna vene keele õpetajaks, külastab aga hiljemgi, kõrgetele ülesannetele¹⁵⁹³ keisrikojas vaatamata, korduvalt Tartut, ja läkitab oma peatuste puhul siit taas kirju A. Turgenevile.

Kirjas 2. okt. 1820 teatab ta, et Tartus “toimuvad imed”: ülikoolist peab lahkuma prof. Böhlendorff,¹⁵⁹⁴ sest ta olla loenguil

¹⁵⁹¹“Lorenz Ewers (sünd. 7. veebr. 1742 Karlskronas Rootsis, surnud 3. mail [p.o veebruaril] 1830 Tartus) oli Tartu Ülikooli süstemaatilise usuteaduse (dogmaatika ja usuteadusliku moraali) professoriks 1802–1824. Tartu Ülikooli avamispidustusel 21. ja 22. aprillil 1802 teotses prorektorina, nagu tollal nimetati rektorit. 1804 oli usuteaduskonna dekaaniks.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁹²Vn k “Hallpeale Ewersile”.

¹⁵⁹³“Žukovski teotses 1826–1841 Nikolai I vanema poja Aleksander Nikolajevitši, pärastise Aleksander II ([valitses] 1855–1881) kasvatajana.” *Herbert Normanni märkus*.

¹⁵⁹⁴“Hermann Leopold Böhlendorff (sünd. Miitavis jaanuaris 1773 või 23. dets. 1775 [p.o 4. jaan. 1773], surn. Tartus 17. aprillil 1828) oli praktilise teoloogia professoriks Tartus 1802–1823. Peale vabastamist ame-

haavanud Jumalaema. Nii vähemalt kaebab temale keegi üliõpilane. Böhlendorff kaitseb ennast, kuid kuraator¹⁵⁹⁵ ei arvesta sellega ja nõuab tema lahkumist. Kõik kahjatsevad Böhlendorffi, kes on ülikoolis töötanud juba 20 aastat, seda enam, et temal on perekond. Vahejuhtum pole veel lahendatud, kui see aga peaks ministri¹⁵⁹⁶ ette jõudma, palub Žukovski võimaluse korral “vae-sekese” eest kosta, et tal juhul, kui peab ikkagi lahkuma, jääks kasutada vähemal tükk leiba.

Böhlendorff vabastati siiski ametist, kuigi alles 3. aprillil 1823, usuteaduskonna ümberkujundamisel. Koosnes ju teaduskond peamiselt vanameelsetest ratsionalistidest, kelle asemel kuraator tahtis näha positiivselt kristlikke teolooge.

(Järgneb)

tist luges õppeülesandel veel kuni 1824. aastani kirikulugu, teoloogilist entsüklopeediat ja metodoloogiat.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁵⁹⁵“Krahv, pärastine vürst Karl Lieven (1767–1844). Oli 1817–1828 Tartu ülikooli ja Tartu õpperingkonna kuraator ja 1828–1833 Vene haridusminister.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁵⁹⁶“Aleksander Nikolajevitš Golitsõn (1773–1844). Teotses 1816–1824 Vene vaimulikkude asjade ja hariduse ministrina.” *Herbert Normanni märkus.*